

ТӘРАҢӘ МУХТАРОВА

ШУША
НАРАҖЫ

1996

715

ТƏРАНƏ МУХТАРОВА

T3

M85

ШУША ҺАРАЈЫ

64735

АРХИВ

АЗƏРБАЈЧАН ДՈՎԼԵՏ НƏШРИЈАТЫ
Бакы — 1996

64268

ТЗ(2А) + Ш(6(2=А3))

ББК 9(с. 42)
М 85

Редактору Таријел Чананкиров
Рәссамы Булуд Гасымов

ШУША НАРАЈЫ

Тәрәнә Мухтарова

М 85 Шуша нарајы.—Б.: Азәрнәшр, 1996. 204 сәһ.

«Шуша нарајы» китабы мўәллифин охучуларла илк көрүшүдүр. Китабда ермәни фашистләрнин төрәтдикләри соғгырымы сijasәтиндән, Гарабаг торпагларынын еләчә дә Шушанын ханчәсинә ермәниләрә тәһвил верилмәсиндән бәһс едилир. Мәгсәд тарихи јаддашымызы ојатмаг, башымыза ачылан мүсибәтләри факт вә сәнәдләрлә охучуларә чатдырмаг, торпаг урунда өз чаиларындан кечән икид вәтән оғулларынын дөјүш јоллары һаггында охучуларә мә'лумат вермәкдир.

М 0503020907—40
М—651(07)—96 е'лансыз

ISBN 5—552—01668—8

ББК 9(с. 42)

© Азәрнәшр, 1996

МҮӘЛЛИФДӘН

Әзиз охучу, бу күн вәтән торпағы икид оғулларымызын ал-ганы илә јоғрулур. Өз ганындан-чанындан кечән өвладларымызын шәһид мәзарлары бизи һәлә чох ағладыб, сызладачаг. Лакин биз ағлаја-ағлаја мұбаризә апарараг өзүмүзү таныјачаг, кишилијимизи биләчәк, сој көкүмүзә, түрклүјүмүзә гајыдачағыг. Һәлә ки, динчлијимиз позулуб. Нечә илләрдир вәтән торпағында ермәни фашистләри илә өлүм-дирим мұбаризәсинә галхмышыг. Шәһәрләримиз јандырылыр, кәндләримиз дағыдылыр, елләримиз, обаларымыз јағмаланыр дүшмән тәрәфиндән. Өләнләрин, иткин дүшәнләрин сајы-һесабы билинмир.

Вәтән үчүн доғулмуш мәрд оғуллары чохдур Азәрбајчанын. Онлар синәләрини дүшмән күлләсинә сипәр едәрәк икидликлә дөјүшүр, әбәдијјәтә говушурлар. Белә оғуллардан Азәрбајчанын Милли Гәһрәманы Рамиз Булуд оғлу, Гәмбәр чәсур дөјүшчүләрдән Һәшимов Пәрвиз, Гулијев Ислам, Мейдијев Әһлиман, Мәммәдов Һабил, Әләкбәров Чәһид, Әлијев Илһам, Сәфәров Шаһверди, Мустафајев Һафиз, Әләкбәров Арзу вә башгалары әбәди олараг гәлбимизә көчмүшдүр.

Илләр өтәчәк, әсрләр бир-бирини әвәз едәчәк, шәһидләр унудулмајачаг. Кәләчәк нәсилләр әсл гәһрәмәнлығы, икидлији, вәтән севкисини торпаг јолунда өлмәји бачаран оғуллардан өјрәнәчәкләр. Һеч ким унудулмајачаг, һеч нә јаддан чыхмајачаг. Сапы өзүмүздән олан балталар да јаддан чыхмајачаг. Мүстәгиллик јолуна јеничә гәдәм басан Азәрбајчанымыза гәсд едәнләр, дахилимиздә бизи парчаламаға чан атанлар, вәтәндаш мұһарибәси төрәтмәк, милләти бир-биринин үзәринә галдырмаг истәјәнләр, Хочалыны, Шушаны, Лачыны...ермәни дығаларына сатан алчаглар да һеч вахт јаддан чыхмајачаг, онлар һәмишә лә'нәтләнәчәкләр.

Адындан мә'лум олдуғу кими, бу китаб Шуша һадисәси илә бағлыдыр. Китабда «Дашалты әмәлијјаты», «Шушанын сүгутуна кедән јол», «Шуша хәјанәтин гурбаны олду», «Малыбәјли од ичиндә», «Шуша дүјүнүнү ким ача-

чаг», «Истинтаг давам едир» вэ башга мараглы материалларла јанашы, Гарабаг торпагыны өз һәјаты баһасына горујан, гәһрәманлыгга эбәдијјәтә говушан вәтән оғулла-рынын дәјүш һәјатындан бәһс едән очеркләр дә верил-мишдир.

Шуша фачиәси барәдә һәлә 1992-чи илдән материалла-ры һазырламышдым. Шушанын ишғалы илә әлагәдар ола-раг чохлу сөз-сөһбәтләр кәзирди. Бу сөз-сөһбәтләрә сон тојмаг вә шушалыларын беш ил әрзиндә апардығы мұба-ризәни ишыгландырмаг мәгсәди илә китаб јазмаг гәра-рына кәлдим. Күман едирдим ки, имканлы шушалылар китабын чапына чанла-башла көмәк едәчәкләр. Лакин чох тәәссүф. Нечә дејәрләр, ачмадығым гапы, мүрачиәт етмәдијим имканлы галмады. «Шуша фачиәсиндән бәһс едән китабын чапына көмәклик етмәк һәр биримизин мә-һәви борчудур» дејәрәк, гејрәтдән дәм вуранларын јағлы вәдләри елә вәд олагаг галды. Нәһәјәт, вәтәнини, торпа-ғыны дәрин мәһәббәтлә севән «Шуша да вәтәнимизин бир парчасыдыр» дејән оғуллар тапылды.

Китабда кедән материалларын вә фото-шәкилләрин топланмасында, һадисәләрин чанлы шаһидләри шаир-жур-налист Әли Маһмуда, Кәрим Кәримлијә, Јавәр һүсејнова, јазычы-журналист Чәмил Әлибәјова, Иса Дадашоглуна, Бәһмән Мирзәјә, Шәриф Кәримлијә миннәтдарлығымы билдирирәм. «Шуша» гәзетинин кечмиш фото-мұхбири Видади Јусифзадәнин әмәјини дә гијмәтләндирмәјә бил-мәрәм. (Видади мајын 8-дә Шуша дәјүшүндә иткин дүш-мүшдүр).

Мәнә елә кәлир ки, тарихи унутганлығымыздан әл чәк-мәсәк, бу күн халгымызын башына кәлән фәлакәтләр кә-ләчәкдә јенә тәкрар олуна биләр.

Бу китабын һарајлары һамыны бу идрак мәгамына ча-ғырыр. Мән дә мәшһур «Гарабағнамә»нин мүәллифи Мир-зә Чамалын мүгәддәс арзусуну тәкрар етмәк истәрдим. Бу үмиддәјәм ки, китаб «...халгын үрәјинин ајнасына сә-фа верәрәк, хас адамларын вә авам чамаатын бәсирәт көзүнүн сүрмәси олар».

ШУШАМЫН

ШАҢЛАР БАБА

Каманы симсиз ағлајыр,
Зили јох, бәмсиз ағлајыр.
Сөзү гәләмсиз ағлајыр,
Һаны һарајы Шушамын?

Хара галыб Хары бүлбүл,
Јары чичәк, јары бүлбүл.
Јохму хиласкарын, бүлбүл
Шәһәрләр бәји Шушамын.

Алынмајан гала иди,
Намәрдләр ода галады.
Дәрди ичими талады
Нәјмиш тәлеји Шушамын?

Топхананын гашы думан,
Довтәләбин дашы думан,
Кирсин дөшү, башы думан.
Гыш олуб јајы Шушамын.

Түтәк сәси әсир олуб,
Шикәстәси әсир олуб,
Сазы, сөзү әсир олуб
Чалынмыр тоју Шушамын.

Бу дәрд илдән-илә дөнүр,
Дам-дивары күлә дөнүр,
Имдад сәси зилә дөнүр
Ханлар сарајы Шушамын.

ШУША ФАЧИӘСИНИН ӘКС-СӘДАСЫ

Гаршымда гејри-ади бир китаб вар. Нә жанры мәлум-дур, нә формасы. Ону ермәни гәсбкарларынын халгымы-зын башына кәтирдији мүсибәтләр һаггында фачиә рома-ны да адландырмаг олар, вәтәнпәрвәрлик дастаны да. Һәр һалда бу әсәр XX әсрин гәддар јыртычыларынын төрәт-дији ағласығмаз дәһшәтләрин, вәһшилик вә гәддарлығын үрәк ганы илә јазылмыш әкс-сәдасыдыр. О, һәм дә дар ајагда өз чанындан кечмәји бачаран халгымызын, Шуша әһлинин гәһрәманлыг салнамәсидир.

Истедадлы журналист-публицист Тәранә Мухтарова китабын һәм мүәллифи, һәм дә тәртибатчысыдыр. Бура-да топланан онларла очерк, мүсаһибә мәһз Тәранә-нин, бу вәтәнпәрвәр, горхмаз вә әмәксевәр гәләм са-һибинин, мәним кечмиш тәләбәмин өз гәләминин мәһсу-лудур. Галанлары исә алты иллик Гарабағ-Шуша фачиә-

си илэ јашајан, дөјүшүб-чарпышан бу күн исә Бакыда, дикәр шәһәр вә кәндләрдә гачгын кими һәјат сүрән журналистләрә, шаирләрә, сәнкәрдәки дөјүшчүләрә, мүхтәлиф сәнәт вә вәзифә сәһибләринә мәхсусдур. Тәранә бүтүн бунларын һамысыны ејни гајғы вә һөрмәтлә сәлигә-сәһмана салыб китаба дахил етмишдир. Китабда мәрд вә икид дөјүшчүләр Фәхрәддин Сәфәров, Закир Мүрсәлов, Амил Әһмәдов, Елдәниз Гулијев, Азај Кәримов вә башгаларынын да һарајы ешидилир. Бу һарајларда һәм ермәни гулдурларына, һәм дә ичимиздә олан сатгынлара гәзәб вә нифрәт вардыр. Реал фактлара әсасланан мүсәһибә вә һекајәтләр торпагларымызын, о чүмләдән Шушанын дөјүшсүз тәһвил верилмәси һаггында бөһтан вә ифтиралары рәдд едир. Китабын ән шанлы сәһифәләрини тәшкил едән Шушанын гәһрәман шәһид өвладлары Рамиз Гәмбәров, Әлиф Һачыјев, Гәмбәр Гасымов, Әшрәф Исмајылов, Ислам Гулијев, Чинкиз Чәфәров, Нәриман Гулијев, Камил Бәширов һаггында очерк вә зарисовкалары охудугча, һәмчинин Пәрвиз Һәшимов, Әһлиман Мәһдијев, Заһид Әләкбәров, Һабил Мәммәдов, Илһам Әлијев, Шаһверди Сәфәров, Һафиз Мустафајев, Арзу Әләкбәров вә башгалары кими вәтән јолунда мәрдликлә чаныны гурбан вермиш огуллар һаггында хатирәләри ешитдикчә, һәм тәәссүфләнир, һәм дә ифтихар һисси кечирирсән. Гәһрәман шәһидләрин руһу гаршысында еһтирамла баш әјирсән. Китабын сонунда верилән сәнәдләр јухарыда һазырланан вә јерләрдә һәјәта кечирилән Шуша тәһрибатынын фачиәсинә әшјаји-дәлилләрдир.

Ону да гејд етмәк истәјирәм ки, шаир-журналист Кәрим Кәримлинин башладығы тәшәббүсү («Үрәјимин шүшәси Шуша») Тәранә уғурла давам етдирмишдир. Арзу едирәм ки, кәләчәк китабларда Шуша, Малыбәјли, Гушчулар, Хочалы, Косалар, Мешәли, Нәбиләр вә с. шәһәр вә кәндләрин бүтүн шәһид өвладлары китаб сәһифәләриндә әбәдиләшдирилсин.

Нәһәјәт, китабда бүтүн мүәллифләрин, дөјүшчүләрин, шушалы ата-аналарын дөнә-дөнә тәкрат етдикләри арзуја мән дә үрәкдән гошулурам: Тезликлә Шушаја гајыдаг, шушалы күнләримизи јашајаг.

ФАМИЛ МЕЪДИ

ТАРИХӘ БИР НӘЗӘР МИРЗӘ АДЫКӨЗӘЛ БӘЈ. «ГАРАБАҒНАМӘ»

Мәрһум Пәнаһ хан Иранда олан гарышыгылығы ешитдији заман онун ишыгы үрәјинин ајнасына белә бир фикир әкс етди ки, Кәнчә, Гарабағ, Әрдәбил вә Нахчыван һакимләрини өз һөкмранлығы алтына алсын.

Аз бир заман ичәрисиндә бәзиләрини әсл күчү илә, бәзиләрини дә елчи кәндәрмәк вә чүрбәчүр мейрибанлыгларла итаәтә кәгириб, өзүнә табе етди.

1170-чи илдә (1756—57-чи илләрә мұвафигдир—ред): Шуша шәһәринин бинасыны гојдулар.

Шаһ булағында сакин олаилары, бир пара кәнд әһалисини көчүрүб ораја кәтирдиләр. Һәр бир шәхсә јурд вә јер вериб халгы сакин етдиләр.

МИРЗӘ ЧАМАЛ ЧАВАНШИР ГАРАБАҒИ «ГАРАБАҒ ТАРИХИ»

Гәдим тарих китабларынын јаздығына көрә, Гарабағ вилајәтинин сәрһәди беләдир: чәнуб тәрәфдән Худафәрин көрпүсүндән Сыныг көрпүјә гәдәр—Араз чајыдыр. Инди (сыныг көрпү) Газах, Шәмсәддин вә Дәмирчиһәсэнли чаматы арасындадыр вә Русија дөвләти мәмурлары ону рус истилаһы илә Красны мост, јәни Гырмызы көрпү адландырырлар. Шәрг тәрәфдән Күр чајыдыр ки, Чавад кәндиндә Араз чајына говушараг Хәзәр дәнизинә төкүлүр. Шимал тәрәфдән Гарабағын Јелизаветпол сәрһәди Күр чајына гәдәр—Коран чајыдыр вә Күр чајы чох јердән (кечиб) Араз чајына чатыр.

Гәрб тәрәфдән Күшбек, Салварты вә Әрикли адланан уча Гарабағ дағларыдыр.

Әһмәд бәј Чаваншир. «Гарабағ ханлығынын 1747—1805-чи илләрдә сијаси вәзијјәтинә даир».

Гоншу ханларын бағ вә әманәт тәләб етмәләри вә әкс тәгдирдә: ону өлүмлә һәдәләмәләри Пәнаһ ханы өз мөвгејини мөһкәмләндирмәјә вә јалныз бундан сонра дөјүш мејданында тәлејини сынамаға вадар етди. Бу мүлаһизәләри нәзәрә алараг о, 1754-чү илдә (14) индики Шуша шәһәринин јериндә өз игамәткаһыны гурду вә ораны өз ады илә, јәни Пәнаһабад адландырды. (Шәһәр сонралар Шуша галасы адландырылмышды. ред.)

МИРЗЭ ЈУСИФ ГАРАБАҒИ «ТАРИХИ САФИ»

Шуша шәһәри бина оландан сонра Пәнаһ хан Шаһ-булаг галасынын әһалиснини, бә'зи Гарабағ вә кәнд адамларыны көчүрүб Шуша шәһәринә кәтирди, онлара бурада јер верди. Бурада сиккәхана тикдирди.

Пәнаһабат ады илә бир мисгал вәзиндә күмүшдән пул сиккәси вурдурду.

РЗАГУЛУ БӘЈ МИРЗЭ ЧАМАЛ ОҒЛУ, «ПӘНАҺХАН ВӘ ИБРАҺИМ ХАНЫН ГАРАБАҒДА ҺАКИМИЈЈӘТ- ЛӘРИ ВӘ О ЗАМАНЫН ҺАДИСӘЛӘРИ

Гарабағ вилајәти аран мәмләкәтләри вилајәтләриндән биридир. Нуһ пејғәмбәрин туфанындан узун мүддәт кечдикдән сонра Күр вә Араз чајлары арасында Тифлис, Ирәван, Кәнчә, Нахчыван, Ордубад, Гарабағ торпағында олан Бәрдә вә Бејләган (инди Бејләган шәһәри харабадыр вә Бәрдә шәһәринин јериндә Бәрдә рәијјәтиндән бир кәнди әһалиси гәдәр чамаат галмышдыр) шәһәрләриндән ибарәт нә гәдәр вилајәт вә шәһәрләр варса, һамысына аран демишләр.

Нуһ пејғәмбәрин өвлад вә нәвәләриндән Аран адлы бириси бу вилајәтләрдә һөкмранлыг етмиш вә өзүнүн адыны бу мүлкә вә вилајәтләрә гојмушдур.

...Доғрудан да Гарабағ вилајәтинин әјаләти һәр чәһәтдән јер үзүнүн беһиштидир. Гарабағын дағлыг јерләри вә јајлаглары Көјчә сәрһәддиндән тутмуш Ордубада гәдәр башдан-баша чәннәтә бәнзәр чәмәнликдир.

МИРЗЭ РӘҺИМ ФӘНА, «ТАРИХИ-ЧӘДИДИ ГАРАБАҒ»

Кенерал Сисјанов Русија императорундан тәвәккүлән Гарабағ вә Шуша ханы илә бу әһдиәмәни өз араларында бағладылар: фәргарәти зејд хүсусда 14 сәфәр 1220-чи ил (14 мај 1805) Кәнчә ағырында Күрәк чајда.

Әһдиәмә мүндәричаты II маддәдир.

1. Ибраһим хан өзкә дөвләтләрдән әлагәсини гәт едиб тәбдијјат едән ки, бәндә:

2. Русија тәһһүд едир ки, ханын мүлкүнү мұһафизә етсин...

АББАСГУЛУ АҒА БАКЫХАНОВ, «КҮЛҮСТАНИ-ИРӘМ»

Һәмин илин (1813—ред.) баһарында Иран дөвләти руслар тәрәфиндән алынан өлкәләри кери гајтармагда наүмид олду. Рум (османлы барышығы вә Хорасанда баш верән ихтишаш нәтичәсиндә шаһ барышыға мејл көстәрди... Гарабағын Күлүстан адлы јериндә һичри 1228-чи (1813) илдә тәшрин—әввәл (октябр) ајынын 12-дә Русија илә Иран дөвләтләри арасында әһдиәмәләр бағланды. Бу әһдиәмәјә көрә Иран дөвләти, Кәнчә, Гарабағ, Талыш, Шәки, Ширван, Бақы, Губа, Дәрбәнд ханлығлары бүтүн Дағыстаны, Күрчүстаны вә она һәмсәрһәд олан өлкәләри Русија дөвләтинә тәрк етди.

К. Н. Шавров. Новая угроза русскому делу о Закавказье: предстоящая распродажа мугана инастрацам.

1828-чи илдән 1830-чу иләдәк, биз Загафгазијаја 40 миндән чох Иран вә 84000 Түркијә ермәниси көчүрдүк вә онлары ермәни әһалисинин чүзи олдуғу Јелизаветпол вә Ирәван губернијаларынын ән јахшы торпағларында јерләшдирдик: онлара 200 000 десјатиндән чох хәзинә торпағы ажрылды.

АЗӘРБАЈЧАН ТАРИХИ. Ән гәдим дөврләрдән XX әсрин әввәлләринә гәдәр.

1813-чу вә һәм 1826—1828-чи илләр рус—Иран мұһарибәләринин кедишиндә, һәм дә сонралар ермәниләрин күтләләрлә (Иран, Түркијә вә чәнуби Азәрбајчандан Загафгазијаја, о чүмләдән дә Гарабаға көчүрүлмәси нәтичәсиндә бурада онларын сајы илбәил артырды. Тәкчә 1826—1828-чи илләр рус—Иран мұһарибәсинин кедишиндә Ирандан вә Азәрбајчанын чәнуб әразиләриндән Загафгазијаја, о чүмләдән Гарабаға 18 мин ермәни аиләси көчүрүлдү.

КӨЗЛӘ КӨРҮНӘН ТАРИХ

Дағлыг Гарабағ Азәрбајчан республикасынын ән көзәл вә бәрәкәтли кушәләриндән биридир. Дағлыг Гарабағын тәркибинә 5 инзибати рајон—Әскәрән, Һадрут, Мардакерт, Мартуни вә Шуша дахилдир. Мухтар вилајәт 1923-чу илдә јарадылыб. Азәрбајчанын тәркибинә дахилдир. Анчаг «Гарабағ мәсәләси» дејилән мәсәлә чохдан ортаја атылыб, көкләри дәриндир. Буна көрә дә бүкүнкү һадисәләрин тәһлили үчүн дүнәнки фактлара, мә'луматлара мұрачид етмәк зәруридир.

Һөрмәтли охучу, бу җазыда башы бәләллы Дағлыг Гарабағын тарихи һаггында Играр Әлијевин «Дағлыг Гарабағ» адлы китабындан бир сыра ситатлар кәтирәрәк сизи бир даһа Гарабағын кечмишинә вә индисинә гајтармаг истәјирәм. Истәјирәм ки, мәл'ун ермәниләрин һансы хисләтә малик олдуғунун бир даһа шаһиди оласыныз. Гој, индики вә кәләчәк нәсилләр билсин ки, ермәниләрин көзү тарихән Азәрбајчан әразисиндә, мәдәнијјәтиндә, игтисадийјатында, јашајышында олмуш, һәмишә онун пахыллығыны чәкмишдир.

Зәһәрли вә зәрәрли мүлаһизә вә дүшүнчәләрә Ермәнистаңын әдәбијјат вә инчәсэнәт әсәрләриндә, Силва Капутикјанын, Леонид Гурунтсун, Бағрат Улубабјанын, Кеворк Еминин, Һованес Ширазын, Сурен Ајвазјанын әсәрләриндә, ермәни кинематографчыларынын бир сыра филмләриндә вә с. раст кәлмәк олар.

«Ермәни талеји» романынын мүәллифи Сурен Ајвазјан (1976-чы илдә «Советскиј писател» нәшрийјатында рус дилиндә бурахылмышдыр) буну сүбут етмәк мәгсәди күдүр ки, нә гәдим дөврләрдә, нә дә тәсвир етдији XVII—XVIII әсрләрдә Азәрбајчан халгы олмамышдыр. С. Ајвазјан көстәрир ки, Нахчыванын вә Гарабағын һәгиги сакинләри ермәниләрдир, бу торпағлардакы мүсәлманлар (азәрбајчанлылар) кәлмәдиләр.

3. Балајанын ермәни вә рус дилләриндә чох бөјүк тиражла чап олунмуш «Очаг» китабы һәдсиз дәрәчәдә фитнәкар руһдадыр. Бу китабда өзкә әразиләри барәдә чохлу һәјасыз иддиалар верилмишдир.

«Ермәни халгынын тарихи»ндә (Јереван, 1980) мүәллифләр ермәни халгынын мүстәсналығы кими чәфәнк идејадан, бу халгын тарихини гәдимләшдирмәк, она бәзәк дүзәк вермәк мејлиндән әл чәкмәмишләр. Өзкә торпағларынын зәбт едилмәси ермәни дилли вилајәтләрин «бирләшдирилмәси» кими гәләмә верилир. Гарабағ вә Нахчыван ермәни торпағлары адландырылыр вә с.

Силва Капутикјан өзүнүн фитнәкар чызма гараларыны мүһачир гәзетләрдә чап етдирир, гаты ермәни милләтчиләри ағызлары көпүкләнә-көпүкләнә ДГМВ-нин Ермәнистана бирләшдирилмәсини тәләб едир. Сосналист Әмәји Гәһрәманы Серо Ханзадјан сәрсәм һалда гышгырыр ки, «Гарабағ олмаса, јенидәнгурма да олмајачағ». Ермәни руһаниләри дә өзләринин чиркин әмәлләри илә мәшғул олмагда давам едирләр.

Дағлыг Гарабағы Ермәнистана бирләшдирмәк барәдә Јереванда, Парисдә, Москвада сөз-сөһбәт башлајанда,

бизи нәләр көзләдијиндән тамамилә хәбәрсиз идик. Әслиндә бүтүн бунлары билмәли вә ирәличәдән көрмәли идик. Чүнки мәкрли гоншуларымыз, тарихи дүшмәнләримиз тәрәфиндән бу мүсибәтләр башымыза биринчи дәфә кәтирилмирди.

Милли јаддашсызлыг вә унутганлыг кеч-тез бизә кечмиш мүсибәтләри тәзәдән јашамағы «гисмәт» етди. Биз үчүнчү дәфәдир ки, алдадылырыг. Лакин авамлыгдан, билмәмәзликдән јох, јаддашсызлыгдан тора дүшүрүк. Вә бизим садәләвһлүјүмүзүн дә тарихи көкләри вардыр. Һәминн көкүн әсасында кичик халғлары итаәтдә сахлајан империја сијасәти тәшкил едир. Бөјүк сијасәтин исә даим садиг вә сәдагәтли ичрачылары олур. Лакин бу ичрачы һијләкәр, чохүзлү вә имканлы олдуғу үчүн бөјүк мәнафејини тәмсил едән заман өзүнү дә унутмур, ифа заманы өз нијјәтини дә усталыгла һәјата кечирә билир. Ермәниләр «Бөјүк Ермәнистан» идејасыны керчәкләшдирмәк имканыны әлдән бурахмағ фикриндә дејилдирләр. Ән писи о иди ки, тарихин сон дәрәчә мәс'ул дөврүндә халгын башында мүдрик вә узагкөрән сијасәтчи дурмурду.

1988-чи илдә Ермәнистандан илк гачгынлар кәләндә, буну кечичи вә тәсадүфи һал санырдыг. Статистиканын гуру рәгәмләри исә кечмишин ганлы сәһифәләри барәдә өзкә шејләр сөјләјирди: 1850-чи илдә Ермәнистан әразисиндә јашајанларын 78 фаизи азәрбајчанлы, 24 фаизи исә ермәни вә гејри-милләт олуб. «Тәмизләмә вә говма» сијасәти бу нисбәти мүнтәзәм оларағ бизим зијанымыза дәјишиб. 1910-чу илдә Ермәнистан әһалисинин 64 фаизи азәрбајчанлы, 38 фаизи исә ермәни вә дикәр милләтдән олуб. 1919-чу илдә 200 мин нәфәр, 1948-чи илдә исә 100 мин азәрбајчанлы Ермәнистандан говулуб. 1988—1989-чу илләрдә 200 мин сојдашымыз өз ата-баба торпағларындан зоракылыгла чыхарылдыгдан сонра бу нисбәтдә јеримиз сыфыра бәрабәр олду. 1988-чи илдә Ермәнистанда 291 азәрбајчанлы кәнди бошалдылмыш, даими јашајыш јерләриндән говуланлара о заманқы пулла 255 милјард манатлыг зијан дәјмишдир. Етник, тәмизләмә әмәлијјатында 218 нәфәр азәрбајчанлы гәтлә јетирилмишдир. Онлардан 34 нәфәри ишкәнчә илә өлдүрүлмүш, 43 нәфәри өлүнчә дөјүлмүш, 19 нәфәр јандырылмыш, 16 нәфәри күлләнмиш, 45 нәфәри исә јолда донмушдур вә с. Бу фәчиәләр баш верән заман сусур, јахуд өлдүрүләнләри «милли зәминдә тоггушмаларын тәсадүфи гурбанлары» һесаб едирик. Бөјүк сијасәтин јени дөврдә јени ојунларынын башландығы барәдә һәјәчан тәбили чалыб јатмыш милләти

ојадан јох иди. Тарихин бу һәгигәтләрини хатырлады б
учадан сөјләјән тапылмады, 1918—20-чи илләрдә Ермә-
нистанын индики эразисиндәки 575 мин нәфәр азербайчан-
лыдан 565 мини ғырылмыш вә говулмуш, тәкчә—Зәнкә-
зур гәзасында 115 азербайчанлы кәнди мәнв едилмиш, 8
миндән артыг азербайчанлы, о чүмләдән 3500 киши, 3000-нә
јахын гадын вә 2000-дән артыг ушаг гәтлә јетирилмиш-
ди. 1918-чи илин март-июн ајларында ермәниләр Бакы-
да 30 минә јахын азербайчанлы ғырмыш, Губа гәзасынын
156 кәндини дағытмыш, Шамахыда јүзләрлә адамы мәс-
чидләрә долдурараг дири-дири јандырмышлар.

. Сijasәтдә удузан—дикәр мәсәләләрдә дә мәғлуб олур.
Ермәнистан эразисиндәки дәдә-баба торпағларымызын
итирилмәси «јаддашсыз вә сәдәләвһ» халғымызын фәчиә-
сини башланғычы иди. Өз торпағымызда—Дағлыг Гара-
бағын эразисиндәки азербайчанлылар јашајан кәндләрин
вә азербайчанлыларын мүдафиәсинин гајғысына галан ол-
мады. «Бөјүк гардашын» әдаләтинә инам рәһбәрлијин әл-
голуну бағламышды. Одур ки, орду гуручулуғу просеси
ләнкидиллирди. Өзләрини «демократлар» адландырараг,
һакимијјәтә кәлмәјә чан атанлар исә нүфузларыны гал-
дырмаг, халғын рәғбәтини газанмаг үчүн «империјага гар-
шы» чыхыш едир, мөвчуд игтидарын һәтта тәдбирләринин
дә әксинә чыхырдылар. Азербайчанын башы үзәрини алан
реал тәһлүкәни лазымынча гијмәтләндирмәмәк, дахилдә
гызышан һакимијјәт давасы өлкәдә ифлич вәзијјәт јарат-
ды.

Мүхтәлиф мәнәфеләрә хидмәт едән өзүнү мүдафиә
дәстәләри, сонралар онларын базасы әсасында јарадыл-
мыш милли орду әлләри бөјүкләрин әтәкләриндә олан ер-
мәни силаһлы бирләшмәләринин гаршысыны сахламаг да
чәтинлик чәкирди. Сонракы дөврләрдә исә ордунун сија-
силәшдирилмәси, интизамын зәифлији, мүхтәлиф тәхри-
батлар онун мүдафиә габиллијјәтини азалдырды. Хочалы
фәчиәсиндән сонра гәрибә бир горху вә ваһимә јаранды.
Азербайчандакы гејри-сабитлик, «дахили дурум» бөјүк
сijasәтин» мәгсәдләринин уғурла һәјата кечмәсинә әлвә-
ришли шәраит јаранмышды. Нәтичә чох ачыначағлы олду.

Сон заманлар ДГМВ-нин Ермәнистана вериләчәји ба-
рәдә Ермәнистандан кәлән тәхрибатчы шайәләр Гарабағ
ермәниләри арасында сүр'әтлә јайылыр, онлары руһланды-
рыр, даһа да гол-һанад ачмаға сөвг едирди. Ермәниләр
тарих боју Азербайчан халғынын пахыллығыны чәкмиш-
ләр. Онлар бизим инсанпәрвәрлијимиздән, үрәји ачығлы-

ғымыздан башымыза бәләлар ачмышлар. Онлар даима
чалышмышлар ки, бизим торпағларымызын һесабына өз
эразиләрини кенишләндирсинләр. Онлар өз истәкләринә
мүәјјән мәнәда наил олсалар да, вахт кәләчәк тарих өз
сөзүнү дејәчәкдир.

Ермәниләрин Азербайчана гаршы јеритдији кеносид
сijasәтә, торпағларымызын ишғал едилмәсинә аид чохлу
тарихи фактлар кәтирмәк олар. Лакин бизим мәгсәдимиз
Шушанын сүгутунун, көкләринин Гарабағын дағлыг һис-
сәсинин бизим олмасы керчәклијинин ајдынлашмасын-
дан ибарәтдир.

Бу мәгсәдлә дә ермәни ичмасы илә бир јердә јашамыш
вә ишләмиш Лухары Гарабағын сакинләри Ј. Исмајылов,
И. Фәтәлијев вә А. һүсәјновун «Шимали Азербайчан» гә-
зетиндә вердији «Доғруданмы феврал 1988-чи ил?» адлы
мәгаләдән ихтисарла, бә'зи мәгамлары сизә чатдырырыг:
...Азербайчан күтләви информәсија вәситәләриндә Гарабағ
фәчиәси ону доғуран сәбәбләр барәдә мүхтәлиф сәпкидә
чохлу материаллар дәрч олунуб, фикирләр, мүлаһизәләр
ирәли сүрүлүб, тәһлилләр апарылыб. Бу һагда јазан мүәл-
лифләр һадисәләрә өз призмасындан бахыр, охучуларда
зиддијјәтли фикирләрин јаранмасына рәвәч верир. Бу сә-
бәбдән чох күман ки, бизим дә фикирләримиз мүхтәлиф
рә'јләр доғурачағдыр. Бу, тәбии һалдыр.

...Јашадығымыз әсрин 60-чы илләриндә бөһтан атыла-
раг Мардакерт рајонунда һәбс олунмуш азербайчанлы
мүәллимин Степанакертин мәркәзиндә башы кәсиләрәк
мејидинин јандырылмасы «мәрасими» кечирилирди. Ермә-
ниләр тонгалын әтрафында ејнән Африка чәпкәлликләрин-
дәки вәһши гәбиләләрин нүмајәндәләри кими рәгс едирди-
ләр..

Степанакерт Дөвләт Драм Театрынын биначында ви-
лајәт партија тәсәррүфат фәаллары јығынчағы кечири-
лир. Рәјасәт һеј'әтиндә Вәди Ахундов, Азербайчан ССР-ин
дикәр дөвләт, һөкүмәт рәһбәрләри, вилајәтин ермәни баш-
чылары әјләшмишләр. Шушадан рәһбәрләри саламламаг
вә достлуг барәдә шә'р сөјләмәк үчүн пионерләр дә дә'вәт
олунмушду. Вилајәтин азербайчанлы сакинләри үмидлә
ермәни милләтчиләринә ағыр чәза вериләчәјинин, халг
мүәллиминин ганынын алыначағыны көзләјирдиләр. Әвә-
зиндә вилајәт партија комитәсинә јүнкүлвари әл кәзди-
рилди, кичик косметик әмәлијјат апарылды.

Јығынчаг исә «әзәлдән гардашдыр елләримиз» маһ-
нысы илә баша чатды. Башы кәсилән, мејиди јандырылан
азербайчанлы хулиганлығын гурбаны кими сәнәдләшдирил-

ди. Азербайжанлылар гаршы жүзлөрчә дикәр зоракылыг фактлары да бах, беләчә «јумшалдылырды».

Она көрә дә бу күн өзүмүзә «Доғруданмы Гарабағын фачиәси 1988-чи илин февралындан башлајыр?» суалыны вермәјә билмирик. Һәм дә суала чаваб вермәји һөрмәтли охучуларын өз ихтијарына бурахыб бирчә мәсәләјә тохумаг истәјәрдик. 78—80-чы илләрдә Бақыдан Дағлыг Гарабаға кәлән МК ишчиси, назир вилајәт партија комитәсинин биринчи катиби Борис Кеворковун габулуна дүшмәји вә мәһз онун дедикләринә, онун шәртләринә эмәл етмәји өзү үчүн шәрәф сајырды.

Бу илләр әрзиндә Шушада рәһбәр вәзифәдә ишләмиш адамлар арасында бир нәфәр даһа чох галалыларын јаддашына һәкк олунуб: рајон партија комитәсинин биринчи катиби рәһмәтлик Гәшәм Асланов. Онун мәрданәлији, Азербайжанын, азербайжанлыларын мәнәфејини горумаг чәһди ермәни милләтчиләринин көзүнү деширди. Елә буна көрә дә аз мүддәтдән сонра Гәшәм мүәллим Москва ермәниләринин әли илә Дағлыг Гарабағдан узаглашдырылды.

Бундан сонра бир гајда олараг бүтүн Дағлыг Гарабағда азербайжанлы биринчи шәхсләр анчаг вә анчаг ермәниләрә мүнәсибәтинә вә јахуд да интеллектуал сәвијјәсинин, пешәкарлығынын ашағы олмасы илә сечилир вә тәјин олунурдулар. Мәһз бу дөврләрдә Азербайжанын вар-дөвләти Степанакерт шәһәринин инкишафына јөнәлди, 10—15 комадан ибарәт Ханкәнди тарихи шәһәр олан Шушаны керидә гојуб бөјүк игтисади потенснала малик олан дашнак јувасына чеврилди. Әразијә дәмир јолу чәкилир, бурада аеропорт, мәтбәә тикилир, ермәни дилиндә али тәһсил мүәссисәләри тәшкил олунурду. Ермәнистан емиссарлары Гарабаға ајаг ачмышдылар. Шушанын республиканын рајонлары илә бирләшдирмәли олан рабитә хәтләри Степанакерт говшағында идарә олунурду: Јевлах—Лачын газ кәмәри бурадан кечирди. Ағдам—Шуша макистрал автомобил јолу ермәни евләринин әһатәсинә салынмышды. Лакин нанкор ермәниләр бүтүн бу јахшылыгларла кифајәтләнмир, даһа бөјүк иддиалара дүшүрдүләр.

Паралел олараг вилајәтдә ермәни әһалисинин сајы сүн'и сурәтдә артырылыр, ермәниләрин паспорт гејдијјатына көтүрүлмәси үчүн бүтүн мәһдудийјәтләр арадан галдырылырды. Онлар ејни вахтда мүхтәлиф јашајыш мәнтәгәләринә гејдијјата көтүрүлдүјү һалда, бүтөв бир азербайжанлы кәнди Азербайжанын хәритәсинә салынамаг үчүн рәс-

миләшдирилирди. Әскәрән рајонундакы Мешәли кәндинин тәлеји мәһз белә олмушдур. Он илләр боју ону јашајыш мәнтәгәси кими гејдә алмаг барәдә кәнд сакинләринин республиканын әлагәдар тәшкилатларына үнванладылары әризәләр «тәдбир көрүлмәк» үчүн вилајәт ермәни рәһбәрләринин үстүнә гајтарылырды.

Шушада јени иш јерләринин ачылмасына, мәнзил тикитисинин апарылмасына чидди мәһдудийјәт гојулмушду. Бурада вәтәндаша торпаг сәһәси верилмәси вилајәт рәһбәрлији сәвијјәсиндә «һәлл олунурду». Бу мәһдудийјәт анчаг бир мәгсәд күдүрдү, азербайжанлылар әразидән перикиб кетсинләр...

Беләликлә, әзиз охучу, он илләрлә бундан габаг 1988-чи илин февралына һазырлыг көрүлүр, сепаратчылыг һәрәкатынын бүнөврәси гојулурду. Лакин ССРИ адлы нәһәнк бир дөвләт һәлә мөвчуд иди, јухары даирәләрдә јува гурмуш ермәни һавадарлары һәрәката башламаг үчүн команда вермәмишдиләр. Она көрә дә Гарабағда заһири сүлһ вә «Халглар достлуғу» руһу һөкм сүрүрдү.

1985-чи илин јазы. Биз һектарларла үзүм плантасияларыны дағытдығымыз, һәтта гадынларымызы белә мәчбури олараг «көнүллү ајыглыг чәмијјәтләринә» үзв, јаздырдығымыз, јухуда да «перестројка» сајыгладығымыз заманда ермәниләр артыг дүнјада бөјүк дәјишикликләр олачағыны билдикләри үчүн вахт итирмир, Азербайжана гаршы ирәли сүрүләчәк әрази иддиаларына идеоложи тәминат јарадыр, гәзет сәһифәләрини, экран вә ефири зәбт едир, онларын васитәсилә дезинформасија јајырдылар. Бүтүн дүнјанын диггәти «әзабкеш» халга доғру јөнәлир, тимсәһ көз јашы төкән бу халгын өвладлары исә кәләчәк аддымлар үчүн сәфәрбәрлијә алынырдылар.

Шүбһәсиз ки, һәр бир вәтәндашдан хәбәр тутмаға борчулу вә гадир олан ДТК бүтүн буналары чох јахшы билирди. Гағлы суал ортаја чыхыр: Көрәсән Азербайжан ДТК-сы әлдә етдији мәлүматлары үмумиләшдириб «бөјүк гардашларына» көндәрәндә, торпагларымыз үчүн кәләчәк тәһлүкәни көрмүрдүләрми?...

Биз бүтүн чәмијјәтин позулдуғуну, намуслу адамларын олмадығыны иддиа етмәк фикриндә дејилик. Лакин етираф едәк ки, беләләри чох аз иди вә онлар ја нәһәнк рүшвәт машынында әзилир, ја да сырадан силинирди. Биз дә

Һәм ин чәмијјәтин үзвләриндән бири индик. Лакин баш верәнләри арашдырмаг һеч заман кеч дејил вә гәнаәтимиз беләдир ки, Азәрбајчанын дүшдүјү ағыр вәзијјәтин әсл көкләри арашдырылмајынча бу торпаға, бу халга динчлик јохдур. Адамлары бир креслодан о бирисинә дәјишдирмәклә һеч нәјә наил олмајачағыг. Ишләрин белә кетдији јалныз бугәләмунлара, ағасыны дәјишмәк азаркешләринә сәрф едир. Чүнки онлар чох асанлыгла бүрократдан демократа, коммунистдән истиглалчыја, иртичачыдан чәһһәчијә вә с. чеврилә билирләр.

1987-чи илин икинчи јарысыны Гарабағда ермәниләрин сијаси вә идеологи фәаллығынын зирвәси һесаб етмәк олар. Азәрбајчан ССР-нин мувафиг органлары «чаваб тәдбирләри» көрүрдүләр. Бу барәдә јерләрә «директив» көндәрилмишди. Һәм ин илин ијун ајында Шуша рајон партија комитәсинин икинчи катиби Михаил Хачатурјан, Киров адына совхозун директору Гриша Саркисјан, икинчи катибин атасы, шәһәр ермәни орта мәктәбинин директору Арсен Хачатурјан, һугугларынын тапдаландығы барәдә бүтүн аләмә чар чәкән башга ермәниләр јахшы билирдиләр ки, бу мәктәбин бир чох синифләри јерли-дибли јохдур, диқәр синифләр јарымчыг комплекләшдирилиб. Лакин рајон рәһбәрлијинин һәм ин мәктәбин ләғв олунмасы барәдә тәклиф вермәјә чәсарәти чатмазды. Чүнки «милләтчи» адландырылыб вәзифәдән узаглашдырыларды. Она көрә дә «Мухтар» мәктәбин коллективи бош галмын вахтдан «сәмәрәли» истифадә едәрәк сепаратчыларын тәблиғат тәдбирләринин ән фәал иштиракчыларына чеврилмишдиләр. Мәктәбин директору Арсен Хачатурјан вә бир груп мүәллим рајон партија комитәсинә фәрди сөһбәтә чағрылдылар. «Мәхфи» грифли «коммунистләрлә фәрди сөһбәт» китабында нөвбәти гејд едилди. Шуша ермәниләринин лидерләринә дејилди ки, Дағлыг Гарабағын Ермәнистанә бирләшдирилмәси мүмкүн дејил вә өз ермәниләриниз арасында бу барәдә изаһат иши апарын. Биринчи катибә бу иши көрмәк вилајәт партија комитәси тәрәфиндән тапшырылмышды. Вилајәт партија комитәси исә мувафиг көстәриши Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәсиндән алмышды. Беләликлә, ермәниләрә сәрбәст шәкилдә топлашыб фәалијјәт програмларыны музакирә етмәк имканы верилди: Аудиторија вар, тәблиғатчылары да өзүмүз мүәјјәнләшдирмишик.

Нәтичәдә јекә кабинетләрдә буғланан јекә мангуртларымыз иш көрмәк әвәзинә ермәниләрин гүввәсинин сәфәрбәрлијә алынмасына, вилајәт комитәсинин исә дашнак гәраркаһына чеврилмәсинә шәраит јаратдылар. 1988-чи илин јанварында ССРИ Али Советинин депутаты Борис Кеворков шушалы «сечичиләри» илә көрүшә кәлди. Һәм ишәки кими Кеворков тәрифләди, Кеворков тәрифләнди. Көврәлән ағсагалларымыздан бири бејнәлмиләлчилијимиздән дәм вуруб тәләб етди ки, Шушада Нелсон Степанјанын ев-музеји ачылсын.

Шушада тарихи шәхсләрин, көркәмли адамларын шәрафинә гојулмуш абидәләрин нечә јерләшдирилмәсинин һөрмәтли охучулары хатырлатмаг истәрдик. Шәһәрин кирәчәјиндә Н. Степанјанын, мәркәзиндә исә И. Тевосјанын бүстләри гојулмушду. Бағлардан биринин күнчүндә Х. Б. Натәванын бүстү гојуланда ермәни башбиләнләри чәсарәтлә килејләнирдиләр ки, Татевос да Шушаја су чәкдириб, нијә онун бүстү гојулмур? Натәванын шаирлији, гуручулуг ишләри куја һеч јохмуш. Башга бир факт. Үзејир һачыбәјовун һејкәли, шушалыларын етиразына бахмајараг, мәркәздән ираг бир јердә кизләдилмишди... (Сонралар Үзејирин, Бүлбүлүн вә Натәванын күлләләрдән дешик-дешик олмуш бүстләри күрчүләрин васитәсилә ермәниләрдән алынды)...

...Степанакертин мәркәзи мејданында 1988-чи ил февралын 13-дән башлајан митинги вилајәтин азәрбајчанлы әһалиси чох бөјүк тәәччүблә гаршылады. Әһали әмин иди ки, узағы ахшама гәдәр һәр шеј ајдынлашачаг. Шушада Бақыдан чохсајлы вәзифәли шәхсләрин кәлишинә һазырлыг көрүлүрдү. Јахшы шәраити вә кејфијјәтли хөрәкләри илә фәргләнән јемәкханалара сигнал верилмишди. О күн дә сәһәр дә һәр шеј сакит кечди. Елә бил һеч бир шеј баш вермәмишди. Һадисәни бөјүк горху вә һәјәчанла изләјән Шуша ермәниләринин ғырышығы ачылмышды. Ики күндән сонра Базарбашына үрәклә чыхыр, дискуссиялара киришмәјә чәһд көстәрирдиләр. Там мәс'улијјәтлә билдиририк: О күнләр һәлә кеч дејилди. Азәрбајчан һөкүмәтинин гејрәтә кәлиб Москва илә мәсләһәтләшмәдән гәти аддым атмасы кифајәт иди ки, милләтчиләр тамамилә зәрәрсизләшдирилсин. Биринчи күн митингә чыхан 100 адам һәфтәнин ахырына кими минләрә чеврилди вә реал гүввә кими формалашды. Һәм ин дөврдә республиканын рајонларындан ики мин нәфәрә јахын милис әмәкдашы Степанакертә кәтирилмишди вә вәзијјәтә там нәзарәт едилди. Трибунада ширә дәнсәләр дә ермәниләр һәр ан Азәрбајчан рәһбәр-

лининн гәти тәдбир көрүб онлары чәзаландырачагыны көзләйрдиләр. Јери кәлмишкән хатырладаг ки, јазымызын әввәлиндә тәсвир етдијимиз јандырылма мәрәсиминдән сонра ермәни лидерләринин бәзиләри А. Манучарјан, М. Овенесјан вә башгалары Јеревана гачмышдылар. Лакин илләр кечмиш, бизим гејрәтимиз күтләшмиш, бејнәлмиләлчилијимиз дәринләшмиш, «гардашлығымыз меһрибанлашмыш», бу лидерләр исә керижә гајыдараг өз чиркин әмәлләри илә мәшғул олмаға имкан тапмышдылар. Зори Балајанын «Очаг» китабы, С. Капутикјанын мәктублары өз ишини көрүрдү.

Тәләсик вилајәтә учуб кәлән Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби К. Бағыровун јекәнә «хидмәти» Кеворковун кабинетиндә мәскән салыб һөкүмәт телефону илә Михаил Серкејевичин зәнкини көзләмәк олду. Шир кими оғулларымыз—милис әмәкдашлары ишарәјә бәнд идиләр...

МК-да, республика Али Советинин Рәјасәт һеј'әтиндә, Назирләр Советиндә бир гејрәтли киши тапылмады ки, мәс'улијјәти бојнуна чәкиб әлимиздә олан гүввәләрлә сепаратчылары јеринә отуртсун.

Газдан ајыг ермәниләр бунлары јахшы көрүрдүләр. ДГМВ-дә ермәни шовинизми, бизим рәһбәрләрдә исә вәзифә горхусу о һәддә чатмышды ки, республиканын о вахтқы партија вә һөкүмәт рәһбәрләри Степанакертдә ачыг шәкилдә тәһгир олунурдулар. Үзләринә түпүрүлмәси, бәзиләринин мөһкәмчә әзишдирилмәси, арвад-ушагларынын күчә сөјүшләри илә хатырланмасы онларын «бејнәлмиләлчилији»ни поза билмирди. Гејрәтсизлик, горхаглыг, милли ниһилизм баш алыб кедирди. Москва илә нәфәс алан фәрсәтсиз рәһбәрләриндән һеч бир кар ашмадыгыны көрән азәрбајчанлы әһали һәјәчанла ора-бура вурнухур, нә едәчәјини билмирди. Бу вәзијјәт узун мүддәт давам едә билмәзди.

Шушада чамаатын нифрәт вә гәзәби (бу нифрәт вә гәзәб ермәниләрә, һәм дә өз рәһбәрләримизә гаршы иди) минләрлә адамы күчәләрә е'тираз нүмајишләринә чыхартды. Елә бу заман мә'лум олду ки, республикамызын рәһбәрләри кар дејилмиш. Степанакертдәки он минләрлә ермәнинин митингләриндән һәтта телевизорда, радиода, гәзәтләрдә данышмағы гадаған едән республика рәһбәрлијинин Шушаја ахыны башланды. Бу ахын бирчә шејә хидмәт едирди: Халгын һаглы гәзәб вә һиддәтини истәнилән јолла—горхутмагла, јалвармагла, сәбрә вә тәмкинә чағырмагла боғмаг.

Шушаја кәләнләр бир-биринин ардынча мүшавирә вә

ичласлар тәшкил едир, Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу, Азәрбајчан КП МК адындан чамаата һәдә-горху кәлирдиләр. Бирчә факты хатырладаг ки, ермәниләр Степанакертдә азәрбајчанлыларын евләрини јандырмаға башлајанда шушалылар чаваб тәдбири кими шәһәрдә бир нечә ермәни евини јандырдылар. Илк күн Степанакертдә 21, Шушада исә 3 ев јандырылды.

Бакы емиссарлары вәзифәсинә, чинсинә, бој-бухунуна бахмајараг, Шушаја кәлмәклә шушалыларын нифрәтини газандыгларыны јахшы билирдиләр. Лакин нараһат дејилдиләр. Чүнки халг нифрәтинин әвәзиндә Москвадан «маләдес» гопарачагларына әмин идиләр.

Биз халгымызын азадлығы вә суверенлији јолунда онун гәниминә чеврилән бу мурдар хисләтлиләрин пислијини һәмишә унутмушуг. Доғрудур, јаддашымыздакы ган ләкәләринин тәмизләнмәсинә «јарызор», «јарыхош» тәсирләр көстәрилиб. Каһ әлифбамыз дәјишдирилиб, каһ бу мөвзуда данышмаг вә јазмаг тәсирли аләт сајылан ермәни әмәлини унутмаға һагг вермирди. Биз ган јаддашымызын «тәзәләнмәсинә», дуру суја чәкилмәсинә лазыми мүғавимәт көстәрмәмиш, тарихин сәрт дөнүшләриндә кәһнә ссенариләрин јенидән, мүәјјән әләвәләрлә тәкрарланачагыны нәзәрдән гачырмышыг.

Бир әср әрзиндә үчүнчү дәфәдир ки, ејни сәһви тәкрар едирик. Бу дәфәки иткиләримиз даһа ағырдыр. Индијәдәк минләрлә сојдашымыз шәһид кетмиш, кәнд вә шәһәрләримиз гарәт олунмуш, дағыдылмыш вә јандырылмышдыр. Милләтин кенофондуна ағыр зәрбә дәјмишдир. Азәрбајчан Хочалы сојгырымына мә'руз галмыш, дүшмән тәрәфиндән Киров көтүрүлмүш јүзләрлә гыз-кәлинин намусу тапдаланмышдыр.

Халгымызын мәдәнијјәт инчиси сајылан Шущаны, тәбиин галалар һесаб олунан Лачын вә Кәлбәчәри чоһ асанлыгла дүшмәнә тәслим етмишик. Ағдамы, Фүзулини, Чәбрајылы, Губадлыны, Зәнкиланы һакимијјәт уғрунда мүбаризәјә гурбан вермишик. Бу күн дә мүһарибәдә бәһрәләнәнләр, газанч көтүрәнләр чоһдур.

Һәлә дә һакимијјәт уғрунда кизли мүһарибә дајанмајыб. һамымыз бунлары көрүр вә сусуруг, һадисәләрин сонрасыны көзләјирик. Бир милјондан чоһ гачгынымыз исә зилләт чәкир.

Торпағы дүшмән әлиндә олан халгын нәјәсә бел бағламаға, архајынлашмаға һеч бир һаггы јохдур. Әразисинин 20 фаизиндән чоһу ишғал алтында олан дөвләтә «мүстәгил вә азад» демәк һәлә чоһ тездир.

Биз дүнәнимиздән, јахын кечмишимиздән ибрәт дәрс алмалы, јадашымызы итиләмәлијик. Бу эср әрзиндә башымыза кәтирилән мүсибәтләри унутмамалыјыг. Бизи даһа нәләр көзләдијини јаддан чыхартмамалыјыг.

Бир милјондан артыг гачгын сојдашларымызын ағыр тәләјинә дајаг дурмалы, онларын да, өзүмүзүн дә сабаһкы күнүнүн гәјгысына галмалыјыг.

Вәтән шәһид өвладларыны унутмамалыдыр: Вәтән гачгын өвладларына арха дурмалыдыр! Милләтинсә ганла јазылан јадашы һеч заман позулуб тәзәдән јазылмамалыдыр.

МӘНИМ БИЛДИКЛӘРИМ

(Ел ағсаггалы, Гарабаг, Кәркичаһан фәчиәләринин шаһиди Салман Кәркичаһанлынын дедикләриндән)

1988-чи ил февралын 13-дә Степанакерт шәһәриндә башланан сепаратчы һәрәкатынын гаршысы алынмадығындан ермәниләр даһа да азғынлашырды. Вилајәтин ермәни рәһбәрләри Мардакерт (Ағдәрә) Мартуни (Хочавәнд), Әскәрән вә һадрут рајонларынын ермәни әһалисини дөјә-дөјә, сөјә-сөјә мәчбур едәрәк јүк машиналарына, автобуслара долдуруп, ДГМВ-нин мәркәзинә көндәрир, онлар да «Јереван, Јереван Мијатсум, Мијатсум?»—дејә-дејә шәһәрин күчә вә мејданларында чөвлән едирдиләр. Онларын арамсыз гышгыртылары Шушанын, Гыргызын кәмәр гәјаларында, сых мешәләриндә әкс-сәда верәрәк әтрафа јайылырды. Һәр күн вилајәтин Ленин мејданына башга-башга јерләрдән он минләрлә ермәни топлашараг Ермәнистана бирләшмәк шүары илә чыхыш едирдиләр. Мејданын ортасында дүзәлдилмиш һүндүр хитабәт күрсүсүнә галхараг аловлу нитг сөјләјән ермәни дашнаклары 1905—1915—1920-чи илләрин һадисәләрини шиширдә-шиширдә садалајараг башладылары һәрәкаты аловландырырдылар. Һәтта күрсүјә чыхан ермәни гадынлары утанмадан дөшләрини чыхарыб дејирдиләр: «Бу дөшләримиздән вердијимиз сүд оғлумуза, гызымыза һарам олсун, әкәр бу јолдан дөнсәләр». Бинанын дөрдүнчү мәртәбәсиндән бу мәнзәрәни сејр едән ДГМВ партија комитәсинин биринчи катиби Борис Кеворков вә онун әтрафына јығышан ермәни дашнаклары әһалинин бу чәифәшанлығындан севиниб һәзз алырдылар. Мејдана күндүз топлашанларын һәр биринә 30 манат, кечә топлашанлара исә 50 манат пул верирдиләр. Мејданда бөјүк чадырлар гурулмуш, стол, стуллар дүзүлмүшдү. Ча-

дырларын дирәкләриндә шагга-шагга мал, доуз әти асылмышды. Мешәләрдән машин-машын кәтирилмиш гуру одундан чатылан тонгалларда кабаб биширилиб спиртли ичкиләрлә, хүсусилә тут арағы илә митинг иштиракчыларыны једирдирдиләр. Гарабаг сүд комбинатындан кәтирилән сүд мәмулатына мәһәл гојан јох иди. Башда Степанакерт Педагожи Институтунун ермәни бөлмәсинин мүәллим вә тәләбәләри олмагла үмүмтәһсил мәктәбләринин, техникумларын мүәллимләри, Гарабаг јазычылар шө'бәси, 26-лар адына тикиш фабрикинин, диқәр фабрик вә завод, колхоз вә совхозларын рәһбәрләри бу митингләрдә дәридән габыгдан чыхараг мејдан сулајырдылар.

Гарабагда, Јереванда кизли тәшкилатлар јаранмышды, јаваш-јаваш азербәјчанлылары сыхышдырмаға башладылар. 50—60 ил мүхтәлиф мүәссисәләрдә бир јердә ишләјән, дуз-чәрәк кәсән ермәниләр, Кәркичаһан, Малыбәјли, Косалар, Хочалы, Чәмилли, Мешәли кими јахын кәндләрдән ишә кәлән азербәјчанлылары ишә бурахмадылар. Шәһәрдә јашајан азербәјчанлылары да күчәјә чыхмаға, ишә кетмәјә гојмадылар. Вилајәтин милис ишчиләри хүсусилә милис мајорун Шаһбәзјан ермәни дығаларыны башына јығараг азербәјчанлыларын евләрини јандырыр, өзләрини дөјүр, сөјүр, тәһгир едир вә әмлақларыны гарәт едирдиләр. Бу дөзүлмәз тәһгирләрә таб кәтирмәјән 18 миндән чох азербәјчанлы аиләси баш көтүрүб республиканын диқәр рајон вә шәһәрләринә пәнәһ кәтирдиләр. О вахт республиканын бүтүн назирликләриндән Гарабағын һәр јеринә нүмајәндәләр көндәрилир, ермәниләрлә данышығлара кирмәк истәјирдиләр. Лакин ермәниләр онлары тәһгир едир, гәбул етмирдиләр.

Степанакертдән раһат јолларла кедиб-кәлмәјин мүмкүн олмадығыны көрән республика јол назирлији Шуша рајон рәһбәрлијинин билаваситә кәмәји илә дағлары, дәрәләри, мешәләри јарараг Кәркичаһана, Косалара, Чәмиллијә, Мешәлијә вә башга кәндләрә јол чәкмәли олду. Косаларда, Кәркичаһанда, Малыбәјлидә кичик сехләр—тикиш тохучулуг сехләри ачылды. Хочалыда исә 500-дән артыг фәһлә ишләјә биләчәк фабрик тикилиб ишә салынды. Хаммал материаллары исә верталјотла Бақыдан кәтирилирди. Ермәниләр өзләринә даһа јахын олан Кәркичаһанда кедән гуручулуг ишләринә һәмишә мане олурдулар. Бу чүр мәрдимәзарлығлары Степанакерт шәһәр Советинин сәдри Максим шәһәрдә јерләшән 366-чы алајын әскәр вә забитләринин әли илә асанлыгла јеринә јетирирди. (Забитләрин әксәријјәти ермәни иди). Кәнддә елә бил

намы ермәниләрин ачыгына эл-гол ачмышды. Намы тикмәк, гуруб жаратмаг истәјирди. Лакин һәмин вахтларда Гарабағ тәшкилат комитәсинин сәдри Аркади Волскинин әмри илә кәнддә кедән тикинти мејданына хејли әскәр вә забит, 2 танк, 2 БТР кәндәрилди. Әскәрләр јерә, көјә атәш ачараг чаванлары зорла тикинтидән узаглашдырдылар. Сонра исә 2 јердә пост гојараг һеч кими тикинтијә бурахмадылар. Фүрсәтдән истифадә едән ермәниләр тикинтијә кәтирилән материаллары Степанакертә дашыдылар.

Бу ағыр күнләрдә Шуша рајон Партија Комитәсинин биринчи катиби Вагиф Чәфәров, рајон ичраијјә комитәсинин сәдри Микајыл Көзәлов, республиканын әдлијјә назири Әлисаһиб Оручов Гарабағын кәндләринә әлләриндән кәлән көмәји едирдиләр. Бу, ермәниләри чох нараһат едирди.

Ермәниләр јерли әһалидән чохлу пул топлајараг Зори Балајаны, Силва Капутикјаны, Москваја онлары мүдафиә едән һавадарларынын, М. С. Горбачовун јанына кәндәрдиләр. О исә өз нөвбәсиндә Гарабағ Тәшкилат Комитәсини јарадараг ермәнипәрәст, вахтилә Ермәнистанда ишләјән Аркади Волскини комитәјә сәдр тәјин етди, Волски Гарабағда «өз ишини» көрдүкдән сонра Москваја чағырылды. Онун јеринә гојулан В. Полјаничко ондан кери галмады. Республиканын дәвләт рәһбәрләри дә ишә чидди јанашмајыб елә билдиләр ки, Москвадан кәлән емиссарлар Гарабағда «тәмиз вичданла» ишләјирләр. Республика рәһбәрлијинин лагејдлијиндән, сәһләнкарлығындан суи-истифадә едән ермәниләр азәрбајчанлылары сыхышдырмаға башладылар. Степанакерт шәһәринә јахын олдуғу үчүн елә бир күн олмады ки, ермәниләр гудуз итләр кими Кәркичаһана, Малыбәјлијә, Хочалыја һүчум етмәсинләр. Лакин һәр дәфә бурунлары әзиләрәк кери гајыдырдылар.

Ермәниләр јолларда, чығырларда пусгулар гурур, әлә кечирдикләри азәрбајчанлылары гәтлә јетирирдиләр. Кәркичаһанлы Ордуханла күрд Әли Шушадан кәндә мешә јолу илә кәләркән ермәнләрин әлинә кечмиш вә елә орадача ишкәнчә илә гәтлә јетирилмишдиләр Ермәниләр рус әскәрләри илә Јағлытәпәдә дүзәлтдикләри сәнкәрләрдән һәјәт-бачада олан арвад-ушағы күлләјә тутур. Чамааты едән чөлә чыхмаға гојмурдулар. Белә дар күнләрдә эн чох шушалылар, бир дәфә дә Лачын атлылары Кәркичаһана көмәјә кәлмишдиләр. Гоншу кәндләр исә көзләмә мөвгеји тутмушлар. 1991-чи илин декабрында ермәниләр көмәксиз галан Кәркичаһан кәндинә бөјүк бир гүввә илә һүчум едиб 340-дан чох еви јандырдылар. Елә бундан сон-

ра Гарабағын һәр тәрәфинә кенш гапылар ачылды. Ермәниләр Кәркичаһаны ишғал етдикдән сонра һеч бир мүгавимәтә раст кәлмәдән һачыталасы, Дашатырана чыхараг бу әлверишли јүксәкликләрдән Косалар, Гајбалы, Хәлфәли, Шырдан кәндләрини вә Шуша шәһәрини чох асанлыгла топ атәшинә тутдулар. Милли гәһрәман Рамиз Гәмбәров, кәнүллү дөјүшчүләрдән икидләр икиди Нәриман Гулијев, рабитәчи Камил Бәширов, 17 јашы тамам олмамыш Пәнаһ Мухтаров, көјчајлы Елтон мәһз һачыталасында ермәниләрлә дөјүшдә гәһрәманлыгла һәлак олдулар.

Кәркичаһан ермәниләр үчүн башлыча манеә иди. Дашнаклар Ермәнистандан Гарабағ лидерләринә—Манучарова, вилајәт партија комитәсинин биринчи катиби Погосјана, Габриелјана вә башгаларына арды-арасы кәсилмәјән мазәммәт долу сифаришләр кәндәрирдиләр ки, Кәркичаһан тезликлә зәбт олунмалыдыр. Лакин бүтүн чәһдләрә бахмајараг, ермәниләр кәркичаһандылардан горхур, әлверишли мәгам көзләјирдиләр.

Бир дәфә шәһәр советинин сәдри Максим өз тикинти мүһәндиси илә мәктәб ушақларынын кәндин кәнарында дүзәлтдикләри стадиона кәләрәк бурада ермәниләр үчүн нә исә тикилчәјини билдирди, бундан хәбәр тутан кәндәһли бир көз гырпымында топлашараг онлары мүһасирәјә алдылар. һәмин анда Шуша рајон партија комитәсинин биринчи катиби В. Чәфәров вә Республиканын нүмајәндәләри дә кәнддә идиләр. 26-лар адына ипәк фабрикинин фәһләси Филјар Кәримова ирәли чыхараг Максимин гәлустукундан тутуб ону боғмуш, пенчәјини чырыб әјниндән чыхармыш вә үзүнә түпүрмүшдү: «Көпәк оғлу, бу ишләрин һамысынын башчысы сәнсэн. Нијә бизи фабрика бурахмыр, шәһәрә кетмәјә гојмурлар? Сән өләсэн, көкүнүзү кәсәчәјик!».

Бу һадисәдән сонра Максим бир даһа Кәркичаһана үзүкмәмишди. Шуша рајон партија комитәсинин биринчи катиби Вагиф Чәфәров кәнд чамаатынын бирлијини көрәрәк севинә-севинә деди: «Сиздәки бирлијә һејран олдум. Јалныз халгымызын бирлији бизи бу бәладан гуртара биләр. Горхмајын, сизә нә лазым олса көмәк едәчәјәм».

Бу вахта гәдәр республиканын мүхтәлиф назирликләриндән Кәркичаһана күлли мигдарда тикинти материаллары, 30-дан артыг «Камаз»—5 автобус вә башга машынлар верилмиш, дәфәләрлә, пул јардымы едилмишди. Кәркичаһана әләвә електрик хәтти чәкилмиш, автобаза тикилмиш, үчмәртәбәли јени мәктәб бинасы учалдылмышды.

Республика Маариф Назирлији мәктәбә 7 миллон ма-
натлыг дәрс ләвазиматы көндәрмишди. Ушагларын се-
винчинин һәдди-һүдуду јох иди. Кәндин бүтүн евләринә
һәјәтләринә су хәтләри чәкилмишди.

Вагиф Чәфәров Кәркичаһанда көрдүјү мәнзәрәдән сон-
ра о күн олмады ки, Микајыл Көзәловла кәндә баш чәк-
мәсин, адамларын еһтијач вә гајғылары илә марагланма-
сын. Бундан илһам алан кәнд әһалиси бир јумруг кими
бирләшәрәк ермәниләрә көз вериб ишыг вермәдиләр. Бир
кечәдә Кәркичаһандакы 40 ермәни евини јандырыб јерлә
јексан еләдиләр.

Бир күн јенә дә кәндә вәзијјәт ағырлашды. Шәһәрә
битишик евләр олан Бәнөвшә мүәллимәнин, сүрүчү Кам-
ранын, чобан Бәјләрин Косалар Шаһмарын евләри јан-
дырылды. Ешитдик ки, Москвадан, Бакыдан Шушаја нү-
мајәндәләр кәлиб. Јығылыб пијада Шушаја кетдик. Доғ-
рудан да Базар башы дејилән јердә адам әлиндән тор-
пәнмәк олмурду. Бизи гәбул етдиләр. В. Чәфәров јериндә
јох иди. Әкрәм Әјлисли, Елчин вә Анар јан-јана әјләш-
мишдиләр. Башдакы стулда шух кејимли, көк киши јайха-
ныб отурмушду. Биз Чәфәрову сорушдугда, һәмни кивин
әсәби һалда сорушду:

—Нејнирсиз Чәфәрову?

Биз кәнддәки вәзијјәти данышдыгда, о јериндән галхыб
вар-кәл едә-едә деди:

—Паника јаймајын, һеч бир ев јандырылмајыб.

Биз нә гәдәр тәкид етсәк дә о инадындан дәнмәјиб гә-
зәбләнди. Елә бу вахт Анар деди:

—Ај Телман мүәллим, бир гој көрәк нә дејирләр. Көр-
мүрсән јазыгларын дил-додаглары тәпијиб?

Биз елә орадача өјрәндик ки, адыны ешидиб өзүнү көр-
мәдијимиз Телман Оручов бу имиш. Һәмни Телман Ору-
чов Ермәнистандан Шушаја пәнаһ кәтирмиш азәрбајчанлы
дидәркинләри ермәниләрин тикдикләри 500 бош евә јығ-
маға гојмамашды. Ә. Вәзировун тапшырығы илә һәмни
гачгынлар аран рајонлара говулмушду. Гачгынлар Шуша-
да галдыглары күнләрдә шушалылар онлара бөјүк һөр-
мәт етмиш, бир гисминә өз евләриндә јер вермиш, ач-су-
суз, чылпаг ушаглара гајғы көстәрмишләр. Анчаг сапы
өзүмүздән олан балталар өз нагис һәрәкәтләри илә хал-
гымызын башына мүсибәтләр кәтирирдиләр.

Шушанын сүгуту В. Чәфәровун вә М. Көзәловун фа-
чиәли өлүмләриндән сонра башланды. Чәбһәдә дөјүшләр
зәифләди. «Омончулар» арасында низам-интизам бәрбад

һала дүшдү, фәрарилик кенишләнди. Бә'зән әскәрләр си-
лаһларыны сатыб гачмаға башладылар. Нечә-нечә техника
гәсдән сөкүлүб хараб едилди. Дашалты әмәлијјатындакы
уғурсузлуг нәтичәсиндә ән гејрәтли оғулларымыз шәһид
олдулар. Көзәловун башына миллонларла гијмәт гојан ер-
мәниләр онун гәфләтән өлдүрүлмәсини бөјүк севинчлә гар-
шыладылар. Степанакертдә, Шүшүкәнддә, Дашалтында
арды-арасы кәсилмәјән јайлым атәшләри үч күн, үч кечә
давам етди.

Гарабағын гејрәтли оғуллары кими Гасым Гырхгызлы
да һадисәләрә кәнардан бахмамаш, Гарабагда кәдән мү-
баризәнин әсас сәбәбләрини вахтында мәркәзә чатдырырды.
Гасым Кәркичаһанда, Косаларда, Шушада, Чәмиллидә
вә әтраф кәндләрдә күчлү тәблиғат ишләри апармыш, ке-
чәләр исә силаһ көтүрүб кәнди горујан чаванларла күрәк-
күрәјә дајанмышды.

Әлисаһиб Оручовун Гарабағ әһалисинә көстәрдији хид-
мәт һеч вахт гарабағлыларын јадындан чыхмаз, әһали
ону чәсарәтли, горхмаз, тәмиз үрәкли, милләтини севән
бир адам кими танымышды. Ермәниләр Ордуханла Әлини
гәтлә јетирәркән биринчи оларағ Әлисаһиб Оручов онла-
рын аиләләринә мадди јардым етмиш, шәһидләрин дәфн-
ләрини тәшкил етмишди. Гарабағын азәрбајчанлылар ја-
шајан кәнд вә гәсәбәләри һәр шејдән мәрһум олдуғу бир
заманда Ә. Оручов өз көмәк әлини әсиркәмәмиш, һәмни
кәндләрә миник машынлары, әрзаг көндәрмиш, пенсия вә
мүавинәт алмајанларын ишини дүзәлтмиш, чамаатын хе-
јир-шәриндән галмамаш, әлсиз-ајагсызлара гајғы көстәр-
миш, халгла биркә нәфәс алмышдыр.

1989-чу илин сонларындан Шушадан Ағдама кедиш-
кәлиш чәтинләшди. Јолларда гојулмуш постларда ермә-
ниләрин истинад вердији азәрбајчанлылары тутуб ермәни-
ләрә тәһвил верирдиләр.

Шуша телевизијасынын мүхбири, ермәниләрин һәр чүр
пахырыны ачыб ифша едән, онларын алчаг вә түфејли
һәрәкәтләрини тарихи фактлар вә дәлилләрлә сүбута је-
тирән, телевизија тамашачыларынын дәрин рәғбәтини га-
занан Видади Бағырову да бу јолла Ағдама кәдәркән Аға
көрпүсүндә әлә кечирдиләр. Ону вәһшичәсинә дөјүб инчит-
диләр. Сонра да бир ај һәбс чәзасына мәрһум едәрәк Став-
ропола сүркүн етдиләр. Лакин верилән ишкәнчәләр, ону
тутдуғу јолдан чәкиндирә билмәди. О, һәбсдән гајыдан-
дан сонра Бакыда телевизија мәркәзиндә мүхбир ишлә-
јәрәк, тутарлы репортажлар һазырлајыб ермәниләрин ич
үзүнү бир даһа ачыглады.

Дағлыг Гарабағын район вә кәндләри арасында рус ордусунун нәзарәти алтында постлар гојулур вә беләликлә дә кедиш-кәлиш чәтинләширди. Демәк олар ки, кәндләрин вә районларын бир-бири илә әлагәси тамам кәсилди. Хочалы, Малыбәјли, Гушчулар вә б. кәндләр мұһасирә вә зијјәтинә дүшдүләр. Бу кәндләрә әрзаг апарылмады, көмәк кетмәди. Онларын һарајына сәс верән олмады. Мешәли, Чәмилли, Қосалар кәндләринин чамааты кечилмәз дағ, мешә чығырлары илә Шушаја кедиб-кәлмәк үчүн 3—4 дәфә јол дәјишмәли олурдулар. Чүнки Степанакертдә јерләшән 366-чы рус полкунун мұхтәлиф силаһларындан истифадә едән ермәниләр азәрбајчанлылары јолларда күлләјә тутурдулар. Ермәниләр 366-чы рус полкуну Степанакертдә сахламагдан өтрү јалныз јемәк-ичмәк, пул дејил, һәтта көзәл гызларыны да рус әскәрләринә «һәдијјә» верирдиләр. Азғынлашан ермәниләр Мешәлини, Чәмиллини јандырыб күл етдикдән сонра бүтүн күчләрини топлајыб Қәркичаһана јөнәлтдиләр. Артыг бу вахт кәнддә о гәдәр дә гүввә галмамышды. Ермәниләрин фитвасы илә тез-тез комендант саатынын гојулмасы, рус әскәрләринин евләрә гәфләтән сохулмасы, танкларын, БТР-ләрин кәндин арасында гулагбатырычы уғулту илә шүтүмәси, силаһларын јығылмасы, икид оғланларын тутулуб Степанакертә апарылмасы, гыз-кәлинләрин әлә кечмәк горхусу, Шушаја саламат кедиб гајытмағын чәтинләшмәси вә с. адамларын евиндән, ешијиндән, јурдундан, јувасындан перик салмышды.

Ермәниләр 1991-чи илин декабрын сојуг кечәләринин бириндә бөјүк бир гүввә илә кәндә һүчум етдиләр. Кәнддә галанларын чоху бөјүк гочаглыгла дөјүшә-дөјүшә саламат чыхса да 8 нәфәр—Гәдирлә һәјат јолдашы Гәрибә, Илјасла һәјат јолдашы Шөвкәт, 5 көрпә ушаг атасы Вәкил, 3 көрпә ушаг атасы Заһид, тәзәчә аилә һәјаты гурмуш Илһам вә Тофиг гәтлә јетирилдиләр. Кәндин бүтүн вардөвләти ермәниләрә галды. Дөрд ил јарым кедән дөјүшләрдә 50 нәфәрдән чох кәркичаһанлы гәһрәманчасына һәлак олду. 4 миндән чоху дидәркин дүшдү. Республиканын башга районларындан көмәјә кәләнләрдән исә 22 нәфәри өлдүрүлдү.

ЕЛ ҮЧҮН ДӨЈҮНӘН ҮРӘК

Халгымызын дәрди, ағрылары мәним гәлбимдән кәлиб кечир. М. Көзәлов.

Дилбәр Чыдыр дүзү, диш көјнәдән булаглар, басылмаз сәнкәр Топхана, улу Қирс дүшмән таптағы алтында инләјир. Ана торпаг налә чәкир. «Гојмајын мәни дүшмән чәнкиндә, аман күнүдүр. Натәванын, Үзејирин, Бүлбүлүн, Чаббарын, Нәввабын руһу сизи бағышламаз».

Бир дә Шушанын көјләриндә долашан шәһид руһлары бизи о торпага ничата чағырыр. Сәсләр бурулғанынын ичиндән бир әзәмәтли сәс, һәм көврәк, һәм ағлар, һәм дә зәһмли сәс бизи торпаг наминә дөјүшләрә сәсләјир, Шуша-мызын, Гарабағымызын хиласына чағырыр. Бу сәс Микајыл Көзәловун сәсидир. О, Көзәлов ки, 4 ил бундан әввәл шушалылар ону итирди. О шәһәрин бир дашыны, чынгылыны белә ермәнијә вермәјәчәјинә анд ичмишди. «Дүшмән бизим чәсәдләримизин үстүндән кечиб Шушаны ала биләр» демишди вә елә дә олду, дүшмән шәһидләрин, һәм дә Көзәловун мејиди үзәриндән кечиб шәһәрә кирди. Јағы дүшмән билирди ки, Көзәловсуз Шушаны ишғал еләјә биләр. Ичимиздәки хаинләр Көзәловун һәјатына гәсд едәрәк дүшмән үчүн асанча јол ачдылар. Ичимиздә олан сатғынлар—сапы өзүмүздән олан балталар дүшмәнин ајағынын алтына даш дојдулар, јағынын көмәкчиси олдулар. 6 илдән дә чох давам едән вә үрәкләримизи үзән мұһарибдә уғурсузлуғларымызын сәбәбләриндән бири дә будур.

1991-чи ил декабрын 11-и. О күн Шушанын тарихинә ганлы сәһифә кими јазылды. Һәмин күн Шушанын тәкчә ичра һакими јох, шәһәри синәси илә горујан бир икид кабинетиндәчә гәтлә јетирилди. «Көзәлову өлдүрдүләр!» Илдырым сүрәтилә бүтүн Азәрбајчана јајылан бу хәбәр синәләрә чалын-чарпаз дағ чәкди.

Бу һәмин Микајыл Көзәлов иди ки, ермәниләр Дашалтыда су кәмәрини партладан кечә 12 нәфәрлә һадисә јеринә кетди вә сәһәрә кими шәһәрә кәлән су кәмәрини бәрпа етдирди. Өз шәхси вәсаити һесабына силаһланмыш мұдафиә дәстәси илә бирликдә јерли мұдафиә чәбһәси тәшкил етди. Онун чағырышы белә олду: «Сизин тәк оғуллары олан торпаг басылмаз. Шушаја дүшмән бурахылмамалыдыр».

О заман Шуша мұһасирә күнләрини јашајырды. Бүтүн мәһрумийәтләрә бахмајараг, шушалылар өз мүгәддәс торпағларыны тәрк етмирдиләр. Шәһәр күчүнү топлајыб сон дөјүшә һазырлашырды. Анчаг һәмин күнләрдә дүнја ма-

лыны вэтэн торпағындан эзиз тутанлар, вар-дөвлэт үстүндө эсэн бә'зи вәзифәлиләр, имканлылар әмлакыны, вар дөвләтини «Камаз» машыналарына жүкләйиб шәһәрдән чыхармышдылар. Гәмин күнләрдә Көзәловун аиләсинин шәһәрдән чыхардығыны зәнн едәнләр онун евинә кәлиб, кабинет үзү көрмәжән, раһатлығын, динчлижин нә олдуғуну билмәжән Көзәловун аиләсинин рүтубәтли зирвәмидә олдуғуну көрдүләр. Микајылын үрәји халгын тәлеји илә биркә дөјүнүрдү.

Дејиләнә көрә, онун столунун үстүндә бир һәфтә эрзиндә дүшмәни кері отуртмаг үчүн план вар имиш. Ермәниләр Микајылын ады кәләндә титрәјирдиләр. Дәфәләрлә һәжәтына гәсд етмәжә чәһд көстәрсәләр дә, күлләләр машыныны дешик-дешик етсә дә танры ону горујурду.

1991-чи ил апрелин 3-дә Азәрбајчанын халг депутатларындан бир групу вә рәсми шәхсләр олан верталјот Шуша рајонунун Көјтала кәндинә кедәркән ермәниләр јашајан Јегсаһог кәнди эразисиндә вурулмушду. Верталјот гәзасындан саламат гуртаранлардан бири дә Көзәлов олмушду.

Верталјот гәзасындан саламат чыхыб санки икинчи дәфә доғуланлары, һәјата јенидән гајыданлары вә халгымыза бу мәшәггәтли күнләрдә һава, су кими кәрәк олан оғуллары чох тәәссүф ки, сонракы фәциәләрдән гуртара билмәдик. Ајдын Мәммәдову, Алы Мустафајевни, Микајыл Көзәлову да сонралар итирдик. Көзәлов кабинетиндә, иш башында гәтлә јетирилди.

Бу мүәммалы өлүмдүр. Анчаг белә бир гәсд көзләнирди. Кәндләримиз одлара галаныр, дидәркин инсанлар чөлләрә дүшүр, торпагларымыз дүшмән әлине кечир, белә бир дар мәгамда исә ов түфәнкләрини белә әһалидән јығырдылар. Ермәниләрин һавадарларынын Москва, Горбачов олдуғу шүбһә доғурмурду. Шушаја ахышыб кәлән рус кенераллары илә көрүшләр заманы Көзәлов ачы һәгигәтләри чылпагылы илә, горхмадан онларын үзүнә чырапанда биз онун тәлеји үчүн никаранчылыг кечирирдик. Јахшы билирдик ки, бунлар Көзәлова баһа баша кәләчәкдир.

Барыт гохулу күнләрин бириндә Шущаны мүдафиәжә кәлән шаир-дөјүшчү Рауф вә онун әскәр јолдашлары илә көрүшүмүзү хатырлајырам. Рауф өзүнүн вәтән мәнәббәтли, ел ағрылы ше'рләрини редаксияја кәтирмишди. Дөјүшләрден мүсаһибә көтүрәндә дедиләр ки, сизин ичра һакими Көзәлов Шущанын икид оғлудур. Ермәниләр ондан ит кими горхурлар. Дөрд бир тәрәфдән мүһасирәдә сах-

ласалар да шәһәрә кирә билмәјәчәкләр. О, Шушадан өтүрү һәјатындан белә кечмәјә һазырдыр. Бүтүн варлығы, чаны илә торпага бағлыдыр. Амма јухарыларда ону севмирләр. Шаһидијик ки, Бақыдан зәнк вуруб ону һәдәләјирләр: Топу, түфәнки јығышдырмағы, јалныз мүдафиә мөвгеји тутмағы она әмр едирдиләр. Мүдафиә мөвгеји тутмаг да бизә баһа баша кәлди. Рауф вә онун достлары Кәркичананын мүдафиәсиндә сон күлләсинәчән вурушуб дүшмән мүһасирәсинә дүшәрәк гәһрәманчасына шәһид олдулар. Аллаһ бүтүн шәһидләрә рәһмәт еләсин!

О да јадымдадыр ки, шущалылардан бир нәфәр киров апарыланда шәһәрә кәлән 2 рус кенералы мәдәнијјәт евиндә киров сахланылды. О кәнчи бурахдырмаг үчүн Көзәлов гәтијјәтлә билдирди ки, оғланы кері гајтармасаныз, кенераллар бурахылмајачаг. Нәһәјәт, халгын ирадәсини гыра билмәјәчәкләрини көрүб оғланы кировлугдан азад етдиләр.

Микајыл Көзәловун бүтүн сәси, нәфәси, варлығы Шуша торпағында јоғрулмушду. Ағдамын Мәрзили кәндиндә доғулуб боја-баша чатса да, дејәрмиш ки, мән Шушада дүнјаја көз ачмышам. Бәлкә дә елә буна көрә бағландығы, бүтүн варлығы илә севдији бу торпағын көзәлләшмәси вә абадлығы наминә, нечә дејәрләр, голуно чырмајыб ишә башламышды. Шущанын кәләчәји һаггында онун чох арзулары варды: Әһалинин јашајыш сәвијјәсини јахшылашдырмаг, Ағбулаг—Һәкәри—Шуша су кәмәрини чәкдирмәк..

Јахшы дејибләр ки, сән сајдығыны сај, көр фәләк нә сајыр. Онун ағлына да кәлмәзди ки, бу абадлыг планлары Шущаны мүдафиә планлары илә әвәз олуначаг. Елә гара күнләримиз кәләчәк ки, торпагларымызын һәр гарышыны көзәлләшдирмәјин јох, ону дүшмәнләрдән мүдафиә етмәјин һәјына галачағыг. Бәли, үрәк ағрыдан һәгигәт иди бу. Дүшмән јахшы билирди ки, нә гәдәр Көзәлов сағдыр, Шущанын ишғалы чәтин олачагдыр. Онун арадан көтүрүлмәси шәһәрин верилмәсинә ачылан јол иди.

Көзәловун јахын досту шаир, журналист Әли Маһмудун дедикләриндән:

—Дост һаггында, онун јохлуғу һаггында сөз демәк ағыр олса да Микајыл һаггында сөз демәмәк дә мүмкүн дејил. Бөјүк үрәји варды, өзүнәмәхсус мәрданәлији, инадкарлығы илә фәргләнирди. «От көкү үстә битәр» дејибләр. Бөјүк нәслин, бөјүк бир очағын тәрбијәси илә бөјүмүшдү. Амма өзүнүн газандығы достлар даһа чох иди. Шуша һаггында киминлә сөһбәт едирдинсә һөкмән Микајылы со-

рушмалы иди. Достлуғуну эн ағыр күнләрде сүбут еләрди. Кимәсә кәрәклијини һисс едәндә, көмәк етмәк имканыны дујанда севинчдән көзләри јашарарды. Севдији инсанларын дар күнүндә кәрәји оларды.

Русија емиссарларынын ич үзүнә бәләд оландан сонра сәртләшмишди. Билирди ки, Москвадан кәлән һәр бир тәклифин архасында ермәни мәнәфеји дурур. Гарабаға көндәрилән һәр бир нүмајәндә һеј'әтинин мәкрли мәгсәдини әввәлчәдән дуја билирди. Сон вахтлар сөһбәтләриндә дејирди ки, «Хиласымыз бирлијимиздән, күчүмүздән асылы олачаг. Јадлара бел бағламаг, даһа доғрусу, кимдәнсә көмәк көзләмәк ағылсызлыгдыр».

Микајылын сон күнләри од, алов ичәрисиндә кечирди. Кечәнин нә вахты, күндүзүн һансы чағындан асылы олмајараг мүдафиә нөгтәләриндә олурду. Ермәниләрин она гурдуғу тәләдән өзүнүн чәсарәти илә хилас ола билмишди.

Микајыл һаггында саатларла данышмаг олар. Һајыф ки, намәрд күлләси өмрүнү јарымчыг гојду. Микајылын өлүмү илә Шушанын ишғалы арасында бир јахынлыг көрүрәм.

Республика Али мәнкәмәсиндә Көзәловун өлүмү илә бағлы мәнкәмә просеси баша чатдырылмышдыр. Онун гатили мүттәһим Ибраһимов Елбрус Ибраһим оғлу чинајәт мәчәлләсинин 94-чү маддәсинин III вә IV бәндләри илә тәгсиркар билинәрәк, өлүм һөкмү илә чәзаландырылмышдыр.

Көзәловлар аиләсинин көзләри һәлә дә јол чәкир. Һеч ким Микајылын јохлуғуна инанмыр. Нә өмүр-күн јолдашы әзизинин, нә гардашлары, нә дә Микајылын һәр ахшам гапыдан кирәндә боју бәрабәри галдырыб өпүб-охшадығы бир-бириндән көзәл гызлары, бир дә оғлу Мүшфиг ата иткисинә инанмыр. Инана билмәзләр дә. Гој инанмасынлар, һеч биз дә инанмырыг. Вә биз Микајыл Көзәлов кими оғулларын гаршысында өз күнаһларымызы јалныз торпагларымызы дүшмән таптағындан хилас едәндән сонра јуја биләрик.

ГАНЛА ЈАЗЫЛАН РЕПОРТАЖ

Салатын бачымызын һадисә јериндә чәкилмиш ганлы шәклини чап етмәјә үрәјимиз кәлмәди... дүшүндүк ки, бәлкә онун әзизләринә, доғмаларына јенидән әзаб вермәјәк...

Бу бәхти, бу таләји сәнә ким јазды, Салатын? Таләјин амансызлығыдырмы, заманын гәддар һөкмүдүрмү бу Салатын? Дүшмәнин әлләри гурусун. Нечә гыјды сәнин көзәл

вүчудуна, күлән көзләринә, шәләлә сачларына?! Сағлығында чәкдирдијин шәклә бахмаг олмур. Көрәсән һәјатын һансы хошбәхт аныдыр бу, ај Салатын? Елә бәхтәвәр, елә хошбәхт вә шух көрүнүрсән ки... Сәни бир дәфә гашгабаглы, кәдәрли көрән олмајыб. Дејирмишсән ки, јер үзүндә мәнән хошбәхт, бәхтәвәр вә гајғысыз адам јохдур. Буну дејиб күлсән дә һәссас адамлар хумар көзләринин дәринлијиндәки кизли кәдәри јахшы дујурмуш. Һәјатда кәтирмәмишди сәнинки һамыны хошбәхт көрмәји арзуласан да..

Дүнјанын һансы бурулғанына дүшдүн, ај бачым? Адамдын дили дә кәлмир демәјә. Бу елин, бу милләтин дәрди сәни одсуз-аловсуз јандырырмыш. Јаныб јахылырмышсан. Кизли-кизли көз јашлары төкүрмүшсән ки, халгымын башына кәлән бу мәшәггәтдәр, бу зүлүмләр гуртаран күнү тој-бајрам едәчәјәм..

20 јанвар фачиәси санки сәнин белини әјмишди. Гәддини дүзәлтсән дә јаныб јахыдырдын. Күнаһсыз гурбан кетмиш Вәтән оғулларына һәср етдијин, һадисә јериндән јаздығын репортажлары, чәсарәтли јазылары охујанда сәнин рәшадәт вә горхмазлығына һамы һејран галырды. Јахшы дејибләр ки, «асланын еркәји, дишиси олмаз». Јанырдын, одланырдын јазыларында. Ахы журналистин гәләминдән чыхан һәр бир јазы онун һәм фикри, дүшүнчәси, һәм дә мә'нәвијјаты, чәсарәти, мәтинлијидир. Сән белә журналист идин. Сәни һеч бир һәдә, тәһлүкә горхутмурду.

Ән гајнар нөгтәләрдә синәни габаға верирдин. Чәтин бөлкәдә ишләјирдин. Јолларын тәһлүкәси сәни бир ан белә өз мүгәддәс амалындан дөндәрә билмирди. Лачына нөвбәти сәфәриндән чәсарәтли јазыларын һәр јердә әлдән-әлә кәзирди. Бу дәфә дә Лачына јола дүшәндә елә бил иш јолдашларынын үрәјинә даммышды.

—Кетмә, Салатын, һәјатындан горхмурсан?

—Јох, горхмурам. Торпағын јолунда гурбан кедән чаванлардан мәкәр артығам?

Шәклини иш столунун үстүнә атыб, сон дәфә јолдашларына бахыб адәтинчә күлүмсәмисән. Елә күлүмсәмисән ки, елә бил бу күлүшүн сонунчу күлүш олдуғу үрәјинә дамыбмыш. Анана һәмишә дејәрмишсән ки, онсуз бу фәлакәтли јоллардан нә вахтса сағ гајытмајачағам. Чәјһунумдан муғајат ол. Кечи-тези мән бу торпаг јолунда гурбан кедәчәјәм, ана!..

Нечә дә дүз дејирмишсән, Салатын. Сән бу јолдан дәнә дә билмәздин. Һеч ким сәни өз инадындан чәкиндирә билмәзди. Чүнки сәнин һәссас, көврәк үрәјиндә елә бир

мәһәббәт вә ағры чағлајырды ки, кетмәјә билмәздин. Бу, вәтән мәһәббәти, ел дәрди иди. Вәтән илаһи бир инсана дөнмүшдү. Јухуларында да һәмишә сәни чағырырды: «Тез кәл, дар күнүмдүр. Кәл, мәним ағрыларымдан, чәкдијим мин бир әзијјәтләрдән јаз». Елә сонунчу дәфә дә сәни чәкиб апаран бу чағырыш олду.

Лачын чамааты илә көрүшмүсән, чох адамла сөһбәт еләмисән. Вәзијјәтләрини, дәрд-сәрләрини өјрәнмисән. Сәниә «Гејрәтинә гурбан, ај ел гызы! Сәндә һәчәр гејрәти вармыш!» демишләр. Јолда исә ... 1991-чи ил јанварын 9-да Лачын—Шуша јолунда, Галадәрәсинин јахынлығында гудуз итләр пусгудан чыхыб кәлдијин машыны күлләбаран едәндә биринчи башыны горујурмушсан ки, башына дәјмәсин. Елә башындан да дәјиб. Бир дә ајағыны күлләләр дешик-дешик еләјиб...

Сәни Шуша хәстәханасына кәтирәндә бүтүн шушалылар көрүшүнә тәләсди. Сәнин бу күнүнү көрмәјәјдик, Салатын. Ган ләкәләриндән көзәл чөһрән көрүнмүрдү. Ганла долмушду ајаггабыларын да. Чәсәдин дә елә бил гүрурлу иди. Үч күн, үч кечә чамаат сәнин кешијини чәкди, сәни ағы дејиб ағлады ана-бачылар.

Бу үч күндә Бакыда журналистләрин е'тираз нүмајишләри кечирилди. Анчаг далынча кәлән олмады. Верталјот кәлиб чыхмады. Тапшырыг да белә иди ки, тәрпәтмәк, әл вурмаг олмаз. Елә палтарлары әјниндә апарылмалыдыр. Јохса изләр итәр, һәм дә јарылмалыдыр. О вахт јарылар, изләр итирилмәз ки, чинајәт иши галдырылсын, чинајәт-карлар тутулсун: Бәс нә вахт? Бу илләрдә һансы чинајәт-кар тапылыб? Халгы нә вахта кими алдатмаг олар? Јолларын тәһлүкәси бәһанә едилди. «Думандыр, верталјот енә билмир» дедиләр. Һалбуки һәмин күн верталјот ики дәфә кәлиб Чыдыр дүзүнә енмиш, тәләбәләри апармышды. Јоллар да ачыг иди. Кәлмәк оларды. Бәс сән нијә тәһлүкәләрдән горхмадын?

Өлүмүн өлүм, зүлүмүн ондан бетәр олду, Салатын. Бизә һәр шеј мә'лум олду. Һәр шеј гәсдән ләнкидилirmiш ки, чәназә Бакыда журналистләрин нүмајиши вахтына дүшмәсин. Гарышыглыгдан горхуб чәкинирләрмиш. Чәназәни апаран верталјот Бакыја алты саата—ахшам саат 8-дә чатыб. О ахшам «Заман» програмында дејилрди ки, куја сән «екстремистләр тәрәфиндән гәтлә јетирилмисән». Һансы екстремистләр мә'лум дејил. Јүзләрчә мүсибәтләр кими Салатын мүсибәти дә Москваны силкәләмәди..

Амма сән Шушада архасыз, көмәксиз олмадын. Қаш өзүн көрәјдин ки, сәни бәлкә дә һеч танымајан чаванлар

ајаға галхдылар. Бир гыј вурдулар ки, даһа сөзлә демәк мүмкүн дејил. Чәназәни хәстәхана столунуң үстүндән нә вахт көтүрдүкләри мә'лум олмады... «Верин бачымызы! Ел адәти илә көтүрәчәјик». Молла, ахунд кәтирдиләр. Чәназә мәсчидә кәтириләндә инсан ахынынын учу-бучағы көрүнмүрдү. Һәјәтдә һеч үзләрини көрмәдијин гардашларынын чијиндә кедирдин, Салатын!

Сон дәфә ел сәнинлә шәкил чәкдирди. Ел Һәчәр гејрәтли Салатын гызыны һөрмәтлә, мәһәббәтлә көтүрүрдү. Кишиләр дә һөнкүр-һөнкүр ағлајырды. Аналар бајаты чағырырды:

Әзизим Бејләгана,
Јол кедәр Бејләгана,
Икид оғул истәрәм,
Сон гоја бөјлә гана,

Чәназә апарыланда «верталјот кәлир» дедиләр. Сән демә, бу да јаланмыш. Тәзәдән чәназәни чијинләрә галдырдылар. Шушалы чаванлар синәләрини габаға вердиләр: «Мән апарачағам. Салатын бачымыз бизим торпағымыз јолунда кедиб лазым кәлсә, биз дә онун јолунда кедәрик». Вида јағы јетишди. Бир кәлин әлиндә ал-гырмызы өртүк гаранәфәс чәназәјә јахынлашды.

Ипәк өртүјү салды үстүнә. Елә бил кәлин апарырдылар сәни, ај Салатын!

29 јаш Һәдир ки, Салатын? Арзуларын тумурчуг вахты, јазылмамыш, дејилмәмиш сөзләрин үрәкдә түгјан чағы. Мән дә сәнин көзәллијинә, кәнчлијинә јанырам, Салатын. Амма мәни бир дә одсуз, аловсуз јандырыб јахан алты јашлы Чејһунуна алдығын бир чүт ајаггабы олду. Көзләримин габағындан кетмир. О бир чүт ајаггабы јарымчыг галмыш ана арзуларындыр, Салатын!

Сән сон репортажыны өз ганынла јаздын. Мүхбири олдуғун гәзетдә һәмјерлимиз, милис ишчиси Саһибдән јаздығын мәгаләнлә биркә некрологун да верилиб. Һеч јухуна кирәрдими?

Бәлкә дә 20 Јанвар шәһидләринә чох јаныб јахылдығын үчүн онлара да говушдун. Сәни Шәһидләр Хијабанында дәфн етдиләр.

Дејирләр ки, сән гәрәнфили чох севирмишсән. Шәһидләрдән сонра әлинә гәрәнфил алмаға гыјмазмышсан. Һәр күн Шәһидләр Хијабанына кедәндә исә әлиндә бир чүт гәрәнфил олармыш. Көз јашы ахыда-ахыда мазара гојармышсан. Инди биз гәрәнфилләрдән сәнин өзүнчүн чәләнк һөрдүк, ај Салатын!

Јох, јох, дүшмән севинмәсин гој. Сән халгымызын үрә-
жинчә, оғлун Чејһунун кәләчәјиндә, биз журналистләрн
әмәлләриндә, арзуларында јашајачагсан, Салатын!

9 январ 1991-чи ил.

ГАДЫНА КҮЛЛӘ АТАН «КИШИЛӘР».

Рәһмәтлик Исмет Гајыбовун Салатынын гатилләрини
сорғу-суал етмәси телевизија илә көстәрилмишди. Бу бәјда
республиканын баш прокурору һирсиндән әсәбләрини чи-
лсвләја билмирди вә мәнә елә кәлирди ки, Исмет Гајыбов
ахырачан дөзә билмәјәчәк, индишә вәзифә борчуну, гајда-
гануну, низам-интизамы, нә билим нәләри бир кәнара тул-
лајыб гатилләри тәпикләринин алтына салачаг...

...Узун чәкән истинтагдан сонра, январын 25-дә нәһа-
јәт ки, Салатынын, еләчә дә «УАЗ—469» маркалы автома-
шынын сүрүчүсү сержант Гојекин, кәшфијат баталјону
командири подполковник Ларионовун, Лачын һәрби комен-
данты гәраркаһынын рәиси мајор Ивановун гатилләри ер-
мәни террор дәстәсинин он бир нүмајәндәси мүттәһимләр
күрсүсүндә отурдулду. Санкт-Петербургда вәкилләр дә'вәт
олунмушду, мәсәлә күнү-күндән узаныр, гәлиزلәшир вә вә-
килләрнн бир чоһу сәј көстәрирди ки, мәнкәмә башга бир
республиканын әразисиндә апарылсын. Анчаг бу нијјәт
баш тутмады, јалныз мүүјјән сәбәбләр учбатындан мар-
тын 2-нә кечирилди. Һәмнн күндән Азәрбајчан Али Мән-
кәмәсиндә чинајәт ишинә бахылмаға башланды, 74 шаһи-
дин ифадәси динләнилди вә мартын 23-дә һөкм охунду..

Һадисә исә бу чүр олмушду. Гулдур дәстәси јолун кә-
нарында пусгуда дуруб көзләмиш, тәпәнин үстүндә оту-
ран Арташес Мкртычјан машын јахынлашаркәи әлиндәки
гырмызы бајрагла чәлладлара ишарә вермишди. Машын
көрпүнүн үстүндән кечәркән, гулдурлардан үчү көрпүјә
галхыб, јахын мәсафәдән машыны атәшә тутмуш, ардынча
да пусгуда көзләјәнләр ону күлләбаран еләмишдиләр. За-
битләрин бири машындан сычрајыб чыхмыш, бәлкә дә үмид
еләмишди ки, онун рус олдуғуну көрүб атмазлар: анчаг
бешчә аддымлыгдан ону атәшә тутмушдулар. Дикәр за-
бит исә Салатыны горумаг үчүн синәсини ирәли вермишди
вә ермәни гулдурлары бу синәни ан-шан етмишдиләр...

Мәнкәмәдә түлкү чилдинә кирән гатилләр бир-бирини
габаға верирдиләр. Физика мүәллими Арно Мкртычјан
иддиә еләјирди ки, башчы о јох, 89-чу илин августунда

20 «бајавик»лә Јеревандан Галадәрәсинә кәлән әдәбијат
мүәллими Г. Арутујјан, әмәлијатларын тәшкилатчысы
вә әсас илһамверичиси илә Степанакертдә мәшһур актри-
са кими танынан Жанна Галстјандыр..

Арно Мкртычјан күлләләнмә чәзасына мәнкум едилди,
тәпәнин үстүндә отуруб гырмызы бајраг јелләдән гарда-
шы Арташес исә 15 ил мүддәтиндә азадлыгдан мәнһрум
едилди. Даһа дөрд гатил Г. Петросјан, Г. Арутујјан,
А. Мангасарјан вә Г. Арустамјан күлләләнмәјә мәнкум
едилдиләр.

БУ ФӘРЈАДЛАРЫ КИМ ЕШИДӘЧӘК!

Һәр дәфә хәстәханаја чатанда елә бил үрәјим дајаныр,
әлләрим титрәјир: Дүшүнүрәм: Јенә дә јаралы, ган-гада
көрәчәјәм. Санки бәдбәхтликдән, бәли, бәдбәхтликдән өј-
рәнмишик бу ган-гадалара. Санки үрәкләримиз дашләшыб.
Она көрә ки, ағламагдан көзләримиздә јаш да галмајыб.

Һадисәләр, ганлар-гадалар артдыгча, чинајәтләрин
учу-бучағы олмадыгча, дүшмәнләримиз күндән-күнә азғын-
лашдыгча елә бил үрәкләримиз бәркијир. Әввәлләр аз
да олса үмид гығылчымы көзәрән үрәкләримиздә нифрәт,
гәзәб гајнајыр. Ахы, нә гәдәр инсан һаны көрмәк олар?
Ахы инсан тәлеји ојунчаг дејил. Чаванларымыз арзула-
рынын чичәкләндији бир вахтда ја дүшмән күлләсинә гур-
бан кедирләр, ја да өмүрлүк јаралы, шикәст олулар, дәһ-
шәтли ағрылара мәрүз галырлар.

Ешитдйм ки, чаван бир оғланын ермәни гулдурлары-
нын күлләси дәјән гычыны дидән ашағы кәсибләр. Һәја-
тыны хилас етмәк үчүн башга чыхыш јолу олмајыб..

Хәстәхайаја кирән кими Рөвшән јатан палатаны соруш-
дум. Нишан вердиләр. Палатанын гапысыны әлләрим тит-
рәјә-титрәјә ачдым. Рөвшәнин чарпајысы лап гапынын
ағзында иди. Ону диндириб данышдырмаға чүр'әт етмә-
дим. Елә бил ки, боғазым гуруду. «Һајыф ондан, белә
икидләрә хәстәхана чарпајысы јарашмыш. Јахшы ки, һә-
јаты хилас олунуб». Јаралары ону инчитдијиндән даныш-
дырмаг истәмәдим. Амма о, дәһшәтли әзаблар гојнунда
гыврылса да өзүнү әлә алмаға чалышды:

—Нә данышым, нә дејим? Гәзәбдән даныша билмирәм.
Ким истәјәрди ки, башына белә мүсибәт кәлсин? Өзү дә
бу мүсибәтләри төрәдән ермәни гулдурларыдыр. Бу гулдур-
лар үч илдир ки, чаванларымызын өмрүнә балта чалыр. Нә
гәдәр јенијәтмәни торпаға тапшырмышыг. Нә бу чинајәт-

ләрин көкүнү кәсэн вар, нә чинајеткарлары мәншәр ајағына чәкән, нә дә бу һадисәләрин үстүнү ачан. Нә вахта кими милләтимиз башсыз галачаг? Белә дә һөкумәт олар? Нијә бизим әли гојнунда галмыш ана-бачыларын аһы, фәрјады јухарылара чатмыр?

Сонунчу кәлмәни дејәндә титрәди. Гәзәбдән сифәти ағаппаг олду. Ону сакитләшдирмәјә чалышдым. Кәсилмиш ајағынын дәншәтли ағрысындан чығырды. Дөзә билмәди...

...Рөвшәнин 23 јашы вар. Өмрүнүн баһар чағыны јашајыр. Тәзәчә тојлары олуб. һәјат јолдашы 18-ин ичиндәдир. Тәзәчә сәадәтә говушмушдулар. Елә билирдиләр ки, дүнја онларынкыдыр. Сәадәтдән, хошбәхтликдән дојмурдулар. Даһа билмәдиләр ки, гара думан башлары үстүндә һәрләнәчәк, тәһлүкә, ган-гада кәләчәк. Гара бир гуш онларын сәадәтини әлләриндән гопарыб алачаг. Бу сәадәт гулдур күлләсинә туш кәләчәк.

Һадисәдә онунла биркә олмуш досту Сәрһадын дедикләриндән:

—Декабрын 15-дә јүк машыны илә Чәмәнлидән Қосалара тахыл апарырдыг. 10 нәфәр идик. 2 милис ишчиси, 8 нәфәр дә биз. Қосалара тәхминән 2 километр галмыш јолун үч тәрәфиндән бизи атәшә тутдулар. Автоматлардан күлләләри јағыш кими јағдырырды азғынлар. Ики милис ишчиси атышма заманы һәлак олду. Бир нәфәр 26 јашлы кәнчи дә ганына гәлтан еләдиләр. 4 нәфәр јараланды. Чәми үч нәфәр саламат чыха билди.

Онун сөһбәтини сүрүчү Тәвәккүл давам етдирди:

—Автоматлардан үч тәрәфдән дә күлләләр јағырды. Биринчи күллә о накам кәнчә дәјди, икинчи мәнә, ган мәнә апардығындан машыны идәрә едә билмәдим.

Әмраһын исә чанаг сүмүјүндән дәјиб. Чәрраһијјә әмәлијјаты нәтичәсиндә күлләни чыхарыблар. Күллә јағышы алтында күчлә сүрүнүб өзүмү ган апаран Рөвшәнә чатдырдым. Ағыр јараланмышды. Көјнәјими чырыб онун јарасыны сарыдым. Бизим јараланмағымыза дүшмән севинмәсин. Биз өз торпагларымыз јолунда чанымызы гурбан веририк. Вәтәнин о гәдәр икид оғланлары вар ки, дүшмән архалы олдуғундан белә гудурур. Амма бу гудурғанлыг да чох чәкмәјәчәк. Чанаг өз башларында чатлајачаг.

Әмраһын анасы бизи гучаглајыб ағлады:

—Нә јахшы ки, балаларым саламат гуртарыблар. Оғулларымыздан өтрү әлләримиз үрәјимизин үстүндәдир. Бу мәшәгәтти күнләримиздә бизә әләч ејләјән јохдур. Нијә?

Ананы сакитләшдирмәјә чалышдым, амма нә фәјдасы? Көзләринин јашыны сел кими ахыдырды.

Палатадан чыханда Рөвшәнин ағрылары јенә дә шидәтләнмишди. Јенә дә әзаблы сәслә чығырырды. Санки кими исә көмәјә чағырырды. Ана пычылты илә:

—Көмәк един, чаванлара гыјмајын. Ахы, онлар Вәтәнин дар күнүнүн јијәсидир, халгын архасыдыр. Көмәк един чаванлара, онлары ганына гәлтан еләјәнләрин чәзасыны верин, чәкин мәншәр ајағына, бәлкә онда биз дә раһәт олаг. Бәлкә онда халгымыз, динчлик, әминаманлыг тапа».

Мән ону сакитләшдирмәјә чалышдым:

—Һагг бизим тәрәфимиздәдир, ана! Һагг назиләр, амма үзүлмәз демишләр. Иншаллаһ, бу дәншәтли әзаб-әзиј-јәтләрин бир хош күнү дә олачаг. Мән динчилијин, әминә аманлығын кәләчәјинә инанырам, ана!

15 јанвар, 1991-чи ил.

ТАЛЕЈИМИЗ НӘЧӘ ОЛАЧАГ?

—Ај оғул, сәнә нә олуб? Гурбан олум. Јухуму јаман гарышдырмышам. Бәлкә, дилим, ағзым гурусун, башында бир гәза вар? Мәнә дүзүнү де. Нијә хәстәханадан данышырсан?

—Ана, горхма, һеч нә олмајыб. Бир балача јараланмышам. Јарам јүнкүлдүр, горхма. Сағалан кими сәнин јанына кәләчәјәм. Дарыхма...

Бу телефон сөһбәти мүстәнтиг Игбал Һүсејновла анасынын арасында кедирди.

Дүнән ахшам бүтүн шәһәрә јенә дә хәбәр (белә ачы хәбәрләри, демәк олар ки, биз һәр күн ешидирик) јайлды: Бакыдан кәлән мүстәнтигә Туршсу јолунда гулдурлар атәш ачыблар. Ағыр јараланыб, хәстәханададыр.

Сәһәр тездән артыг чохдандыр ки, һәрби госпиталы хатырладан, чаванларын инилтиләрини ешитдијимиз хәстәханаја кәлдик. Мүстәнтигин сол ајағы ганын ичиндә иди. Һәммин андача дүшүндүм: «Јахшы ки, анасы ону бу вәзиј-јәтдә көрмәјиб... Ахы, нә гәдәр ган көрмәк олар! Нә гә? Нә гәдәр јаралыдан данышмаг, јазмаг олар? Чәзасызлыг шәраитиндә зәнчири бурахылан азғын итләр кими ермәни гулдурлары вәһшиләширләр. Бу вәһшилијин дә зәрбәләри бизим оғуллара дәјир. Һәр күн төкүлән наһаг ганлар, өлдүрүлән күнаһсыз инсанларын гисасы јердә галыр. Мешәләрә дағылмыш саггаллылар ган төкә-төкә бизи өз торпағымыздан перикдирмәк, торпагларымыза саһиб дурмаг

истәјирләр. Амма баш тутмајачаг. Бизим халгымызы ина-
дындан, дәмир эгидәсиндән дөндәрмәк мүмкүн дејил. Өл-
сәк дә бу торпагда өләчәјик. Бирчә гарышыны да вер-
мәјәчәјик».

Мән үзүмү јаралыја тутдум:

—Јолдаш мүстәнтиг, һадисә нечә олуб?

О данышмаға башлады:

—Дүнән сәһәр саат 8-дә достум вилајәт ДИШ-ин мүс-
тәнтиги Рәһман Гәмбәровла Туршсуја кетдик. Көјтала
һадисәси илә әләгәдар олараг чинајәт ишини апарырдыг.
Ахшам саат 4—5 радәләриндә кәнддән гајыдырдыг. Да-
јаначагдан 10—15 метр аралыда автобус көзләјирдик. Са-
манла долу бир јүк машыны бизим јанымыза чатанда,
гәфил атәш ачылды. Дәрһал сол ајағымда дәһшәтли ағры
дујдум. Нисс етдим ки, ган мәни апарыр, күлләнни дәлиб
кечдији јердән ган фышгырырды. Тез һараја кәлдиләр.
Мәни һушсуз вәзијәтдә Туршсу тибб мәнтәгәсинә чатдыр-
дылар. Илк јардым көстәрдиләр. Елә һәмни ахшам мәни
тәчили мәркәзи рајон хәстәханасына кәтирдиләр. Чәрра-
һијә әмәлијјаты заманы күлләни чыхартдылар. Гырмә
исә боғазымы вә кичкаһымы зәдәләјиб. Мәнә елә кәлир ки,
ајағымы јаралајан күллә һәрби силаһдан атылмышдыр.
Боғазыма дәјән исә ов түфәнкиндән.

Вилајәт ДИШ-ин мүстәнтиги, милис баш лејтенанты
Игбал Һүсејнов бу илин август ајындан чинајәт иши апар-
маг үчүн Шушаја көндәрилиб, һүгүг факүлтәсини бити-
риб. Беш ил Русијада ишләјиб, сонра исә Дағлыг Гара-
баға дәјишлиб. Кәнчдир, тәзә аилә һәјаты гуруб.

—Аиләниздә бу һадисәни билирләрми дејәндә көзлә-
ри мөһул бир нөгтәјә зилләнди—Дүнән анама зәнк елә-
мишдим. Дедим ки, јүнкүл јараланмышам. Нараһат олма,
Амма ана үрәјидир...»

Мүстәнтиг һадисәләрдән јана-јана данышды:

—Билирсинизми, бурада сөһбәт мәним јараланмағым-
дан кетмир. Доғрудур, өлүмдән гуртардым. Инди вәзијә-
тим пис дејил. Амма јенә дә сакитлик тапа билмирәм.
Мәнән эзаб чәкирәм, өлән, јараланан нечә-нечә оғуллары
дүшүнүрәм. Ахы бизим милләтин күнаһы нәдир ки, бу
гәдәр ганы ахыдылыр? Хејли вахтдыр ки, һадисәләрин
ичиндәјәм. Елә бир күн олмур ки, бир чинајәт һаггында
мәлумат алмајаг. Даһа халгын сәбр касасы долуб. Нә
вахта кими милләтимиз башсыз олачаг? Бу ганларын
бир сону олачагмы?

Москвада әјләшән рәһбәрләр бу бојда чинајәтләрә та-
мамилә лагәјд вә сојугганлы бахырлар. Һадисәләр баш-

лајандан гулдурларын чәзасы верилмәли иди. Ахы бу ган-
лар нијә батыб кетсин? Ахы, бизим әсәбләримиз дашдан,
дәмирдән дејил. Халгымызын бүкүнкү тәләјини, чинајәт-
ләри, фитнәкарлыглары Москвада бүтүн чылпаглыгы илә
ачыб данышан, тәдбир көрүлмәсини, тәчили өлчү көтү-
рүлмәсини тәләб едән јохдур. Бизим милләтә гаршы бу
гәдәр дашүрәклилик нәдәндир? Һарадаса бир ермәнинин
буриу ганајанда мәһкәмә гурулур, бүтүн Москва ајаға
галхыр, бизим ганлар исә јериндәчә галыр. Јахшы дејиб-
ләр ки, архалы көпәк гурд басар.

Чәрраһијә әмәлијјатыны мүвәффәгијәтлә апармыш На-
зим һәкимдән хәстәнин вәзијәтини сорушдум. О деди:

—Хошбәхтликдән Игбалы хилас едә билдик. Күдлә
сол ајағынын гамыш сүмүјүнү дәлиб кечиб. Чох ган итир-
мишли. Чәрраһијә әмәлијјаты заманы сүмүкләри тәмиз-
ләдик. Инди вәзијәти јахшылашыр, дүзү бу һадисәләр
биз һәкимләри һәр ан сарсыдыр. Онлара һәр дәфә чәрраһ
бычағы вуранда әлләрим титрәјир. Ахы чавандарымызын
сағлам организми нијә ләкәләнсин?

Чаванлара һејфим кәлир. Бунларын бир сону олачаг-
дырмы?»

Мүстәнтиг Игбал Һүсејновун палатасындан чыханда
үрәјимдән јенә белә бир суал кечди. «Көрәсән тәләјимиз
нечә олачаг?»

22 январ 1991

ТОРПАГ ҺАМЫ ҮЧҮН СОЈУГ ДЕЈИЛ

1992-чи ил январын 28-дә Шуша сәмасында ермәни
фашистләри тәрәфиндән вурулмуш верталјотда 47 нәфәр
фачиәли сурәтдә һәлак олду.

Шәһәрдән кәнара чыхмаг, өлүмүнү көзүнүн габағына
алмаг иди. Ермәни тәчавүзкарлары Шуша—Ағдам јолуну
бағламышдылар. Адамлар 37 км јолу 220 км-лик Шуша-
Лачын—Губадлы—Зәнкилан—Фүзули јолу илә әвәз етмә-
ли олурдулар. Сон үмид верталјотлара галмышды. Ермә-
ниләр верталјотлары атәшә тутдуғларындан, рејсләрин
сајы азалмышды. Чамаат саатларла, күнләрлә гарда, са-
загда нөвбәләрә дурурду. Онсуз да кәркинләшмиш әсәбләр
бир гәдәр дә тарыма чәкилирди. Һәјатыны тәһлүкә гар-
шысында гојан адамларын башга чарәси јох иди. Этраф
рајонларда сығыначаг тапанлар аиләсинә баш чәкмәли,
вачиб иш далынча кетмәли идиләр. Мәнзил башына са-

ламат чатан севинирди. Верталјот сүрэнләрин фәдакарлығына сөз ола билмәзди...

1992-чи ил январын 28-и саат 14—16 радәләри. Нәмин мүдһиш күндә мәнзил башына тәләсэн 47 нәфәрдән һеч ким билмирди ки, башына фәлакәт кәләчәк. Елә бил һамы өлүмә тәләсирмиш...

Верталјот нөвбәти Ағдам—Шуша рејсинә чыхмышды. Учушун баша чатмасына лап аз галмыш ермәни гулдурлары верталјоту вурдулар. О мувазинәтини итирди. Нөвбәти рејси көзләјән адамлар сәрнишинләрин бир-бир, ики-ици мешәјә төкүлдүкләрини көрдүләр. Онлар белә зәни етдиләр ки, сәрнишинләр өзләрини вурулмуш верталјотдан атырлар. Лакин әслиндә белә олмушду: верталјотун арха гапылары зәрбәдән ачылмыш вә сәрнишинләр јерә төкүлмүшдүләр.

Пилотлар ахырадәк екипажы тәрк етмәдиләр. Ону јерә ендирмәјә чалышдылар. Көрүнмәмиш икидликлә јанан верталјоту мејданчадан узаглашдырмаг үчүн сон нәфәсчән мүбаризә апардылар. Мејданчада верталјот көзләјән јүзләрлә инсанын һәјатыны хилас етдиләр. Верталјот јана-јана дәрәјә, Хәлфәли—Кәркичаһан јолуна дүшүб партлады. Күчлү јанғын баш верди...

Хәлфәли мешәсинә, һадисә јеринә үз тутанлар чох дәһшәтли, дөзүлмәз вә фәлакәтли мәнзәрәнин шаһиди олдулар. Екипаж тамамилә мәнв олмуш, сәрнишинләр јаныб күлә дөнмүшдүләр. Бәзисини јалһыз әламәтләриндән вә сәнәдләриндән танымаг мүмкүн олду.

Шаһидләр дејирләр ки, һәлә һәјатымызда белә дәһшәтли фәтиһини шаһиди олмамышдыг.

Нәмин күн Шушада 20 аиләдә јас сахланды. Чамаат бир јасдан чыхыб о биринә кедирди. Бир јердә өлүмә кәдәнләр бир јердә дәфн олундулар. Чыдыр дүзүндә Шәһидләр гәбиристанлығында торпаға тапшырылдылар. Рәмзи мазар дашы гојулду.

Бу, азғын дүшмәнин беш илдә халғымызын башына кәтирдији мүсибәтләрин бәлкә дә ән ағыры, ән дәһшәтлиси олду.

Баһар мүәллимә, оғлу Намиг, һәјат јолдашы Әкрәм киши—бир аилә јаныб күлә дөндү. Баһар мүәллимәнин зәһмәткешлијиндән, гајғыкешлијиндән нә данышым? Буну һамы билирди. Оғлу Намигин Шушанын бәхтәвәр чағларында тојларда чалдығы һаваларын сәси һәлә дә гулағларымыздадыр.

Мүбаризә бачымызын су сонасы Сара баласы бирчә анда мәнв олду. Али тәһсилни Алманијада алмыш, инсти-

тут мүәллимәси Саранын хончалары тутулу, чеһизи бағлы галды. Сараны бармағындакы нишан үзүјүндән таныјыблар...

Һафизә хала вә гызы Хураман мүдһиш анда күлә дөндүләр.

Чәкмәчи Камилин оғлу шән, зарафатчыл, дејиб-күлән, һәрби хидмәтини јеничә баша вурмуш, һәјата никбин көзлә бахан Заур да бирчә анын гурбаны олду.

Шаһин Аббасов, һәјат јолдашы Сәдагәт, гызы Сәадәт фәтиһли сурәтдә һәлак олдулар.

Али мәктәб мүәллими Мүршүд Дүнјамалыјев дә, шушалылары мәхсус бамәзәлији, никбилији илә севилән Сәләһ дә һәмин верталјотда шәһид олдулар. Әлбәттә, онларын һамысындан сәһбәт ачмаг мүмкүн дејил. О бәдбәхт инсанлар инди арамызда јохдур. Итирмишик онлары. Халғымызын гәлбиндә бир-бириндән ачылы-ширинли хәтирә-јә дөнүб инди онлар...

Мәни гынамајын, дејирләр, торпағын үзү сојуг олар. Амма мән разылашмырам. О башыбәлалы торпаг һамы үчүн сојуг дејил. Сојугганлылар үчүн сојугдур.

О дәпшәтли күндән үч илә јахын вахт кечир. Лакин биз бу бир нечә илдә нејләмишик? Шәһид аиләләри инди дүшмәндәң интигам саатыны көзләјирләр. Тәкчә шәһид аиләләримиз? Јох, бүтүн дәдә-баба торпағларыны, ата-бабаларынын мазарлары ујујан торпағларыны итирмиш инсанлар көзләјирләр о сааты.

Доғма јурдуну, евәшијини, торпағыны, валидејнләринин, гоһум-әгрәбаларынын мазарыны гојуб кәлән шәһид аиләләринин бир арзусуну да демәји өзүмә борч билирәм: Бакыдакы Шәһидләр Хијабанында верталјотда һәлак оланларын шәрәфиңә хәтирә лөвһәси вурулсун. Чүнки онлар да Вәтән шәһидләридир.

ДАШАЛТЫ ӘМӘЛИЈАТЫ: ГАН ЧАНАҒЫНА УҒУРСУЗ КҮЧҮМ

Азәрбајҗан милли орду дәстәләринин вә јерли көнүлдү өзүнүмүдафиә дәстәләринин илк тәмизләмә әмәлијятыны Дашалты кәнди әтрафында апармасы һеч дә тәсадүфи дејилди. Әлверишли чоғрафи мөвгедә јерләшән бу кәнд һәм ермәниләр үчүн, һәм дә Гарабағын дағлыг һиссәсиндә јашајан азәрбајҗанлылар үчүн мүһүм стратеги әһәмијјәтә маликдир. Мүһасирә һәјатыны јашајан Шуша шәһәринин республика илә јекәнә әлағәни тәмин едән һава јо-

лундан башга Лачын—Шуша јолунун ашағы һиссәсиндә јерләшән Дашалты, дашнак јувасы, ермәни фашизмнини ган чанағы иди. Ермәниләр тез-тез кәндиң јухарыларына чыхыр, Лачын—Шуша јолуну кәсир, партладыр, автобуслары, машинлары күлләјә тутурдулар. Дашалтыдан Топхана мешәсинә јени јол чәкмишдиләр ки, бу да Дашалтының Шүшүкәнд, Ханкәнди, Әскәран вә әтраф ермәни кәндләри илә әлагәсини мөһкәмләндирирди. Дашалтыдан ән јүксәк стратежи әһәмијјәтә малик олан Кирс дағына јол вар иди. Ермәниләр о јолдан истифадә едиб әсас јүксәкликләри әлләриндә сахламаға чалышырдылар. Дүшмәнләр Дашалтыја һәрби сурсат дашыјыр, Зарыслы, Нәбиләр кәндләринә басғын едир, тез-тез Шушаја кәлән Кирс су кәмәрини партладыр, шәһәри ајларла сусуз гојурдулар.

Мәгсәд Шуша—Лачын јолуна нәзарәти әлә кечириб, Шуша шәһәрини азәрбајчанлылардан бошалтмаға мүвәффәг оландан сонра бу, ән гыса мәсафәдән Ермәнистана коридор ачмаг иди. Ермәниләр буну кизләтмирдиләр. Буна наил олмагдан өтрү гулдурлар Дашалты кәндиңи аз гала һәрби мүнәндис гурғуларының полигонуна чевирмиш, дөрд бир јандан бетон сәнкәрләрлә әһатә едәрәк ән муасир силаһларла тәмин етмишдиләр. Онлар Дашалтыја јол чәкмәклә јанашы, онун адыны да дәјишмәк нијјәтинә дүшдүләр. Инди онлара һавадарлыг едән кечмиш мәркәзини информасија васитәләриндә бу кәнд чох заман Кариндак (Дашалты) ады илә тәгдим олунар.

Тез-тез Шуша—Лачын јолуна рејдләр едән ермәни гулдурлары кәндә кирән бүтүн јоллары миналамыш, постлары күчләндиirmiш, ермәни силаһлы бирләшмәләринин әсас базаларының јерләшдији Сығнаг кәнди вә Ханкәнди илә мөһкәм рабитә әлагәси јаратмышдылар. Әмәлијјатың башланмасындан азачыг сонра Сығнаг кәнди тәрәфдән чохлу ермәни силаһлыларының көмәјә кәлмәси дә буна сүбутдур. Бу хәбәрин ермәниләрә нечә чатдырылмасы мәлум олмаса да, истәр јерли әһали, истәрсә дә милли әскәрләрин өзләри мұдафиә дәстәләринин бүтүн планларындан дүшмәнин тезликлә хәбәр тутдуғуну кизләтмирдиләр. Мәркәзи информасија васитәләринин вердији хәбәрләрин әксинә вә јеканә нишанкаһсыз топун иштиракы илә башланан дөјүш 1992-чи ил јанвар ајының 26-на кечирилди. Ермәни сәнкәрләринә бир нечә мәрми атмагла кифајәтләнән топ атәшләриндән сонра үч зираһли машин Нәбиләр кәнди истигамәтиндә сәнкәрләрдә мәскән салмыш ермәни снајперләрини зәрәрсизләшдирмәк үчүн Дашалтыја доғру

һәрәкәт етсә дә, мәнзил башына чата билмәди, хараб олараг јары јолда галды.

Бизә һәмишә белә кәлир ки, әкәр Дашалты әмәлијјаты баш тутсајды, һәмин стратеги әһәмијјәтә малик олан јерләрә биз нәзарәт едәрдик. Шүшүкәнд, Гырмызы базар, Мартуни—Фүзули, Ханкәнди—Әскәран истигамәтләриндә кениш мигјаслы һүчүм әмәлијјаты кечирәрәк Гарабағы, еләчә дә Шүшаны мүнәсирәдән тамамилә азад етмиш олардыг. Чох тәәсүфләр олсун ки, бу әмәлијјат баш тутмады. Икидләрин төкүлән ганы, чаны баһасына кечирилән бу башыбәлалы әмәлијјат уғурсуз олду. Бу уғурсузлуг ермәниләрә гол-ганад верди, онларын кениш мигјаслы һүчүмуна шәраит јаратды.

Дашалты әмәлијјатының иштиракчысы олмуш шүшалыларла көрүшәндә, бир даһа бу әмәлијјатың мәғлуболма сәбәбләри бизим үчүн ачыгланды... Шуша әрази мұдафиә баталјонунун гәраркаһ рәиси Јавәр һүсәјновун дедикләриндән:

—Јанварың 24-дә ахшам мәлумат алдыг ки, Дашалтыја әмәлијјат кечирилмәдир. Әмәлијјата мұдафиә назири Гачәддин Мөһдијев, Мұдафиә Назирлијинин гәраркаһ рәиси Шаһин Мусајев, Шуша бригада командири Заур Рзајев башчылыг едирдиләр. З. Рзајев вә Н. Абдуллајев казармаја кәлиб биздән гүввә истәдиләр. Мән гәраркаһ рәиси кими билдирдим ки, гүввәләримиз постлардадыр. (Гајбалыда вә Шуша—Лачын јолунда). Биз онлары постлардан чыхарыб әмәлијјата кәндәрә билмәрик. Мән әмәлијјатың нечә кечириләчәји илә мараглананда, онун нә үчүн јанварың 25-нә тәјин олундуғу һалда 26-на кечирилдијини сорушанда мәнә чаваблары бу олду ки, «сәнин нәјинә лазымдыр, сәнлик бир иш јохдур, 60 нәфәр вер». Мән исә «әмәлијјат барәдә мәлумат алмајынча гүввә вермәјәчәјәм» дедим. Беләликлә, мәлумат верилмәди дә.

25-нә кечән кечә бизим ушаглар јолларә бәләд олдуғларындан кәшфијјата 8 нәфәр истәдиләр. Кәшфијјатчылар кечә јары гајытдылар. Онлар әлдә етдикләри мәлуматлары, ермәниләрин күчлү постларының јерини дедиләр. Мән әввәлдән әмәлијјатың кечикдирилмәсинә она көрә етиразымы билдирдим ки, ермәни кәшфијјаты хәбәр тутар вә ештијат тәдбирләри көрә биләрди. Әмәлијјаты бир күн кечикдирмәк ишини зијанынадыр. Дедиләр ки, сөз бир олду, сән гарышма, сабаһ өзүн көрәчәксән ки, Дашалтының алтыны үстүнә нечә чевирәчәјик. Мәним исә шүбһәм вар иди. Дашалты кими дашнак јувасы, ган чанағыны алмаг онлара асан олмајачагды. Чүнки ермәниләрин әсас

постлары этрафда иди. Мәнә «сәнин мәгсәдин әмәлијјаты позмагдыр» дедиләр.

Сәһәр тездән саат алтыда илк атәш башланды. Постларда дајанан әскәрләримиз Дашалты истигамәтиндә һәркәт етдиләр. Кортәбии шәкилдә. Бизим вә Рамиз Гәнбәровун баталјону артиллерия һазырлығындан сонра Дашалтыја тәрәф һәркәт етди. Јоллар миналандығындан трактору газ кәмәри боју сүрдүләр ки, јол ачылсын. Јол ачылды, лакин БТР-ләр еимәдиләр. Биз Дашалтыја ендик вә фермада дүшмәнин мүгавимәтилә растлашдыг, күчлү атышма кетди. Илк гурбанымыз Пәрвиз олду. Биз ону тәчили јардымла керижә көндәрдик. Күчлү дөјүш кетди. Гаршыда ермәни постларыны арасы кәсилмәдән атәшә тутдуг. Ермәниләр хејли итки верәрәк постлары тәрк етдиләр. Кәндиң ичиндә дөјүш заманы гәфилдән Гајабашы истигамәтиндән өзүмүзүнкүләр бизим ушаглара атәш ачмаға башладылар. Чаш-баш галмышдыг. Рабитәчидән хәбәр көндәрдик ки, гаршыдакы мөвгеләрдә бизик, атәши дајандырсынлар.

Артыг кәндиң јарысыначан ирәдиләмишдик. Ермәниләри ән вачиб мөвгедән говуб чыхартмышдыг. Дүшмән хејли итки вермишди. Кәнди ала биләрдик. Әлавә гүввә кәлмәдијиндән, гүввәмиз түкәндијиндән бу мүмкүн олмады.

Шиддәтли дөјүш кетдијиндән мејидләримизи чыхара билмирдик. Дөјүшчүләримиз нечә дәфә чәһд көстәрсәләр дә буна мүвәффәг ола билмәдиләр. Нәһајәт, БРДМ-лә јахынлашыб дүшмәнә күчлү атәш ачмагла мејидләри чыхармаг гәрарына кәлдик. Бу бөјүк рисг тәләб едирди. Лакин икидләримизи дүшмән әлиңә вермәк гејрәтдән дејилди. Этраф миналанмышды. Бизи архајын салдылар ки, миңалар тәмизләнмишдир. Гәфилдән миңаның үстүнә чыхдыг. Дәһшәтли партлајыш баш верди. БРДМ-дәкиләр ағыр јараландылар. БРДМ сырадан чыхды.

Әмәлијјат уғурсуз олду. Кортәбилијинә, көмәксиялијинә көрә. Ахы Дашалтыны алмаг мүмкүн иди. Бәс нә үчүн әмәлијјат башлајаркән сипәсинә дөјән командирләрин бизә көмәји дөјмәди? Дашалтыны алтыны үстүнә чевирумәдиләр? Ахы јерли ушаглар кәндләрин һәр гарышыны таныјырдылар. Гүввә верилсәјди, елә гејрәтли оғулларымыз вар иди ки, ган чанағыны бир күндә дүшмәндән азад едә биләрдиләр. Бунунла да мөвгеләримиз мөһкәмләнәрди. Лакин тәәссүф, миң тәәссүф ки, уғурсузлуг, мәғлубијјәт бизи јахалады.

Дашалты мәғлубијјәти бизә психоложи зәрбә вурду.

Белә кичик әмәлијјатларын уғурсузлуглары Шушаның сүгутуна кәтириб чыхартды.

Гыса арајыш. Тачәддин Ибраһим оғлу Меһдијев 1945-чи илдә Шәмкир рајонунун Зәјәм гәсәбәсиндә анадан олуб. Фрунзе адына Али һәрби академијаны битириб, һәрби мүтәхәссисдир.

Мүдафиә назирини Тачәддин Меһдијев јенијетмә оғлу илә Шушаја кәләндә, бүтүн шушалыларын үрәкләриндә инам, гүрур һисси ојанды. Шушалылар Тачәддин бәји сәркәрдә көзүндә көрүрдүләр. Јенијетмә оғлуну дөјүш бөлкәсинә, гајнар нөгтәјә кәтирмәси она олан инамы, үмид вә пәрәстиши икигәт артырды. Кенерал торпагларымызы, Гарабағы ермәни гулдурларындан азад етмәјә кәлмишди. Планлары чох иди вә шушалылар да гуртулушу илк күнләрдән мәнз онда көрүрдүләр.

Лакин тәәссүф ки, елә илк аддым уғурсузлуг, мәғлубијјәтлә нәтичәләнди. Дашалтыны әлбәттә, алмаг мүмкүн иди. Әкәр дүшүнүлмүш һәркәт едилсәјди.

Һөрмәтли охучу, елә бу јердә «Мүхалифәт» гәзетинин 12 октјабр 1993-чү ил тарихдә чыхан «Бир даһа Дашалты әмәлијјаты» һаггында мөһкәмә салонундан репортаж әвәзини сизә олдуғу кими чатдырырам.

Мә'лум «Дашалты әмәлијјаты» илә әлагәдар кечмиш мүдафиә назирини Тачәддин Меһдијев вә баталјон командири Нурәддин Абдуллајев үзәриндә сентјабрын 15-дән башланан мөһкәмә просесинә октјабрын 7-дә бир нечә күнлүк зәруријјәтдән доған фасилә верилмишди. Сәбәб мөһкәмә диндирмәләриндә һәрби-тактик әмәлијјат бардә бир-бирини тәкзиб едән ики зидд рәјин формалашмасы иди. Зиддијјәтләри арадан галдырмаг үчүн истинтаг материаллары тәзәдән експертизаја көндәрилмишди.

Фүрсәтдән истифадә едәрәк мөһкәмәнин кедишинә хәләл кәтирмәдән илкин мәрһәләдә апардығым мүшаһидәләрдән һасил олан бәзи мәғамлара тохунмаг истәрдим. Әввәлә ирәли сүрүлән иттиһамлардан башлајаг. Прокурорун ирәли сүрдүјү иттиһамдан дөјүшчүләрин һәрби техника вә силаһ-сурсатла, рабитә әлагәси јаратмаг үчүн техники васитәләрлә лазымынча тәһиз едилмәдији, бәләдчиләр сечилмәсинә башдансовду јанашылдығы, әввәлдән мүәјјәнләширилмиш мөвгејә чатмадан хејли чанлы гүввә итирилдији, бүтүн бунлара көрә әмәлијјаты һазырлајан вә она рәһбәрлик едән Т. Меһдијевлә Н. Абдуллајевин мәс'улијјәт дашыдығлары көстәрилирди. Мүттәһимләр исә буна бәнзәр бүтүн иттиһамлары рәдд едир, уғурсузлугун башлыча сәбәбини дөјүшчүләри мүшаһидә едән

бэлэдчилэрин сатгынлыгы илэ элагэлэндиридилэр. Онларын фикринчэ, бэлэдчилэр АХЧ Шуша район шө'бәси тәрәфиндән сечилдији үчүн мәс'улијјәти дә чәбһәчиләр да-шымалыдылар.

Лакин шаһид гисминдә диндириләнләрин әксәријјәти өз ифадәсиндә бэлэдчиләрин хәјанәт едә биләчәкләри еһтималыны тамамилә һечә ендирдиләр. Хүсусән Илјас Исмајылов адлы бэлэдчинин куја ермәниләрә тәрәф гачараг «онлары кәтирмишәм, верин мәним гызылларымы» шајчәсини тәсдиг едән бир шаһид тапылмады.

Әмәлијјатда иштирак едән он-он ики нәфәрлик «омон»-чулар дәстәнин командири Ф. Хәлиловун вердији ифадә мәнкәмә просесинин бир гәдәр чанланмасына сәбәб олду. О гејд етди ки, гар дизә чыхдығындан, јеримәјә мане олдуғундан дәстә ағ масхалатлары кәсиб атмаг мәчбуријјәтиндә галмышдыр. Т. Мейдијев дәрһал бу сөзләрдән јапышараг мәнтиги кедишлә мәнз онларын өзүмүзкүләрә атәш ачдығыны сүбут етмәјә чалышды. Мүттәһим буну иддиа едәркән әмәлијјат иштиракчыларына гара палтарлыларын атәш ачдығыны сөјләјән бир сыра шаһидин ифадәсинә вә о вахт ешитдији шајиәләрә әсасланырды. Илк анда елә кәлди ки, нәһәјәт, хәјанәткарын бири тапылды, индичә мүттәһимләрин сырасына бир нәфәр дә әләвә олуначаг. Анчаг белә бир һадисә баш вермәди. Ф. Хәлилов дөјүш заманы һарада мөвге тутдуғлары јери вә гара палтарда јох, ади јашыл—сары әскәр кејиминдә олдуғларыны дәлил-сүбутларла мәнкәмә иштиракчыларынын нәзәринә чатдырды.

Мәнкәмә сәдри, ичласчылар, иттиһамчылар вә мүттәһимләр диндирилән нөвбәти шаһидләри бунунла элагәдар сорғу-суала тутур вә һәр дәфә дә алынан чаваблар белә бир хәјанәтин олмадығыны тәсдигләјирди. Шаһид Сабир Казымов Дашалтыда ермәни дөјүшчүләрини һәгигәтән гара палтарда көзү илә көрдүјүнү вә бурада тәәччүблү һеч нә олмадығыны сөјләди.

Мүттәһимләр өләнләрин вә иткин дүшәнләрин сајы мәсәләсинә дә хүсуси әһәмијјәт вермирдиләр. Истинтаг материалларында өләнләрин сајы 33, иткин дүшәнләрин сајы 34 кәстәрилдији һалда, онларын сијаһыларында бу рәгәм мувафиг олараг 12 вә 35-дир. Һәмчинин 8 нәфәр бэләдчинин 6-сы да (онларын өлдү галдысы мә'лум дејил) өләнләрин үстүнә әләвә едилсә онларын сајы 18-ә чатар. Н. Абдуллајев бу фактлары кәтирәрәк мүстәнтигин өлүм рәгәмини гәсдән шиширтдијини сөјләди. Јери кәлмишкән, мүттәһимләрин сијаһысындан фәргли олараг истинтаг материалларында өләнләрин ады вә сојадлары мә'лум дејилди.

Т. Мейдијев бу чәһәтдән мәтбуатын јанлыш мә'луматлар дәрч етдијини, фактлары долашдырдығыны, һәтта бә'зи гәзетләрин башга дөјүш бөлкәләриндә һәлак оланларын да бир чохуну «Дашалты әмәлијјаты»нын адына чыхдыларыны билдиридди. О, әшјаји-дәлил кими «Доғру јол» гәзетинин 6 август 1993-чү ил тарихли «Арзуларда јашајан Арзу» сәрләвһәли јазысыны тәгдим едәрәк, гәти шәкилдә кәстәридди ки, белә бир адам орада дөјүшдә олмајыб. Арзунун гәзетдәки әксини мәнкәмәјә кәлмиш шаһидләр дә танымадылар.

Беләчә иттиһамлар ирәли сүрүлүр, кечмиш мүдафиә назирин вә кечмиш баталјон командири исә мүдафиә олунмаг үчүн фактлардан истейкам гурмаға чалышыр, бә'зән истәдикләринә һаил олур, бә'зән дә һаил олмурдулар.

Һәмин күн мәнкәмә просесинин сонунда имкан тапыб Т. Мейдијевә бир нечә суалла мүрачият етдим:

—«Дашалты әмәлијјаты»нын уғурсузлуғла баша чатмасында өзүнүзү күнаһкар һесаб едирсинизми?

—Гәтијјән јох. Һәмин әмәлијјаты уғурсуз адландыранларла да разылашмырам. Ону нечә уғурсуз адландырмаг олар ки, һүчүм едән тәрәфдән чәми 12 нәфәр һәлак вә 35 нәфәр иткин дүшдүјү һалда әкс тәрәф 150 нәфәрәдәк итки вермишдир. Һалбуки һәрби саһәни билмәјәнләрә дә сирр дејил ки, һүчүм едән тәрәф даһа чох иткијә мә'руз галмалыдыр.

—Әмәлијјатдан әввәл гаршыја һансы мөгсәд гојулмушду?

—Дашалтыны көтүрмәк.

—Әкәр о көтүрүлмәдисә, һансы уғурдан данышмаг олар?

—Дүздүр, көтүрүлмәди. Дашалты кими тәбни истейкамы бир һүчүма алмаг сизә о гәдәр асан көрүнмәсин. Үстәлик дөјүшләримизин о заманкы дөјүш тәчрүбәси дә јүксәк дејилди. Дикәр бир тәрәфдән мәкәр ермәниләр бизим бүтүн мөвгеләри бир һүчүмламы алыблар?

—Бәс елә исә Дашалты кими мүһүм әһәмијјәтли бир кәнд сонра нијә тутулмады?

—Мәнә имкан верилсәјди, тутардым. Сонракы бир нечә күн әрзиндә артиллерија атәшләри илә орадакы бүтүн атәш нөгтәләрини дармадағын етдик. Кәнддәки дөјүшән ермәниләрин өләни өлмүш, галаны гачыб кетмишди. Јалныз кириб кәнди көтүрмәк галырды. Гәфләтән февралын икисиндә Рәһим Газыјев хејли пијада дөјүшчү, һәрби техника илә бирликдә Шушаја кәлди вә шәһәрин коменданты тә'јин олунду. Мәни исә президент апаратындан Мидһәт

Аббасов Бакыја чағырды вә сөзү дә о олду ки, даһа Рәһим ордадыр, сәнлик бир иш јохдур. Февралын 3-дә мән Бакыја јола дүшдүм вә кәнди алмағ планым јарымчыг галды. Јола дүшмәздән әввәл ихтијарымда олан 5 зиреһли техниканы вә дөјүш сурсатларыны Р. Газыјевә тәһвил вердим. Тапшырдым ки, Рәһим, сәндә олан гүввә илә Дашалтыны көтүрмәк мүмкүндүр, бу иши баша чатдыр. О исә буну етмәди.

—Сизчә, она нә мане олду?

—Садәчә оларағ Рәһим Газыјевә лазым иди ки, мән фәрсиз пазир кими дилә-ағыза дүшүм вә о өз мәгсәдини һәјата кечирә билсин. һалбуки чохларына мәлүмдур ки, мән назир креслосуну тутмаға чан атмамышам.

—«Дашалты әмәлијјаты»нын уғурсузлуғу Гарабағ мүһарибәсиндә мәғлубијјәтләримизин әсас башланғычы кими тарихә дүшүр. Бунун мәс’улијјәтини өз үзәриниздә һисс едирсинизми?

—Мән нә һәмнин әмәлијјаты уғурсуз һесаб едирәм, нә дә мәс’улијјәтдән јахамы кәнара чәкмәк фикриндәјәм. Халгын гаршысында да вичданым тәртәмиздир. О заманкы рәһбәрләрә мәнним һүчүм тактикасына үстүнлүк вермәјим хош кәлмәди. Дашалтыдан сонра Шушукәнд вә Кәркичәһан алынмалы иди. Әкәр һәрби стратежи әһәмијјәтли бу кәндләр бизим әлимиздә олса иди, Шуша белә асанлыгла верилмәзди.

Јери кәлмишкән, бир мәсәләјә дә диггәти јөнәлтмәк истәрдим. Шаһидләрдән баталјон командири подполковник Елчин Мәммәдовун дедијинә кәрә, ермәниләрин бүтүн атәш нөгтәләри сусдурулдугдан сонра һәлак оланларын мејидләрини чыхармағ мүмкүн имиш. Лакин онун тәклифинә Рәһим Газыјев разылыг вермәмишдир вә онлары ермәни кировлары илә дәјишдирәчәјини сөјләмишдир. Е. Мәммәдов ону да гејд етди ки, сонралар мејидләрин дәјишдирилмәси илә Р. Газыјев өзү мәшгул олурду вә нечә дәјишдирилирди, буну биз билмирдик. Мејидләрлә әлагәдар диқәр мүәммалы мәсәләләр дә ортаја чыхды. Мәсәлән, шаһид рәис Мәчидов деди ки, јанварын 26-да сүбһ тездән саат 6—7 радәләриндә вурулан тагым командир Вагиф Таһировун мејидини башга бир дөјүшчү јолашы илә кәтириб Нәбиләр кәндиндә «бизимкиләрин» јанында гојуб гајыдыб. Анчаг мәнкәмәнин кедишиндә ајдын олду ки, В. Таһировун мејиди һәмнин күнләрдә јох, 20 күн кечәндән сонра, февралын 15-дә валидејиләринә тәһвил верилиб. һәм дә тәәчүблүдүр ки, Вагифи кәтирәнләр онун ермәни илә дәјишдирилдијини сөјләјибләр.

Мәнкәмә просесиндә тәбии ки, долашыг мәсәләләр, бир-бирини тәкзиб едән фикирләр, мүәммалар, еһтималлар да вар иди вә шүбһәсиз, бундан сонра да олачаг. Лакин бүтүн сәјләрә бахмајарағ ачылан кәләфләрин сон учу әсл хәјанәткарын үстүнә апарыб чыхармырды. Белә бир адамнын олуб-олмадығыны јәгин ки, мәнкәмә ајыр едәчәк. Лакин бир мәсәлә бизим һамымызы нараһат етмәјә билмәз. Јухарыда гејд етдик ки, Т. Мәһдијев өз һәрби фәалијјәтиндә һүчүм тактикасына үстүнлүк верирмиш вә бу да о заманкы рәһбәрлијә хош кәлмирмиш. Мәнчә, кенералын бу сөзүндә һәгигәтә ујғунлуғ вар вә Гарабағ мүһарибәсинин сонракы мәрһәләләриндә өзүмүз дә шаһидик ки, ишғала мә’руз галсағ да, бу күнә кими әразиләримизин тәчавүзкарлардан тәмизләнмәси үчүн зәрури олан һүчүм әмәлијјатлары кечирилмәмишдир.

Олсун ки, зәрбәнин һарадан дәјдијини өзләри дә јахшы дәрк етмәјән Тачәддин Мәһдијев, Нурәддин Абдуллајев кими һәрбчиләрин, командирләрин јерини долдурмағ үчүн оғулар тапылачағ, анчаг итирдијимиз әразиләри кери гајтармаға ајлар, илләр бәс етмәјәчәкдир...

МАЛЫБӘЈЛИ ОД ИЧИНДӘ

Бир кәнд таныјырам. Абад, јарашыглы Малыбәјли кәнди. Бу кәндин, бу торпағын јетишдирдији алимләрдән, јазычыларданмы данышым. Бу кәндин көзәлләриндәнми дәјим, шүмшад бојлу икидләриними вәсф едим. һансындан сөһбәт ачым. Абад, јарашыглы, евләриндәнми, өз әлләринин габары илә өзләринә көзәл күн-күзәрән тапмыш зәһмәткеш инсанларданмы? Дағларындан, јамачларындан, дүзләриндән, кәкликләр гагылдашан јамачларынданмы?

Малыбәјли елә Малыбәјли иди. Шушанын дилбәр кушәси иди. Инди о кәнд јохдур. Ермәни фашистләри о кәнди јандырыб күлүнү көјә совурублар.

О кәндин нечә јандығыны вә һәмнин күн Шушанын нечә түстү думанына бүрүндүјүнү өз көзләримизлә көрдүк. Бу түстү бир кәндин аһы, наләси, евләри виран олмуш бир елин һарајы дәјилди. Бир халгын аһы, наләси, бир јурдун көјләрә бүләнд олан түстү, думаны иди.

Үч јүздән артыг еви олан Малыбәјли бүтүн кәндләримиз кими диггәтдән узағ галмышды. Ханкәнди сүрәтлә бөјүјүб инкишаф едәндә, Малыбәјли јетим, кимсәсиз көрүнүрдү. Абидәләр дијары иди. О торпаг миниллик абидәләри дүшмән јерлә јексан етди. Новлу булаг таптағлар-

да галды. Бу торпағын јетишдирдији надир инчимиз Хари бұлбұл дә ган ағлајыр инди.

Сон дөрд илдә елә бил Шуша кими, Малыбәјли дә дүшмән ачығына бир аз да көзәлләшмиши. Јашајыш биләлары, мүәссисәләр көз охшајырды. Малыбәјлидә сон илләр бөјүк тикинти ишләри апарылырды. Вәзијјәт нә гәдәр кәркинләшсә дә арамсыз һүчумлара мә'руз галса да Малыбәјли гәддини әјмирди. Дүшмәнә ган-ган дејирди. Малыбәјлиләрин тоју-тоја гарышмышды. Хошбәхтлијә, азадлыға, ишыға чан атырды. Кәндин ајыг-сајыг оғуллари сүбһәчән онун кешијиндә сәрраст дајанырды. Сон дөрд илдә о чәнкавәр икидләрин әјниндән палтар, ајагларындан ајаггабы чыхмырды. Малыбәјлинин һарајына, һәјәчан сигналларына әһәмијјәт вермәјән, гејрәтсиз рәһбәрләрин шәрәфсизлији нәтичәсиндә 1992-чи ил февралын 9—11-дә дүшмән кәндин күлүнү көјә совурду...

ШАҢИДЛӘРЛӘ ҮЗ-ҮЗӘ

Инди малыбәјлиләр дә он минләрлә сојдашымыз кими дидәркинә, гачгына чевриллбләр. Өз вәтәнләриндә вәтәнсизләр олдулар. Онлары диндирдикчә өтән илләрин ағры-ачысы, доғма јурдун һәсрәти илә чырпыныб јашадығлары елә илк бахышдан дујулур. Зуғулба санаторијасында мәскулашмыш малыбәјлиләрлә сөһбәт едәндә, бир ил әввәл Малыбәјлинин мүһасирәдә галдығы о мәшәггәтли ајлары, арвад-ушағын гышын гар-сазағында бузлу јолларла башыачыг, ајагјалын мешәләрә гачдығыны јадларына саланда елә бил гајсагланмыш јараны гопарырсан. Илк сөһбәтимиз елә санторијада јерләшдирилмиш Малыбәјли мәктәбиндә олду.

ГУРБАН МУСАЈЕВ. Гурбан мүәллим кәнди сонунчу тәрк едәнләрдән олуб. Вә о фачиәли һадисәләрин чанлы шаһидидир. Доғма јурд һәсрәти илә јашајан бу ағсаггал тез-тез көврәлсә дә биз ону тәмкинлә динләмәјә чалышдыг:

—Көрүрдүнүзмү, Малыбәјли—елә бил бәзәкли бир кәлин иди. Һәкумәтимиз бурда милјардларла вәсаит һесабына кәндимизи абадлашдыранда һәр дәфә бир ев, бир мүәссисә учалдыланда инанырдыг ки, нәһајәт, торпағымызын, кәндимизин гәдир-гијмәтини билән рәһбәрләримиз вар. Кәнд јашајырды, гуруб јарадырды. Бу дөрд илдә дүшмән башымыза күлләләр јағдырдыгча о торпагдан нечә дә икиәлли јапышырыг. Инди әлләримиз узанылы галыб.

Һәрә өзүнә бир-бириндән јарашыглы евләр тикдирәндә фәрәһләнирдик. Нечәләри әлләринин габары илә тикдирдикләри о евләрдә һеч бирчә күн дә јашамады.

Сон вахтлар вәзијјәт кәркинләшдикчә көрдүк ки, јох, бизим мүдафиәimizi тәшкил едән јохдур. Дәфәләрлә өзүм өз әлимлә Мәркәзи Комитәјә, президент А. Мүтәллибова бу мәзмунда телеграмлар вурурдум: «Тә'чили тәдбир көрмәсәниз, кәндимиз дүшмәнин әлине кечәчәкдир. Малыбәјлијә верталјот кәндәрин. Совхозда вә кәнд адамларының анбарында олан беш јүз тон тахылы, беш јүз тона гәдәр әти шәһәрә кәндәрәк. Минләрлә кәнд тәсәррүфаты техникасыны, хүсуси машынлары чыхараг. Ики мин беш јүздән чох арвад-ушағын, гочанын һәјәтыны хилас едиң. Дүшмән әлине кечмәсинләр». Бу телеграмлар даш үрәкли рәһбәрлији јумшалда билмәди.

1991-чи ил нојабрын әввәллиндә Бакыја ағсаггаллар кәндәрдик. Бизә силаһ, чанлы гүввә верин. Кәнди мүдафиә етмәсәк, тезликлә әлимиздән кедәчәк. Вә он күн сира... 25 дәнә јарарсыз тир түфәнки кәндәрдиләр. Биз бу лагејдәлијә, сојугганлыға һејрәт етдик. Февралын 18-дә А. Мүтәллибовун габулунда олдуг. Гәзәблә билдирдик ки, сиз исти кабинетләрдә отурмусунуз, торпаг исә әлдән кедир. Кәркичаһан кетди, Чәмилли, Мешәли кетди. Инди нә дүшүнүрсүнүз? Инди дә нөвбә Малыбәјлининдир, нә көзләјирсиниз? Куја телеграмлары алмадығыны дејәрәк «рәһбәримиз» башыны тутду...

Декабрын 14-дә милли ордунун әскәрләри —Ортај Гочајевин баталјону (25 нәфәр) көмәјә кәлди. Халг чәбһәси вә дахили ишләр шә'бәси тәрәфиндән кәндәрилән әскәрләр дә бир-бир илә рәгабәт апарырды. Онлары мәктәбдә јерләшдириб шәраит јаратдыг. Јанварын 5-нә кими сәнкәрләрдә дурур, постларда дајанырдылар. Дәфәләрлә ермәни һүчумларының гаршысыны алдылар. Лакин дүшмән мәкрли инадындан дөнмәк истәмирди. Вәзијјәт кет-кедә кәркинләширди. Әлагәмиз һәр тәрәфдән кәсилмиши. Шуша илә ратсија васитәсилә әлагә јарада биләрдик. Јанварын 5-дә әмр верилди ки, милли ордунун әскәрләри кәнди тәрк еләсинләр. Биз онлара јалварышла дедик ки, һеч олмаса силаһларынызы гојуб кедин. Силаһлары вердиләр вә чәми беш нәфәр көнүллү галды. Кәнддә вур-тут 48 автомат силаһ варды.

Һәмин ағыр дәгигәләрдә бир күн кәнддә 366-чы полкун рус забити пејда олду. Вә кәндимиздә бир нәфәр оғланла һәрби хидмәтдә охудуғуну деди. «Сизә һансы силаһ лазымдыр верәчәјәм» дејәрәк гүввәләримизин һансы исти-

гамәтдә җерләшдиҗини, биздә һансы силаһ олдуғу илә ма-
рагланды. Сонрадан билдик ки, ону ермәниләр кәшфиҗа-
та көндәрибләр.

Илк күнләр ермәниләрин кәндә һүчумунун гаршысыны
алдыг. Җерли чамаатын, кәндиң чәсур оғулларының гүв-
вәси илә ермәниләр дәфәләрлә итки верәрәк кери чәкил-
диләр.

Шушадан көмәк көзләмәҗин мә'насыз олдуғуну билән-
дән сонра Хочалыда рәһмәтлик Әлиф һачыҗевлә данышы-
ға кирдик. О, бизә көмәк көндәрәчәҗини вә'д етди. Сән де-
мә, ермәниләр ратсиҗаны тутублар. Көмәҗә кәлән гүввә
дүшмәнлә үз-үзә кәлиб.

...Гарлы, эзаблы, мәшәггәтли јолларла кедирдик ки,
адамлар хиләс олсунлар. Назим Алыханов, һагверди Кә-
римов, Рафиг Абдуллаҗев кими оғулларымызы итирдик.
Меҗидләр елә сәнкәрләрдә галырды. Евләримизә од ву-
рурдулар. Степанакертдән тәхминән 5—6 мин гулдур кән-
ди гарәтә ахышды. Атәш ача-ача кедирдик ки, изи ити-
рәк. Көјтала деҗилән јерә кәлиб чатдыг. Кәтик адланан
тәпәни ашмалыҗдыг. Гәфил хәбәр кәлди ки, ермәниләр
тәпәдә кәзиширләр. Нахчывандан ермәниләрин алдадыб
Кәнчәҗә кәтирдиҗи, сонра исә Степанакертә көндәриб мү-
һарибәҗә мәчбур етдикләри рус әскәрләриндән бир нечә-
си гачыб кәлмишди. Кәтикдән ашыб Абдал Күлаблыҗа кет-
мәлиҗдик. Әлач она галды ки, рус әскәрләринин әлине ағ
бајраг вериб ермәниләрини јанына көндәрдик. «Атәш ач-
маҗын, әһалини чыхараг». Гансызлар әскәри вурдулар.
Арамсыз күлләләрин алтында кедирдик. Әли Аллаһверди-
җеви, Күндүз Әһмәдову, Елшән Фәрһадову итирдик... Адам-
лар тагәтдән дүшүрдүләр. Чамаатымыз артыг имәкләҗә-
имәкләҗә кедир, ачыннан гар јејирдиләр. Јахшы јадымда-
дыр, 15 км мәсафәлик јолу 12 саата кетдик.

Абдал Күлаблыҗа 1—2 километр галмыш милли орду-
музун 30-а гәдәр дөјүшчүсүнә раст кәлдик. Гәзәбимдәнми,
сөвинчимдәнми һөнкүрдүм: «Бизә дә көмәҗә кәлән олар-
мыш?!»

Һә, кетди Малыбәҗли кими торпаг. Елә Шушаны сат-
мағын бүнөврәси дә о күндән гојулду.

АЛЛАҖАР КӘРИМОВ. Кәнд ичра һакимиҗәтинин нү-
мајәндәси:

—Биз һәлә Малыбәҗлини итирмәҗимизә инана билми-
рик. Инана билмирик ки, о фүсункар јерләр әлимиздән чы-
хыб. Кәнди сахламаг мүмкүн иди. Әкәр кәндиң мүдафиә-
си лазымынча тәшкил олунсаҗды. Инанын, елә вахтлар
олуб ки, кәндиң кишиләри, һәтта гадынлары ермәниләрин

һәмләсинин габағыны даш-кәсәклә, балта, ағачла алыблар
Белә һаллар да олуб ки, дар күнләрдә кәндә көмәҗә кә-
лән әскәрләри кери чағырыблар. Кәнд 5—10 милисин үми-
динә галыб. Кишиләр сүбһәчән һөвбәҗән кешик чәкирди-
ләр. Дүшмән һаров вә Пирәмәки истигамәтиндән кәнди
БТР вә автоматлардан атәшә тутур, аловлу күлләләр јағ-
дырырдылар. Сүбһәчән јатмырдыг. Арвад-ушағы, гочалары
евләрин зирзәмилиринә долдурурдыг. Чәнкавәр оғулары-
мыз торпағын мүдафиәсинә галхыб азғын дүшмәни ирә-
лиләмәҗә гојмурду. Евләр јандырылыр, јоллар бомбала-
ныр, көрпүләр учурулурду. Сон вахтлар кәнд милис иш-
чиси Әкбәр Әкбәровун үмидинә галмышды. Милли мүда-
фиә дәстәси әсл шүчаәт кәстәрирди.

Биз мәрданә дајанырдыг. Чүнки торпаглар бизим иди.
Бу кәндиң бир гарышыны да дүшмәнә вермәздик. Әкәр
бизи мүдафиә едән һөкүмәтимиз олсаҗды. Ибраһим Гули-
җев, Назим Худушов, Рафиг Абдуллаҗев кими икидләр
ганы баһасына кәнди мүдафиә едирдиләр.

Бир мәсәлә һәлә дә мүәммалы галыр. Әкәр орду кән-
дә көмәҗә кәлмишдисә, нә үчүң кери чағрылырды? Кәнд-
дән вуруша-вуруша чыхан арвад-ушағы, гочалары чыха-
раркән әтдән чәпәр чәкиб синәсини силәр едән Әкбәр Му-
саҗев, Азај Кәримов, Фәрман Чәфәров кими оғулар әсл
һүнәр кәстәрирдиләр.

МАЛЫБӘҖЛИ ШӘҢИДЛӘРИ

Назим Алыханов. 1950-чи илдә Малыбәҗлидә анадан
олуб. Кәндиң, доғма торпағынын мүдафиәсиндә һәлак олуб.
Ики өвладынын көзу һәлә дә јолдадыр.

Һагверди Кәримов. 1965-чи илдә анадан олуб. Ганлы
дејүшләрдә дүшмән күлләсинә туш кәлиб Һагверди Бақы
лампа заводунун Малыбәҗлидәки филиалында ишләјирди.
Коллектив онун аиләсини јаддан чыхармаҗыб. Ушагларыны
һамилиҗә көтүрүб. Заводун гаршысында Һагвердинин бүс-
түнү гојублар. Гәмәр хала һәлә дә оғлунун өлүмүнә инан-
мыр.

Рафиг Абдуллаҗев. 21 јашында, һәҗатынын ән көзәл
чағында торпаг јолунда гурбан кедиб. Ана-бачысыны кәнд-
дән чыхаранда деҗиб ки, әкәр дүшмән әлине кечәриксә,
сизи өзүм өлдүрәчәҗәм. Гардашлары Тофиг, Илһам Тәртәр-
дә вурушурлар. Иншаллаһ, гардашларының ганыны ала-
чаглар.

Елшэн Фәрһадов. Елшәнин дә гисмәтинә, тәлҗинә шәһидлик дүшдү. 18 јаш нәдир ки... о мұдафиә дәстәсинин ушағлары илә дүшмәнин нечә-нечә һәмләсинин гаршысыны икидиклә алыб. Әһалини кәнддән чыхаранда нечә ермәни гулдуруну мәһв едиб. Кәтији ашанда дүшмән күлләсинә туш кәлиб. Дејирләр ки, јаралы атасы Барат кишијә јалварыб ки, мәни вур дүшмәнә әсир дүшмәјим. Атанын үрәји кәлмәјиб. Елшән көзүнү әбәди јумуб. Мејидини дә чыхара билмәјибләр.

Чәсарәт Мәдәтов. Дәфәләрлә ермәниләрлә тәкбәтәк вуршуб. Гулдурлары мәһв едиб, һәм дә бачарығлы кәшфијатчы олуб. Дәфәләрлә чәтин әмәлијатларда иштирак едиб. Јолдашларыны мұһасирәдән гуртаранда вурублар.

Сүләјманын ады кәләндә ермәниләрин арасына вәлвәлә дүшүрдү. Сүләјман нәр биләкли оғул иди. Кәнддән чыханда јаралы олуб. Соирадан Мейманә кәндинин алымасында һәлак олуб. Оғлу дүнјаја јеничә көз ачыб. Сүләјман ки ми икид атанын адыны јашадачаг бу оғул.

Малыбәјиләрдән Илгар Әлијев, Ајдын Кәримов, Закир Шаһһүсејнов, Булуд Әмирасланов, Диларә Сүләјманова, Галиб Новрузов сәһбәт заманы дедиләр ки, бизә диггәтсизлик икәнчи зәрбә олуб. Дәниз саһилиндә јерләшән санаторијада ғышын сојуғунда чәтинликлә јашајырығ.

Малыбәјлинин иткин дүшәнләри Јеканә Мәдәтова, Сәријјә Зејналова, Нұбар Зејналова, Ингилаб Нұмбәтов, Мөвсүм Әһмәдовдур.

Малыбәјиләрдән ајрыланда Гурбан мұәллимин бир сөзү јадыма дүшдү: «Инди елә нанкорларла растлашырығ ки, кәнддән саламат чыхдығымыза пешиман олуруғ».

Пешиман олмајын, мұәллим, одун-аловун ичиндән сағ-саламат чыхмағ, дүшмән әлине кечмәмәк дә бир гәһрәманлығдыр. Вә бир дә Закир Шаһһүсејновун «Дағларын һәсрәтиндәјәм» ше'рини охудум. Бәли, онлар доғрудан да о дағларын, о торпағын һәсрәтинин чәкирләр вә тезликлә говушачағларына инанырлар.

ХОЧАЛЫМ—ЈУРДУМ, КӘДӘРИМ МӘНИМ

Бу фәлакәт һеч бир фәлакәтә бәнзәмир. Бу фәчиәни һеч бир фәчиә илә мұғажисә етмәк олмур. О сојғырымы һеч бир сојғырымына охшамыр. Фәләјин дәрдләри чоғдур. Амма ән ағыр бир дәрд вар. Бу дәрд торпагдан ајры дүшмәкдир. Ән бөјүк ајрылығ вәтәндән ајры дүшмәкдир. Ән

бөјүк дәрд сөндүрүлмүш очағ, дағыдылмыш јурд, виранә гојулмуш Вәтән торпағы имиш.

Нә вахта о торпағлар гајтарылачағмы? Вәтәниндән дидәркин дүшмүш инсанлар Шушасына, Лачынына, Хочалысына говушачағмы?

Белә асанлығла верилән торпағларымыз барәдә ким дүшүнмәлидир? Вәтән әлдән кедир, сонра да назир командир, командир назирини күнаһландырыр.

Гарабағда бир-биринин ардынча баш верән һадисәләр көстәрирди ки, Хочалыны јандырыб јерлә-јексан едәчәк вә әһалини ғырачағлар. Буну шушалылар, ағдамлылар вә хочалылар да билир, көрүр вә көзләјирдиләр. Чүнки көрүрдүк ки, бир-биринин ардынча Хочавәнд, Гарадағлы, Малыбәјли, Гушчулар, Чәмилли, Мешәли, Кәркича! ан јандырылды, дағыдылды, талан едилди. Адамлары ғырылды. Вә нә хәјанәткарлара, нә дә мұдафиә тәшкил едиб гаршысыны алмалы оланлара көзүн үстә ғышын вар дејән олмады. Она көрә дә һамы көрүр вә көзләјирди ки, нөвбәти гурбан Хочалыдыр. Буну сон ана кими мәрди-мәрданә дајаныб, мисилсиз јенилмәзлик нүмунәси көстәрән хочалылар да билир вә көзләјирдиләр.

...Хочалы әтрафында мұһасирә һәлгәси кетдикчә даралырды. Хочалы дөјүшчүләри дә, көзләри көјләрдә галан динчә әһали дә кимсәдән көмәк олмајачағына јәгин етсәләр дә, бу бојда хәјанәт олачағына да инана билмирдиләр. Биз исә Шушадан бахыр, һәр шеји көрүр, һеч нә едә билмир, мұрачиәтләримизин, һарајларымызын нәтичәсиз галдығы үчүн говрулур вә јана-јана фәчиәни көзләјирдик. 1992-чи илин ганлы феврал ајынын 25-дән 26-на кечән кечә ермәниләр јүзләрлә Хочалы сакинини вәһшичәсинә тәтлә јетирдиләр. Сәмәд бәјин ғызы, Микајыл бәјин кәлини, ханым-хатын Нәнәш ананын вар-дөвләтинин талан олунмасы бир јана, гартал вугарлы, дағ чүссәли үч икид оғлу (Фәхрәддин, Араз, Микајыл) вә әри Баһадыр Әскәранда ермәниләрә гаршы дөјүшләрдә хүсуси икидикләр көстәрдикләринә көрә ағыр ишкәнчәләрлә өлдүрүлдү. Нәнәш ана кими јүзләрлә Хочалы анасы ермәниләрин төрәтдији сојғырымы нәтичәсиндә бүтүн башыпапағлыларыны итириб, сәфил көкүнә дүшдүләр. Ермәниләр чаван кәлиндәринин гарныны дири-дири јарыб ана бәтиндәки көрпәләрини сүнкүјә тахдылар. Јүзләрлә икид Хочалы оғланларыны вә онларла бирликдә вурушан 21 нәфәр Азәрбајҗанын мұхтәлиф кушәләриндән кәлмиш милли орду әскәрләринин башыны ермәни гәбирләринин үстүндә гурбан ки ми кәсдиләр. Бу, дүнја тарихиндә мисли көрүнмәмиш сојғырымы иди.

ШӘҺИД ХОЧАЛЫЛАР, ШАҺИД ХОЧАЛЫЛАР

«Гызылгум» санаториясында бир Энтигә ана да јаша-
ыр. Гызыны, күрәкәнини ермәниләр вәһшичәсинә өлдү-
рәндән сонра јетим галмыш јадикар балаларына саһиб
дуруб. Гасымов Мәһәммәд 48 күн ермәни әсирлијиндә га-
лыб. Ону әсирликдән, башына кәтирилән мәшәггәт-
ләрдән чох, өзүмүзүнкүләрин онлара гаршы лагејдлији,
әдаләтсизлији нараһат едир.

Ики дәфә дидәркин дүшмүш 83 јашлы Ағабаба киши-
нин дедикләриндән: Хочалылар ермәниләрин һәмләләринин
габағыны һәмишә алыблар. Беш мәртәбә дејилән јердә
кедән дөјүш һәлә дә көзүмүн габағындадыр. Бизимкиләр
ораны сон истинадкаһ сечмишдиләр. Онлар һеч чүрә ер-
мәнијә тәслим олмаг истәмирдиләр. Лакин дүшмән гүввә-
си чох иди. Һәмин кечәни көзләр кор олсун көрмәсин, Ев-
ләри јандырыланда евиндәчә дири-дири јананларын аһ-
наләсини танры көтүрмәз.

Суфра нәнәнин оғлу Малики ермәниләр өлдүрүб. Һәјат
јолдашы Сонја 12 күн мешәдә кизләниб ки, ермәниләрә
әсир дүшмәсин. Сонјанын ајагларыны дон вурдуғундан
бармагларыны кәсибләр. Инди үч ушагла көмәксиз галыб.
Вахтилә Хочалыдан дөјүшә-дөјүшә чыхмыш Бајрам Гасы-
мов јана-јана деди: «Хочалынын әлдән кетмәсинә сәбәб
һәм дә рәһбәрләримизин етинасизлиги олду. Вәзифәли-
ләр вахтындан әввәл бир-биринин ардынча Хочалыны
тәрк еләдиләр. Шәһәрин мүдафиәсини тәшкил едән олма-
ды».

Хочалыны хилас етмәк оларды. Лакин...

Хочалы рајон Ичра һакимијјәтинин башчысы Елман
Мәммәдовла мүсаһибә.

—Елман мүүәллим, сиз Хочалы гырғынынын шаһидисин-
из. О дәһшәтли күнләри һечә хатырлајырсыныз?

—Хочалы фақиәси 1988-чи илин февралындан баһла-
јыб. Ермәниләр нүмајиш вә митингләрдә тәләбләр гојан-
да Азәрбајчан һөкумәти тәдбир көрмәди, күнаһкарлар
чәзаландырылмады. Јенә дә адәти үзрә Москва көмәјә ча-
ғырылды. Москваја етибар едилди. Өзүмүзүнкүләрин әвә-
зинә «бөјүк гардашларымыз» көмәјә кәлдиләр. Дағлыг
Гарабағда әмин-аманлыг јаратмаға, рәһбәрлик етмәјә
башладылар. Нәтичәдә волскиләрин рәһбәрлији илә фа-
чиәләрә дүчар олду. Азәрбајчанлылар кәндләрдән, ра-
јонлардан һиссә-һиссә чыхарылдылар. О әрәфәдә хоча-
лылардан ибарәт баталјондан башга, Азәрбајчан Респуб-
ликасынын һеч бир гүввәси јох иди. Јалпы өз тәшәббүсү

илә кәлән 21 нәфәр дөјүшчү (командири рәһмәтлик Агил
Гулијев иди) Хочалыја көмәјә кәлиб. Сонра о дөјүшчү-
ләрдән 13 нәфәри Хочалы уғрунда кедән ганлы дөјүш-
ләрдә гурбан кетди. Хочалы сојгырымы тарихдә баш вер-
миш бүтүн гырғынлары өз амансызлыгы илә кәлкәдә гој-
ду. Һәмин күн шәһәрин һәр он сакининдән бири һәләк ол-
муш, һәр беш нәфәрдән бири киров дүшмүш, һәр беш нә-
фәрдән бири јараланмышдыр. Јүздән чох чаван кәлин дул
галмыш, ики јүздән чох ушаг валидејнләриндән бирини,
16 ушаг исә һәр ики валидејнини итирмишдир. Сәккиз
аилә о гырғын күнү тамамилә мәһв едилмишдир. Гана
сусамыш чанавар хисләтли ермәни чәлладларынын үрәји
бунула сојумады. Онлар һеч бир инсан хисләтинә сығыш-
мајан бир вәһшиликлә һәләк олмуш адамларын көзләри-
ни чыхарыр, дәрисини сојур, башларыны кәсирдиләр. Эр-
арвады мәфтиллә бир-биринә сарыјыб јандырыр, чаван
гыз-кәлиндәрин дөшләрини кәсир, әсирләри дири-дири тор-
паға басдырыр вә бәзиләринин дә синәсинә гызмыш дә-
мирлә хач дамғасы басырдылар. Диллә дејиләси белә чәтин
олан бу дәһшәтләрин әксәријјәтинин шаһидијәм. Анам вә
јахын тоһумларымын һамысы һәләк олду. Өзүм исә он
нәфәрә гәдәр дөјүшчү илә 2 күн гарлы, шахталы мешәләрдә
галдым. Онларын 5 нәфәри ағыр јаралы иди. Хочалы
мүсибәти һеч вахт унудуласы мүсибәт дејил... Хочалынын
зирәһли техникасы, танкы, топу јох иди. Хочалыда һәрби
мүтәхәссис јох иди. О дөврә гәдәр республика Мүдафиә
Назирлијиндән, «Республика Милли Тәһлүкәсизлик Назир-
лијиндән бир нәфәр дә олсун нүмајәндә бураја кәлиб Хо-
чалынын мүдафиәси илә марагланмады. О вахтын респуб-
лика рәһбәрлији әһалинин тәһлүкәсизлик мөвгеләринә бар-
магарасы, мәс'улијјәтсиз бахырды. Бүтүн Хочалы чама-
атынын рәһбәрләримизә бир-биринин ардынча вурдугла-
ры галаг-галаг телеграмлара, телефон зәнкләринә, демәк
олар ки, һеч бир реаксија верилмирди.

Нојабрын 26-да фөвгәләдә сессия чағрылмышды (вер-
талјот гәзасы илә әлагәдар) орада мән дә чыхыш еләдим.
Дедим ки, тәк Хочалынын јох, Дағлыг Гарабағын азәр-
бајчанлылар јашајан кәндләринин мәһв олмаг тәһлүкәси
вар. Адамлары хилас етмәк үчүн гәти тәдбирләр көрмәк
лазымдыр. Анчаг әфсуслар олсун ки, бүтүн хәбәрдарлыг
сәмәрәсиз галды. Шәһәрләримиз, кәндләримиз бир-бири-
нин ардынча ермәниләрә верилди. Мән демирәм ки, ер-
мәни һансы шәһәри, кәнди алды, мән дејирәм верилди.
Ким верди? Ким тәрәфиндән верилди? Нә мәгсәдлә верил-
ди? Бу мәс'улијјәтсизлијинми, хәјанәтинми нәтичәси олду?

Бундарла гој һугуг мұһафизә органлары, истинтаг органлары, депутат комиссијасы мараглансын, ашкара чыхарсын.

О дөврдә, декабрын 22—23-дә Мешәли јандырыланда илк дәфә олараг әһалимизә мүрачиәт еләдим ки, 4 илдир тәһлүкә алтында јашајырыг. Индијә кими республика марагланмајыб. Вахт икән арвад-ушағы, хәстә вә гочалары чыхармалыјыг. Белә дә олду. Тәхминән он күн әрзиндә Хочалыдан хејли адам чыхара билдик.

—1991-чи илдә Хочалынын рајона чеврилдији күнләр јахшы јадымдадыр. О вахт республиканын һөкүмәт нүмајәндәләри Хочалыја нечә ахышырдылар...

—Бәли, 1991-чи ил нојабрын 26-дакы сессияда Әскәран рајонунун ләғв олуноб, әвәзиндә Хочалы рајону јарадылмасы һаггында гәрар чыхарылды. Хочалы тикнитисинә милјонларла вәсаит хәрчләнди. Јоллар салынды, газ, су хәтти чәкилди. Завод, фабрик филиаллары јарадылды. Дөнә-дөнә дејирдим ки, а кишиләр, биринчи бу јашајыш мәнтәгәсинини мұдафиәсини тәшкил един, сонра тикин.

—Дејиләнә көрә, Хочалы тикинтисиндә күлли мигдарда јејинти олуб вә шәһәр ону өрт-басдыр едилмәк үчүн верилиб...

—Хејр, Хочалыда тикинти апаран тәшкيلاتларын һамысы республикаја табе иди. Назирликләр, баш идарәләр Бақыда јерләширди. О, сәнәдләрин бир сурәти Хочалыда јаныбса, бир сурәти бурдадыр. Она көрә дә бу чүр ригә кедилмәз. Хочалы сијасәтчиләрин хәјанәтинә гурбан кедиб.

—Елман мүәллим, Хочалы фачиәси лабүд иди, јохса ондан јан кечмәк оларды?

—Дүз 4 ил иди ки, ермәниләр Ханкәнди илә Әскәран арасында бөјүк манеәјә чеврилән Хочалыны ишғал етмәк үчүн ачыг шәкилдә силаһлы мүбаризәјә галхмышдылар вә тәбии ки, онлар нә вахтса Хочалыны көтүрмәк үчүн ири мигјаслы һүчүм әмәлијјаты кечирмәли идиләр. Бу, һәр күн көзләнирди. Лакин һеч олмаса бу гәдәр инсан гырғынынын гаршысыны алмаг оларды. Фачиәни арашдыран депутат истинтаг комиссијасына вердијим изаһатда да көс-тәрмишәм ки, әһалини орадан иткисиз чыхармаг мүмкүн иди.

—Һансы јолла?

—Бунун үчүн ики јол вар иди: Биринчи јол бу иди ки, мүлки әһалини бир күнүн ичәрисиндә һәрби верталјот-ла дашыјыб чыхартмаг оларды. Икинчиси исә һәрби әмә-

лијјат јолу илә Әскәрандан Хочалыја тәһлүкәсиз јол ачмаг үчүн имкан вә шәраит вар иди. О вахт Әскәранда чәми ики минә гәдәр әһали галмышды. Ағдамда исә јахшы һәрби гүввә топланмышды. Февралын 10-да Дадаш Рәзевин јанында олдуг. Бу гәрара кәлдик ки, һәрби әмәлијјат үчүн Хочалыја јол ачылмалыдыр. Фикирләрим, билдикләрим она дедим. Әмәлијјат хәритәси һазырланды. Бу мәгсәдлә 2—3 күндән сонра әмәлијјат кечирилмәли иди. Февралын 11-дә баш назир Н. һәсәновун јанында олдум. Гүввәмизин азлығы, вәзијјәтимизин чәтинлији вә әһалинин орадан чыхарылмасы үчүн көмәк лазым олдуғуну онун нәзәринә чатдырдым. Вә назир ачизанә сурәтдә етираф етди ки, белә ишләрдә онун сөзү кечмир. Мән исә Н. һәсәновун кабинетиндән президентин көмәкчиси Күршад Зәрбәлијевлә данышыб дедим ки, нијә гојмурсунуз вәзијјәтимизи она дејәк? О исә чаваб вериб деди ки, президентин вахты јохдур, мүһүм ишләрлә мәшғулдур. һәмишә олдуғу кими бу чәһдим дә һеч бир нәтичә вермәди.

Дәфәләрлә Али Советин сессиясында чыхыш едиб фәрјад гопарырдым ки, Хочалы фәлакәт гаршысындадыр. Лакин һеч бир көмәклик көстәрилмирди. Февралын 27-дә сәһәр донмуш вәзијјәтдә Ағдамда јерләширилмиш республика гәраркаһына кәләндә көрдүкләријдән бир даһа дәһшәтә кәлдим. Гәраркаһын үзвләри гачыб шәһәрдәки һәрби һиссәләрин бириндә кизләнмишдиләр. Мән гәраркаһдакы фәвгәл'адә вәзијјәт телефону илә-республиканын президентинә, Али Советин сәдринә, баш назирә зәнк етдим. Нә гәдәр чалышдымса үч мүһүм шәхсин һеч бири мәнимлә данышмады. Гәзәбимдән телефонда мәнимлә данышан адама да, данышмаг истәдијим рәһбәрләрә дә сөјдүм ки, нијә ахы онлар мәнә бир чаваб вермирләр. Онлар һеч олмаса фәлакәтин ичиндән чыхыб кәлмиш бир адам кими мәни динләмәли идиләр. Мән һәлә о заман баша дүшдүм ки, халгын бу бојда фәлакәти онлара һеч бир тәсир еләмәјиб.

—Елман мүәллим, бу күнә кими бир нәфәр дә олсун чинајәт мәс'улијјәтинә чәлб едилмәјиб...

—Хәјанәтин иштиракчыларыны үзә чыхарыб чәзаландырмаг үчүн депутат истинтаг комиссијасы да, республика прокурорлуғунун истинтаг групу да ики ил әрзиндә чохлу фактлар, материаллар, мәлүматлар тапыб үзә чыхартдылар. Анчаг бу истинтаг групплары ики ил әрзиндә кәлдикләри нәтичә А. Мүтәллибовун, Ш. Мусајевин, Ф. һачыјевин мүгәсирлији факты елә фачиәдән бир нечә күн сонра да халга мәлүм иди. Анчаг чох мараглыдыр ки, ојнанылан бу тамашада просесләри идарә едән әсас режис-

сорлар үзә чыгарылмыр. Суал олуна билер, Ф. Гачыјева вахт ким иди, һансы вәзифә дашыҗырды вә Мүдафиә Назирлиҗинин сәләһиҗәтли нүмәјәндәси кими Агдама на мәҗсәдлә кәндәрилмишиди? Вә Јахүд Ш. Мусајевини Республика Мүдафиә Назирлиҗиндә шәхси иши олмаја-олмаја һарадан нејдә олмушду? Јухарыда гејд етдиҗим кими, февралын 13—14-дә Әскәрәндә нәзәрдә тутулмуш һәрби әмәлиҗәттын кечирилмәси әрәфәсиндә Дадаш Рајев Коран бој бәлкәсинә ким тәрәфиндән вә нә мәҗсәдлә узаглашдырылды?

Мән там гәтиҗәтлә инанырам ки, индики иттиҗар бу хәјанәтти дә үстүнүн ачылмасына, чинајәткарларын дәјиш олдуҗлары мезаларына чатмасына һанл олачакдыр. Бүтүн бу процесләрин баша чатмасы үчүн вахт ләзимдыр.

ӘБӘДИҗӘТӘ ГОВУШАН ӘЛИФ

Дағ чүссәли, Нәби гејрәтән Әлиф һалә бу һадисәләрдән чох-чох әввәл Степанакертдә саһә рәиси тәҗини олунан күндән ермәниләрин кизли хәјанәт планларынны дүҗурду, халғыммызы бөјүк фәләкәтләр көзләдиҗини табаҗчадан көрүрдү. Бақыја, Мәркази Комитәҗә гачыр, һарај гопарырды: «Вахтында тәдбир көрүлмәсә, халғыммыз бөјүк фәциәләрдә үзләшәчәк». Онуң сәсинә сәс верән олмурду. Әвәзиндә: «Кет башынны ашағы сал, өз ишиндә мәшғул ол, ермәниләрдә ишин олмасын», дејирдиләр. Вә Әлиф јенидән өз иш јеринә—Степанакертә гајыдырды. Амма о «бөјүкләрин» кәстәриши илә дуруб отура билмирди. Бачармазды да. Чүнки дәмәрларында гејрәт ганы ахырды.

Әскәрән рајонундакы азәрбајҗанлылар јашајан Пирәмәки кәнд евләрини ермәниләр гудузчасына булдозерин ағзына вериб, јерлә јексан едәрәк, мал-һараны зәһәрләмиш, адамлары гәддарчасына, зорла кәндән говуб чыхармышдылар. Бу чинајәтдә Әскәрән дахили ишләр идарәсинин рәиси К. Аҗачанјанын вә Әскәрән рајон партија комитәсинин биринчи катиби В. Григорјанын али вар иди. 50-дән чох азәрбајҗанлы аиләси кәнддән говулуб вәһшичәсинә чыхарыланда Әлиф даһа таб кәтирмәјиб Бақыја шикајәтә кетди. Она јенә дә әһәмиҗәт верән олмады. Дедиләр ки, сән белә ишләрә баш гошма.

Әлиф һачыјев ичиндән говрулурду. Көрүрдү ки, халғыннын һејсиҗәти, мәнәвиҗәти, һаггы, һүгугу нечә тапда-

даныр. Бүтүн ихтијар саһиби олан ермәниләр азәрбајҗанлылары адам јеринә гојмур, һәр аддымда шәрә салыб тутдурурдулар. Әлләринә фүрсәт дүшән кими хәңчәри архадан саплајырдылар.

1984-чү илин августунда ермәни јарағлылары Косалар кәндиндән доғтуз јашлы бир оғлан ушағыны оғурлајыб зирхәминдә кизләтмишидиләр. Ушағ чох ахтарылды, нәһәјәт, ону Әлиф тапды. Өлүм һөкмү көзләјән оғланын бојундан асдыҗлары ләһнәҗә: «Мурдар түркләр, Гарабағдан рәдд олун!» сөзләрини һәкк етмишидиләр.

Әлиф бу чинајәт иштиракчыларынын бешинни дә һәбсә алынмасына һанл олду. Лакин ону бу ишдән узаглашдырдылар. Иши Әскәрән РДИШ-ин рәис мұавини Ш. Барсеҗана өтүрдүләр. Түлкүдән бич, фитнәкар ермәни ишә хитам верди.

1984-чү илдә милис подполковники К. Аҗачанјан вә Әскәрән РПК-нин биринчи катиби В. Григорјан Хочалы кәндиндән һәсән Аллаһјарову, Ибраһим Мәммәдову вә башга кәндлиләри дөјәрәк 90 баш тојунуну әлләриндән алмышдылар. Нечә-нечә диқәр чинајәт һадисәләрини ачан Әлифдән јаныҗлы ермәниләр даһа да һиддәтләнир, гудузлашырдылар. Әлифин һәр аддымыны изләјир, ону ләкәләмәк үчүн мәҗам ахтарырдылар.

Бир дөфә вилајәт прокурорунун мұавини Р. Ајвазјан Степанакертдә Әлифи һаләјиг сөзләрә тәһгир едәрәк, һејсиҗәтинә тохунмушду. Әлиф бүтүн ермәниләрин көзү табағындача ону сүрүкләјәрәк вилајәт прокурорлугунун бинасына салмыш, јалварыб үзр истәјәнә гәдәр әзишдирмиши.

Мајор Әлиф һачыјевин таңлы-гадалы күнләри бундан сонра башлады. О һадисәләр елә бил ки, Әлифә кизличә гују газмышды. ДИН-дә она диван тутулду. Әлифә гаршы иттиһам ирәли сүрүлдү. Сахта иттиһамла һәбсә алынды. Бүтүн халғ, бүтүн хочалылар ајаға галхды, һамы етираз сәсини учалтды. Амма нә фәјдәси, бу сәсләри ешитмәли олан гулаглар кар олмушду.

1985-чи илин февралында мәһкәмә олду. Мәһкәмәҗә Г. Алексанјан сәдрлик етди, мұавини исә А. Бабајан олду. Гәнсызлар күнаһсыз Әлифә дүз он ил һәбс мезасы кәсдиләр. Кассасија шикајәтинә Азәрбајҗан Али Мәһкәмәсиндә Арушанјанын сәдрлији илә бахылды. Иттиһамчы Мелкумјан олду. һөкм гүввәдә сахланылды, ону Свердловск вилајәтиндәки 13 нөмрәли ислаһ әмәк калонијасына апардылар.

Лакин азғын ермәни фашистләри дәмир бармаглыглар арасында да онун һагг дејә һајгыран сәсини боға билмәдиләр. О һәбсханада, мәһбәсдә олан мүддәтдә дә сусмады. Шикајәт мәктублары, әризәләр һәбсханадан Азәрбајҗан Дөвләт Тәһлүкәсизлик Комитәсинәчән үнванланды. Сүб-һәчән әризә јазырды ки, Дағлыг Гарабағда ермәниләр кизли милләтчи тәшкилат јарадылар. О тәшкилат, һәинки Гарабағ үчүн, бүтүн Азәрбајҗан халгы үчүн чидди тәһлүкәдир. Халгынын гејрәтли оғлу дәмир бармаглыглар арасында белә милләтинин тәлејини, Гарабағын тәлејини дүшүнүрдү. Јахшы дејибләр ки, һагг назиләр, амма үзүлмәз. Нәһајәт ки, бу фасиләсиз ахан мәктублара, һәјәчан сигналларына чаваб верән тапылды. Республика ДТК-дан Бајрамов адлы бир мүстәнтиг онун сәсинә сәс верди.

1989-чу илин феврал ајында Әлиф азадлыға бурахылды. Она јенидән милис системиндә ишләмәк нәсиб олду. Башы дашдан-даша дәјмиш, дүшмәнин һәдсиз һәдә-горхуларына мәруз галмыш вәтән оғлу инадындан, мүбаризәсиндән дөнмәди. Бу о вахтлар иди ки, ДГМВ-дә хүсуси идарәетмә комитәси, гәддар Волски һакимијјәти һөкм сүрүрдү. Әлиф ачыг-ашкар көрүрдү ки, Волски бураја Дағлыг Гарабағы Ермәнистана бирләшдирмәк нијјәти илә кәлиб.

Әлиф Гарабағ үзрә тәшкилат комитәсиндә ишләдијинә көрә ермәни милләтчиләринин ифша олунмасында бирбаша иштирак едирди. Ермәниләр өзләринин гол-ганад ачмасына әнкәл төрәдән Әлифи јенидән ләкәләјиб онун һаггында сахта чинајәт иши галдырдылар. Республика рәһбәрлији орган ишчиләринин көзләри гаршысында баш верән бу һагсызлыглара јенә дә көз јумурду.

1990-чы илдә Әлиф һачыјев Хочалы тәјјарә лиманы хәтт дахили ишләр бөлмәсинин рәиси вә Хочалы аэропортунын һәрби коменданты тәјјин олунду. Бунунла да ермәниләрин силаһ дашымаларынын гаршысы алынды вә јағлы тикә олан Хочалы аэропорту онларын әлиндән чыхды.

1991-чи илин нојабрында верталјот һадисәсиндән сонра Хочалынын вәзијјәти даһа да кәркинләшди. Адамларын сон үмидләри дә гырылды. Хочалынын башы үстүнү алан тәһлүкәни дујан Әлиф дәфәләрлә Боздаға галхыб дүшмәнин һазырлығыны видиолентә чәкмишди. Тәчрүбәли мајор баша дүшүрдү ки, ермәниләр рус һәрби бирләшмәләри илә бирликдә һүчума һазырлашылар.

О, јахын күнләрдә Хочалыја диван тутулачағыны билди. Һәр дәфә һәјәчан сигналы чалыб мәлумат версә

дә, бунун һеч бир фајдасы олмады. Онун сәсинә сәс верән тапылмады.

Хочалы һәр тәрәфдән дүшмән мүһасирәсиндәјди. Дүшмәнин хәбәрдарлыгларына бахмајараг һеч ким јурд-јувасыны, доғма очағыны тәрк етмәк истәмирди. Сон үмидини топлајан чамаат дүшүнүрдү ки, Әлиф кими гәһрәманлары олан халг басылмаз. Февралын 25-дә (саат 22—23 рәдәләриндә) милләтимизин тарихинә ганла јазылан һәмин күндә 366-чы рус полкунун көмәји илә ермәни фашистләри күчлү техника илә үч тәрәфдән Хочалыја һүчума кечдиләр. Мәрми партлајышындан, топларын нәрилтисиндән гулаг тутулурду. Хочалы од-алов ичиндә чырпынырды. Јеканә үмид әһалини шәһәрдән саламат чыхармаг иди. Әлифин дәстәси дүшмәнлә саатларла вурушурду. Амма јахшы силаһланмыш ермәни вә рус ордусунун габағында дајанмаг гејри-мүмкүн иди. Буна көрә дә о, аэропорту тәрк етмәк әмрини верди вә диспетчер мәнтәгәсини партлатды.

Әлиф азғынларла вуруша-вуруша дүшмән мүһасирәсини јарыб мешәјә, чамаатын јанына чәкилди. Гыз-кәлинин фәрјады, гојун-гузу мәләшмәси бир-биринә гарышмышды. Һамы Әлифи көмәјә чағырырды, һеч бир јердән көмәк алмајан Әлиф дәстәси илә мејданда тәк галмышды. О, әһалинин биринчи дәстәсини Шеллијә өтүрүб кери гајытды. Икинчи дәстәни дәмир јолундан кечириб Гаргар чајындан адлатды. Үчүнчү дәстәни дүшмән мүһасирәсиндән гуртармалыјды. Чамааты дөјүшчүләринә тапшырыб дүшмәнлә тәкбәтәк галды. Сон нәфәсинәчән киши кими вурушду. Онларча ермәни фашистини кәбәртди. Күлләси гуртармышды, автоматы долдурмаг истәјәндә... дүшмән күлләси ону, о дағ гарталыны јахалады. Халг үчүн јанан үрәк әбәди дајанды.

Әбәдијјәтә говушан Әлифин һејкәли бу күн гәләбә үмидләри илә јашајан бир милләтин, аиләсинин, һәјат јолдашы Галинанын вә бир чүт гызынын үрәкләриндә учалды.

* * *

...Пилләләри чыханда үрәјим әсирди. Әлиф кими гардашы итирән, ону өз һәјатындан да чох севән бир бачы илә көрүшмәк, о сон дәрәчә ағыр фачиә барәсиндә сәһбәт ачмаг нә гәдәр дә чәтин иди... Гапыны Шүкуфә бачынын өзү ачды.

—Һә, гызым, телефонда мәнимлә данышан журналист-синиз, билдим. Јаныма журналистләр чох кәлирләр. Сағ олсунлар, халгымыз Әлифи унутмур.

—Шүкуфә ханым, мәни бағышлајын, сизин јараларынызы тәзәләјирәм.

—Нә данышырсан, гызым? Нәр белә күнләрдә Әлифли күнләрим бири дә јашајырам. О илләри итирмишәм. Әлләрим бошда галыбса да, нәр ан онунла јашајырам. Көзләрим јоллардадыр. Бәлкә бир мө'чүзә баш верәчәк, Әлиф гајыдачаг. Гапыны дөјмәјиндән, ајаг сәсләриндән таныјырдым. Ахы биз чох истәкли бачы-гардаш идик. Әтри бурнумда, сәси гулагларымдадыр. Тумары сачларымдан кетмәјиб гардашымын. Инди о сачлара гардаш һәсрәтиндән вахтсыз дән дүшүб. Нәфәси, варлығы Вәтәндән, торпагдан јоғрулмушду Әлифин.

—Шүкуфә ханым, Әлифин икидикләриндән, гәһрәманлыгларындан чох јазылыб. Мән истәјирәм, сиз онун инсани кејфијәтләриндән данышасыныз.

—Гардашым олдуғу үчүн демирәм. О, һәгигәтән дә Азәрбајчанын гејрәтли оғлујду, дамарларындан бу торпағын, бу милләтин ганы ахырды. Хидмәт машины күлләләрдән дешик-дешик олмушду. Дејәрди ки, Шүкуфә, мәни аллаһ сахлајыр. Өлүмүн пәнчәсиндән гуртаранда иүз ил өмүр сүрүрләр, мән дә јүз ил јашајағачам.

Бу јердә бачынын көзләри долду, гәһәрләнди.

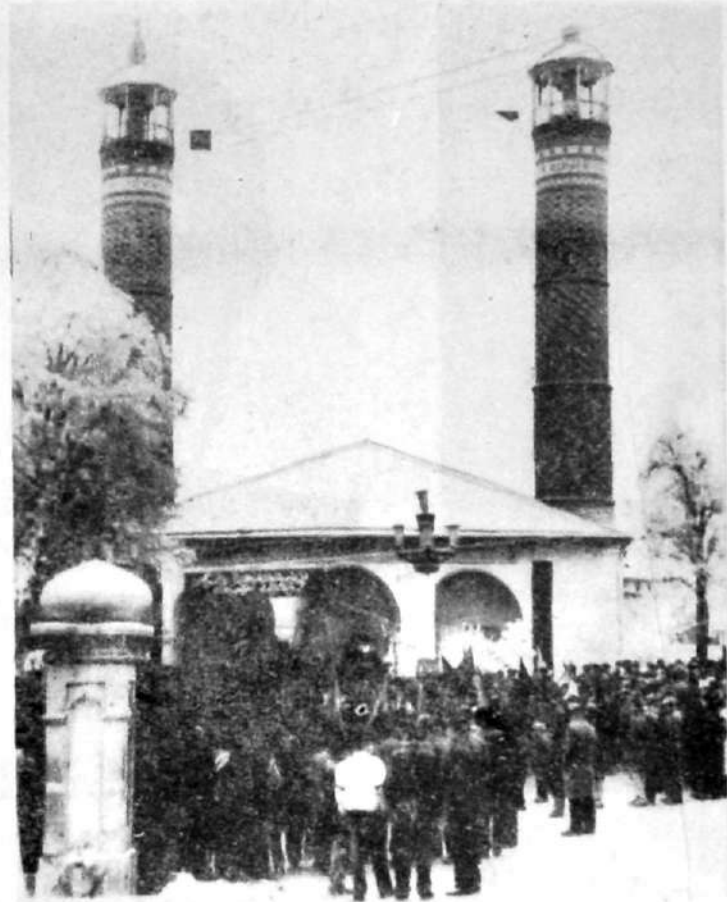
Доғрудан да гардаш гардашдыр. Инди вәтәнин бу дар күнүндә торпагларымыз гарыш-гарыш верилдикчә, сәнин кими һәрбчи оғуллара нечә еһтијачымыз вар, Әлиф! Јерин көрүнүр, гардаш, Сән инди тәкчә Шүкуфә бачынын дејил, һамынын гардашысан. Тәкчә ананын дејил, бөјүк, басылмаз бир милләтин оғлусан. Халгымызын тәлејиндә јашајырсан. Бир шејә тәәссүфләнирәм ки, сәнин кими мүгәддәс инсанлар, һәјатыны халгын јолунда Сәмәндәр тәки јандыранлар аз өмүр сүрүбләр.

ВӘТӘН НАМИНӘ, АНА НАМИНӘ

Гара Әһмәдов

Дөјүшдүн ел оғлу икид әр кими,
Јарашдын вәтәнә зибә-зәр кими.
Дүшмәнин өнүндә дурдун нәр кими
Сән вәтән наминә, ана наминә.

Од-алов ичиндә ирәли бахдын,
Јағылар көзүндә шимшәк тәк чахдын.
Чаныны эзаблы одлара јахдын
Сән вәтән наминә, ана наминә.

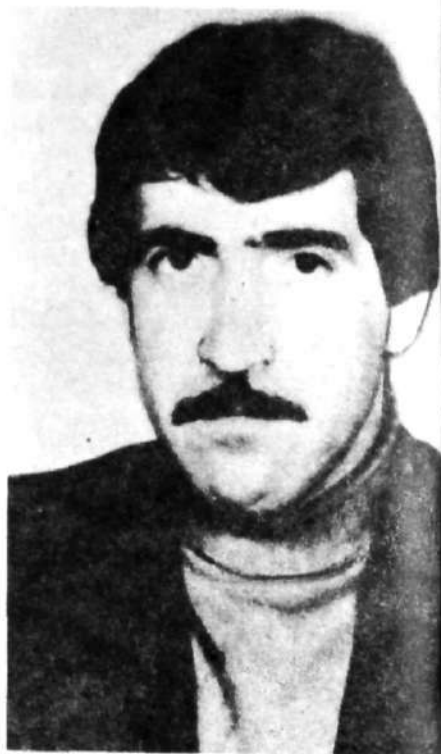
1. 1990-чы ил 20 январ фәһиәсиндән доған е'тираз нумәјишләри.

2. Чыдыр дүзү. Салатын Әскәрова шушалы достлары арасында. Шушалылар Салатынын хатирәсикни һәмишә еһтирамла јад едирләр.

3. М. Көзөлов.
Оклар 1992-чи ил январьк
28-дә Шуша сәмасында ер-
мәни фашистләри тәрәфиндән
вурулмуш верталјотда фа-
шиәли сурәтдә һәлак олмуш-
лар.

4. Залов Намиз.

7. ...

8. Аллаһвердијева Хураман.

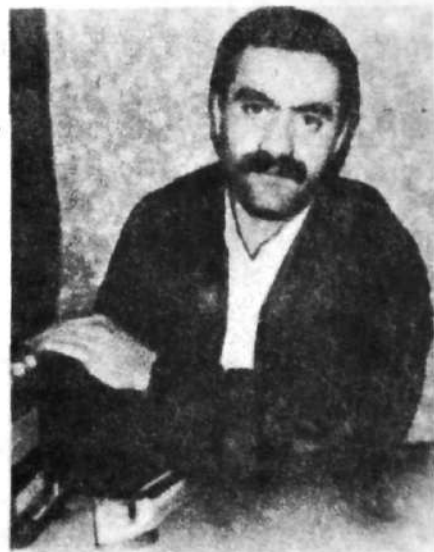
5. Залов Әкрәм.

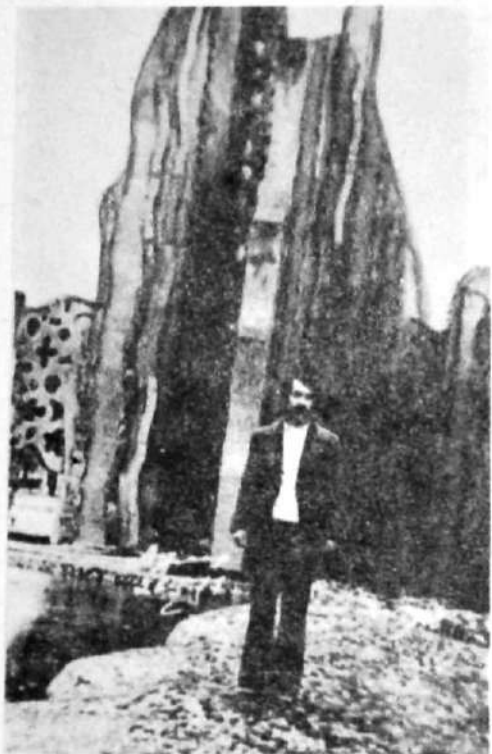
6. Залова Баһар.

9. Әлијева Сара.

10. Гулијев Заур.

11—12. Гагверди Кәримов, Назим Алыханов və Рафиғ Абдуллајев Малыбәјли кәнди үғрунда кедән дөјүшләрдә гәһрәманчасына һәлак олмушлар.

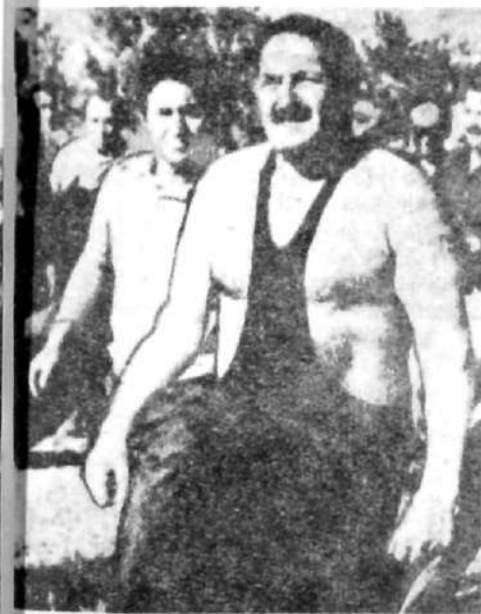
14. Азај Кәримов.

15. Әнвәр Чумшуд оғлу Сејидов: «Тәккә Шушаным јох, ишғал олунмуш бүтүк торпағларымызын гајтарылмасына инанырам».

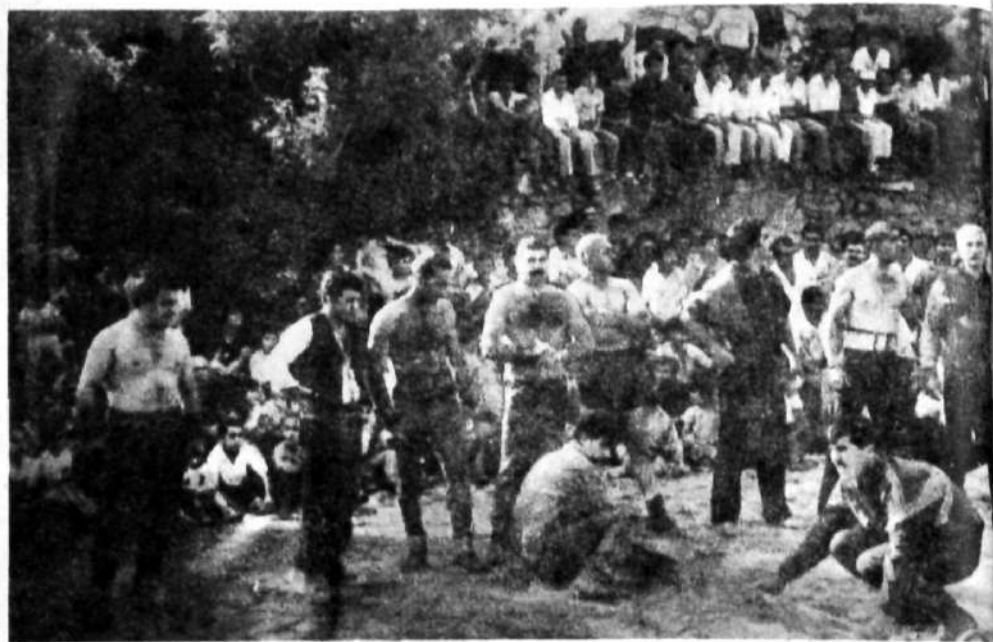
13. Шәһидләр хијабаны. Әлиф һачыјевин әзилләри онун мәзарыны тез-тез зијарәт едирләр.

16. Аслан еомалса да, елә асландыр. Чыдыр дүзүндә Гацај пәһләванык сон чыхышы.

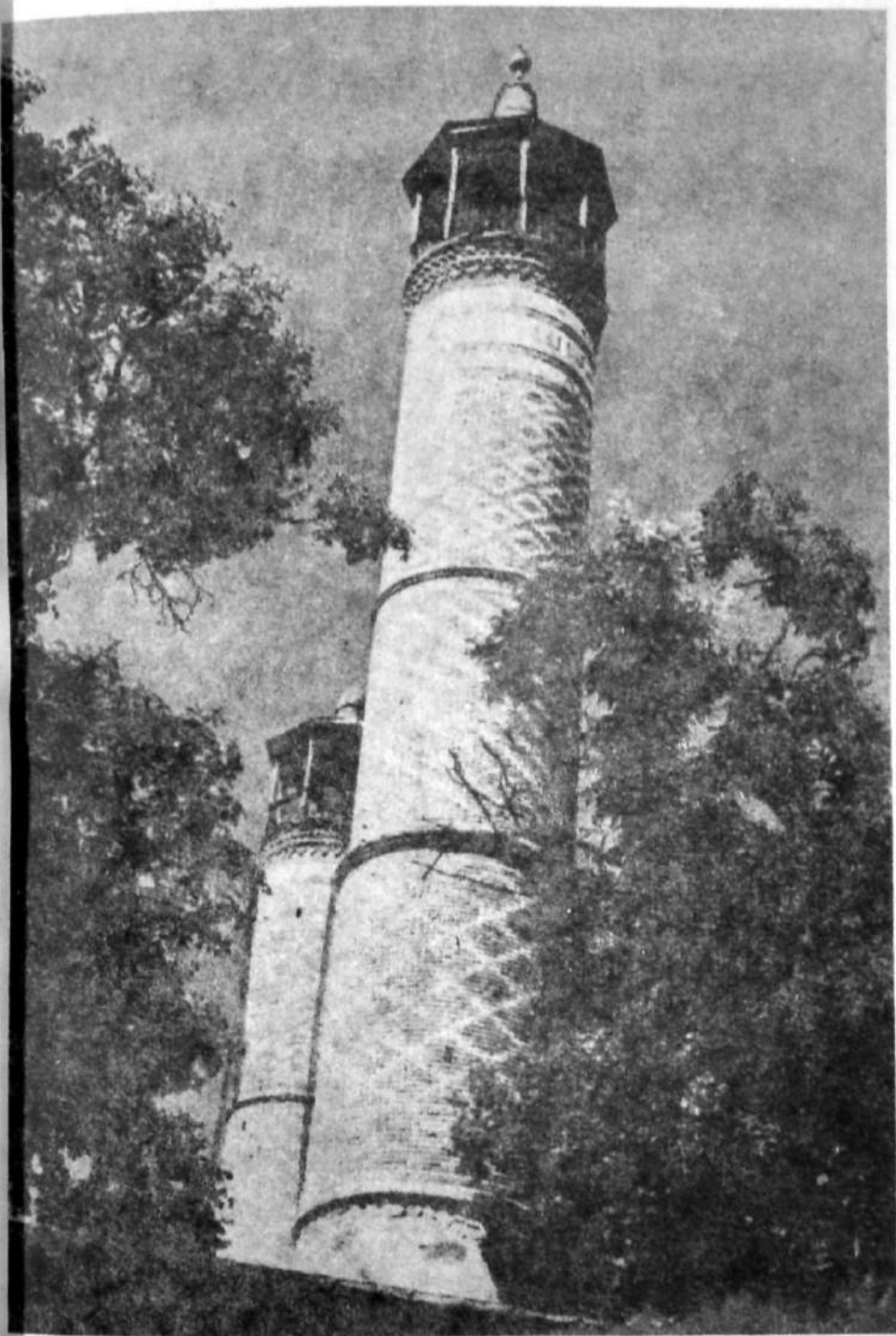
17. Гулијев Елдәнис Гурбан оғлу: «Торпағларымызы гајтармасағ, өвладларымыз өз-тәнсиз баламағ».

18. Пәһләванлар көвбәти чы-
хыша һазырлашырлар.

19. Үңдәр дүзү әсрик эвәд-
ләриндә.

20. Јухары Көвһәрага мөс-
чиди.

21. *Азәрбајҹанын өн хүчлү пәһләваны Гачај Һүсейновун хатирәсинә һәср олунмуш 2-чи Шуша фестивалынын иштиракчылары.*

22. *Шуша тәк ел итирдин, Гырылсын белин, дағлар.*

Елин мәһәббәти көзләрә шәфағ,
 Үрәјә бир гүрур, гола дәјанәт.
 Һәзи үрәклијә елимдә һөрмәт
 Сән вәтән наминә, ана наминә.

Зәфәр нәғмәсинә дән, гәлбләрә дол,
 Говушсун хош күнә гој сечдијин јол.
 Мейдинин јолудур сән кечдијин јол
 Сән вәтән наминә, ана наминә.

Үрәкдә гәрар тут, арзујла бој ат,
 Бир тәбиб олубан јаралар сағалт
 Гара, хош нијјәтлә сән јаз, сән јарат
 Сән вәтән наминә, ана наминә.

СҮГУТА КЕДӘН ЈОЛ

1992-чи ил. Шуша вә шушалылар үчүн, бүтөвлүкдә Га-
 рабағ вә Азәрбајҹан үчүн бөјүк фачиәләр башланды: Јан-
 варын 26-да фачиәви сонлуғлу «Дашалты әмәлијјаты»: Јан-
 варын 28-дә 47 нәфәр адамын дәһшәтли өлүмүнә сә-
 бәб олан Азәрбајҹан верталјотунун һавада дүшмән тәрә-
 финдән вурулмасы: Кәркичаһанын ишғалы:

Февралын 9—11-дә Малыбәјли вә Гушчулар кәндләри-
 нин ишғалы; Февралын 26-да Хочалы сојгырымы... Вә нә-
 һәјәт, 1992-чи ил мартын 29-да Шуша рајон милис шә'бә-
 синин, фөвгәл'адә вәзијјәт рајону һәрби команданлығы
 вә гәраркаһынын, јерләшдији бина комплексинин ермәни-
 ләр тәрәфиндән артиллерија атәшинә тутуларағ јерлә јек-
 сан едилмәси.

Апрел ајы башлајандан мај ајына гәдәр артыг кор вә
 кар адамлара да ајдын олурду ки, шәһәр ишғал едиләчәк.
 Бу бир нечә амилләрлә изаһ олунурду. Әввәла, әтраф аләм-
 дән тәчрид олунмуш ада тә'сири бағышлајан Шуша шәһә-
 ринә јеканә кедиш-кәлиш васитәси верталјот иди. Јека-
 нә јерүстү јол олан Шуша-Лачын јолу Шущанын «Јухары
 Застав» адланан јериндән та Зарыслы кәндинә гәдәр Даш-
 алты истигамәтиндән интенсив атәшә тутулурду вә демәк
 олар ки, һәр күн бу јолда адамлар өлүр, јараланыр, ма-
 шынлар партладылыр, Лачындан Шушаја кәлән електрик
 хәтләри су кәмәрләри партладылырды. Јолун Гарагаја вә
 Бөјүк јарғанын арасы дејилән һиссәси нағыллардакы ин-

сан удан эждаһа кими Шуша үчүн фачиэ очағына чеврилмишиди. Нә республика рәһбәрлији, нә дә мүдафиэ назирлији бу нөгтәнин сусдурулмасы үчүн демәк олар ки, фикирләшмирди. Чүнки орталыгда реал тәдбирләр јох иди вә биз мүшаһидә едирдик ки, даһа чох шәһәрә кәлән машынар вә адамлар атәшә тутулур, шәһәрдән чыхыб кедән дәстәләр исә чох вахт тәһлүкәјә мә'руз галмырды. Нөвбәти террор акты апрелин 6-да тәхминән саат 15 радәләриндә төрәдилди. «ГАЗ—53» маркалы машына ермәниләр БМПдән атәш ачараг партлатдылар. Шушалы сүрүчү Хәјјам Мирзәјев һәлак олду. Оун јол јолдашы Јусиф Сүлејманов ағыр јараланды. Һәмин әрәфәдә бу чүр һадисәләр һәр күн вә шәһәрин һәр төрәфиндә төрәдилирди. Лакин јухарыда гејд етдијимиз кими, дәвләт сәвијјәсиндә лазым тәдбирләр, демәк олар ки, көрүлмүрдү.

Икинчиси, шәһәрдә һәрч-мәрчлик, өзбашыналыг, һәрбчиләр арасында интригалар, ваһид һәрби рәһбәрлијин олмамасы вә с. һөкм сүрүрдү.

Үчүнчүсү, ишғалын бејнәлхалг мигјасда (хүсусилә дә Русија илә разылашдырылыб һазырланмасы, планлашдырылмасы еһтималы өзүнү нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә көстәрирди. Апрельн 9-да Русијанын Харичи Ишләр Назир А. В. Козырев Шушаја кәлди. Русија харичи сијасәт идарәсинин башчысы вә ону мүшајиәт едәнләр рајон ичра һакимијјәти биңасында көрүш вә сөһбәтләр кечирдиләр. Көрүшдә шушалылар төрәфиндән Әләкбәр Әскәров, Илһам Фәтәлијев, Елдәниз Гулијев, рајон прокурору Назир Гулијев, шәһәр ағсагалларындан мәрһум Мәһи Абдуллајев чыхыш етдиләр. Сөһбәтләр әсасән 4 илдән бәри давам едән мүһарибәнин тарихи көкләри вә сәбәбләри, јаранмыш вәзијјәтдән чыхыш јоллары барәдә фикир вә тәклифләр, Ермәнистан—Азәрбајчан мүнагишә вә мүһарибәсиндә әввәлләр мәркәзин, сонра исә Русијанын ермәнипәрәст мөвгедә олмасы, 366-чы алајын бөлкәдә төрәтдији чинајәтләр вә с. әтрафында кәскин вә бир гәдәр емоционал шәраитдә апарылырды, азәрбајчанча чыхыш едәнләрин сөзләрини бир гәдәр «үтүләјиб» тәрчүмә едирдиләр.

Сөһбәтдә гејд едилирди ки, мүнагишә башлајан вахт кечмиш ДГМВ әразисиндәки 60-а јахын азәрбајчанлы кәндиндән јалныз бир нечәси галмышды. Тәләб едилди ки, әкәр МДБ дәвләтләри һәгигәт вә әдаләт төрәфдарыдырларса вә Гарабағда сүлһүн бәргәрар олмасына чалышырларса, онда онлар һөкмән Хочалы фачиәсини төрәдәнлә-

рин бејнәлхалг мәһкәмәјә верилмәсинә төрәфдар олмалыдырлар.

«Гарабағ» гәзетинин бөлкә мүхбири кими көрүшдә иштирак едән бу сәтирләрин мүәллифи К. Кәримли Русија Сијасәт идарәсинин башчысына көрүшүн сонунда белә бир суалла мүрачнәт етди: «Чәнаб назир, сиз Гарабағ мүһарибәсиндә сүлһүн јаранмасы перспективләринә нечә бахырсыныз вә әкәр мүнагишәјә сон гојмаг үчүн бир васитәчи төрәфләрин иштиракы олмадан, јәни бирбаша ики дәвләтин —Азәрбајчан вә Ермәнистан дәвләтләри рәһбәрләринин данышыглар столу архасында әјләшмәләринә мүнасибәтиниз нечәдир?»

А. В. Козырев өзүнәмәхсус шәкилдә суалын биринчи һиссәсинә конкрет чаваб вермәкдән «сүрүшәрәк» «сүлһ јаранмасы перспективләри» ифадәсини «мүһарибәнин перспективләри» кими «баша дүшүб» белә чаваб верди.: «Әввәлә, мүһарибәдә һеч бир перспектив ола билмәз. Мүһарибә өлүм, ган, дағынты демәкдир. Бизим васитәчилијимиз исә јалныз сизләрә көмәк етмәк мәгсәди күдүр. Әлбәт-тә ки, илкин ишләр көрүлдүкдән, бир аз гајда јаратдыгдан сонра, атәш дајандырылдыгдан, јоллар ачылдыгдан сонра бүтүн коммуникасијалар бәрпа едилдикдән сонра бирбаша данышыглара кечмәк зәруридир».

Елә һәмин күн Козырев вә ону мүшајиәт едән шәхсләр Ханкәндинә јола дүшдүләр.

А. В. Козыревин Шушаја кәлиши әрәфәсиндә, Минводы шәһәриндә көрүш һазырланырды. Шушадакы көрүшдә һәрби комендант Ә. Әскәров хүсуси фәаллыг көстәрирди вә тәкид едирди ки, Минводыда кечириләчәк көрүшдә јерли әһалинин нүмајәндәси дә иштирак етсин. О, Козыревин диггәтини чәлб етмишдир вә Әләкбәри әтрафлы сорғу-суала тутан харичи дәвләтин харичи ишләр назир алдыгы чавабларын һамысыны өз әли илә дәфтәрчәсинә јазырды. Шуша көрүшүндән 12—13 күн сонра Шущанын һәрби коменданты, милис подполковники, чәсур дөјүшчү Әләкбәр Әскәров Минводы данышыгларында иштирак етмәк ады илә Шущадан Бакыја чағрылды. Онда Шущанын ишғалына 2 һәфтә галырды... Вә Ә. Әскәров бир даһа Шушаја гајытмады.

Дөрдүнчүсү, шајиәләр... Апрельн әввәлләриндән башлајараг шәһәрдә сүр'әтлә шајиәләр јәјылмаға башлады ки, бәс ермәниләр өзләринин «кәносид» күнү кими гејд етдикләри 24 апрел күнүндә Шущаны тутачаг вә әһалини ғырачаглар. Тәәссүфләр олсун ки, бу шајиәләри нә тәзкиб едән, нә дә она гаршы әкс-тәблиғатла чыхыш едән тапыл-

мырды. Вә шајиәләрин јајылма сүр'әти илә дүз мүтәнәсиб олан бир сүр'әтлә шәһәр сүгута доғру кедирди...

1992-чи ил апрел ајынын 30-да шәһәрин мүдафиәсини тәшкил едән әсас гүввәләрдән бири олан АХЧ Шуша көнүллүләр баталјонунун командири Рамиз Гәмбәров гәһрәманчасына һәлак олду. Һәмин дөјүшдә Рамиз бәјлә бәрабәр даһа 5 нәфәр икид дөјүшчү шәһид олду. Бу, ишғал әрәфәсиндә олан шәһәрин фачиәви апрел һадисәләринин кулминасија нөгтәси иди.

Кәрим Кәримли
апрел, 1992-чи ил.

ГАЛА ВӘ «ГАРАБАҒ» ҺАРАЈ ЧӘКИРДИ...

Тапдаланан ана-бачы намусунун, шәһид олмуш гардашларын руһуна гәм үстүндә гәләм көкләјиб гисас тохуму әкмәк чох чәтиндир. Анчаг бизләрин гисмәтинә бу чәтинликләрлә үзләшмәк вә көз јашларыны мүрәккәбә чевириб тарихин ганлы сәһифәләрини јазмаг дүшмүшдү. Вә бу гисмәтин «бәхш етдији ганлы һәрфләри бир-биринин ардынча дүздүкчә һәр гыса јазынын сонунда сәтирарасы бир сөз формалашыр: Хәјанәт!

Бу хәјанәтинсә гурбаны тәкчә ана-бачы намусу, шәһид ганы дејил, һәм дә бу ганла суварылмыш вә бу намусдан јоғрулмуш торпагларымыз да олур. Бах, онда гәләм көтүрүб дәрд ачмаг чәтинликдән ағырлыға, фачијә чеврилир. Шуша һаггында бу күн сөз демәк, дәрд ачмаг, бах, беләчә ағырлашыб, бир халгын фачиәсинә чеврилиб.

Ики ил бундан әввәл намусу тапдаланмыш, ганы әхыдылмыш, ағбирчәк һөрүкләри кәсилмиш Шушам ишғал едилди, сатылды, хәјанәтин гурбаны олду. Шәһид олду демәјә дилим кәлмир. Чүнки дүшмән әлиндә ағыр күнләрини јашајыр Шушам. Јашајыр вә гејрәтли оғуллаарынын ону хилас едәчәк күнү көзләјир. Башы думанлы дағларын, булудларын синәсинә санчылмыш зирвәсиндән бизләрә јалныз өзүнүн көз јашларыны көндәрир Шушам. Вә бизи гисаса сәсләјир.

Һәлә 1992-чи илин әввәлләриндән һарај чәкирди Шуша. Һәр атылан мәрми Шушамызын тарихини вәрәг-вәрәг јандырыр, әсрләрин јадикар абидәләри дағыдыр, чамаатыны гәтлә јетирирди. Вә бу мәрмиләрин партлајыш сәси Бакыја кәлиб чатмаса да, «Гарабағ» гәзети адлы бир чарчысы вар иди Шушанын. Бу чарчы һамыны көмәјә сәс-

ләјирди, гејрәтә, намуса, вичдана вә нәһајәт гисаса сәсләјирди. Әфсуслар олсун ки, һәјәчан тәбилләрини ешидәси гулаглар кар, охујасы көзләр кор олмушду. Бурада —Бакыда һамынын «јә»ни имкан саһибләринин, әмр, фәрман саһибләринин башы бир ишә гарышмышды: бош креслода кими отурдаг?.. Бир аз әввәл бу фикирләрин гурбаны олан Хочалы кими Шуша да өз ағибәтини көзләјирди... Сүбут?.. «Гарабағ»ын бир нечә нөмрәсини вәрәгләјәк. «Гарабағ»ын Шуша, Лачын бөлкәләри үзрә хусуси мүхбири Кәрим Кәримлинин мә'луматларындан:

16 январ 1992-чи ил. Шушада вәзијјәт олдуғча кәркиндир. Шәһәр кечә-күндүз ермәни гулдурлары тәрәфиндән күчлү атәшә тутулур. Јашајыш евләри, дөвләт идарәләри, тарихи абидәләр дағыдылыр, адамлар тәләф олур. Кәндләримиз бир-биринин ардынча ишғал едилир. Азәрбајчан һөкүмәти әһалинин тәһлүкәсизлијини тәмин етмәк үчүн сөзүнү демәлидир...

30 январ 1992-чи ил. Шушада ағыр дөјүшләр кедир. Ермәни силаһлы бирләшмәләри бүтүн гүввәләрини Шушаја јөнәлтмишдир. Шәһәр там мүһасирә шәраитиндәдир. Азәрбајчан Республикасынын президенти вә һөкүмәти динч әһалинин ермәниләр тәрәфиндән гәтлә јетирилмәсиндә, кәндләримизин јандырылмаасында, вертолјотларын партладылмасында, адамларын күтләви сурәтдә өлдүрүлмәсиндә тутдуғлары мүәммалы мөвгедән әл чәкмәли, гәти тәдбирләр көрмәлидирләр...

13 феврал 1992-чи ил. Шушада вәзијјәт дәјишмир. Дүшмәнин атәшләри ара вермир. Ермәнистандан Гарабаға вертолјотларын учушу давам едир... Мусиги бешији олан бу гәдим шәһәрин чал-чағырлы күнләрини инди мәрмиләрин, күлләләрин ваһимәси әвәз едиб. Атылан һәр күллә, һәр мәрми Шушаја «өлүм» адлы бир дәрд кәтирир. Гарабағ торпағынын ән мүгәддәс тарихини өзүндә јашадан гәдим Шуша инди һарај чәкир...

10 март 1992-чи ил. Сон 10 күн әрзиндә јаған гар бир метрә чатыр. Шәһәрә кәлән јеканә јолда нәглијјатын һәрәкәти чәтинләшиб Республика һөкүмәти тә'чили тәдбир көрмәсә, Шушанын ағибәти Хочалынын ағибәти кими олачаг.

2 апрел 1992-чи ил. Инди шәһәр беш истигамәтдән атәшә тутулур. Дүшмән Шуша истигамәтиндә јоллары миналардан тәмизләјир. Көрүнүр, јени әмәлијјат һазырланыр. Республика һөкүмәти тә'чили тәдбирләр көрмәлидир...

9 апрел 1992-чи ил. Атәшин дајандырылмасы барәдә әлдә едилмиш разылыға бахмајараг, Шушанын атәшә ту-

тулмасы давам едир. Азербайжан тәрәфи исә разылыгы позмағы дүзкүн һесаба етмәјәрәк сусур. Нә вахтадәк?

23 апрел 1992-чи ил. Шушанын муһасирә һалгасы дара-лыр. Шуша тәһлүкә гаршысындадыр. Чәкилән һарајлара сәс верилмәсә, гејрәт папағымыз мурдар ајаглар алтына атылачаг...

30 апрел 1992-чи ил. Сон күнләр Шушанын муһтәлиф силаһлардан атәшә тутулмасы ади һала чеврилиб. Гәзетимизин чалдыгы һәјәчан тәбилләри ешидилмир. Дүшмән нәјин баһасына олурса олсун, Шушаны ишғал етмәк истәјир. Әкәр шәһәрин муһафиәчиләринә вахтында көмәклик көстәрилмәсә, сонра кеч олачаг, Шуша тәһлүкәдәдир...

7 мај 1992-чи ил. Дүшмән муһасирәсиндә олан Шуша һәм дә информасија блокадасына алынмышдыр. Шушанын һарајыны һеч јердә ешитмәк истәмирләр. Шуша сон күнләрини јашајыр, тәчили тәдбир көрүлмәли, дүшмән кери отурдулмалыдыр...

14 мај 1992-чи ил. Шуша хәјанәтин гурбаны олду...

«Гарабағ»ын чалдыгы бу һәјәчан тәбили һеч бир јердә, һеч кәс тәрәфиндән ешидилмәди. Шушанын һарајына һај верән олмады тапылмады бу мәмләкәтдә. Бу нечә һагсызлыгы, илаһи! Бу нечә вичдансызлыгы, бу нечә алчагыды?..

Бир вахтлар В. Полјаничко демишди: Шуша кимин әлиндәдирсә, Гарабағ да онундур. Бах, бу һәгигәти о рус акенти адландырдығымыз полјаничколар, кимләр, кимләр баша дүшүрдү, анчаг өзүмүзүнкүләр ја баша дүшмәдиләр вә јахуд да ки, баша дүшсәләр дә, һеч бир тәдбир көрмәдиләр. Чүнки Шушанын кетмәси кимләрәсә лазым иди. Биз һарај чәкдијимиз тәрәпләрдә рәһбәрлик креслосунун гурбаны олан Хочалы сојгырымы баш верди. Малыбәјли, Гушчулар вә даһа һансы кәндләр ишғал едилди. Шушамызын јеканә үмидкаһы олан азербайжанлылар јашајан кәндләр бир-биринин ардынча дүшмәнә верилди. Бақыда исә һакимијјәт давасы кедирди. Вә нәһајәт... Шуша өзү шәһадәтә јетирилди... Јох, Шуша шәһид едилмәди... Шуша јашајыр. Өз ағрылы-ачылы күнләрини јашајыр. Шушам јашајыр вә гејрәтли оғуларынын ону хилас едәчәк күнү көзләјир. Башы думанлы дағларын булудларын синәсинә санчылмыш зирвәсиндән бизләрә јалныз өзүнүн ачы көз јашларыны көндәрир Шушам. Вә бизи гисаса сәсләјир...

«Гарабағ» гәзети

ШУШӘ ТӘК СЫНАРАМ ИТИРСӘМ СӘНИ

Кәрим Кәримлинин дедикләриндән:

1992-чи ил мајын 7-дә тәхминән күндүз саат 4 радәләриндә Шушада ишыглар сөндүрүлмүшдү. Ишыгларын белә узун-узады јанмамасы санки үзләшәчәјимиз фәчиәдән хәбәр верирди. Ахшамдан шәһәрин бүтүн истигамәтләриндән һәмишәки кими Гајбалы, Косалар, Нәбиләр, Шүшүкәнд, Кәркичаһан тәрәпләрдән атәш сәсләри кәсилмирди. Кетдикчә атышма күчләнирди. Тәхминән кечә саат 12-дәк атышма давам етди. Кечә саат 2.20 дәгигәдә дүшмәнин илк ракет атәшинин сәси ешидилди. «Град», «Кристал» гурғуларындан, БМП-ләрдән, БТР-ләрдән, танклардан, 122 миллиметрлик топлардан ачылан дүшмән атәши сусмаг билмирди. Шәһәр бүтүн истигамәтләрдән чалынчарпаз атәшә тутулур вә јерлә јексан едилирди. Бу мүддәт әрзиндә јалныз постларда олан гүввәләр тәрәфиндән дүшмәнә чаваб верилирди, эләвә гүввәләр исә јох иди. Топчулар сәһәрәдәк колхозларарасы тикинти идарәси тәрәфдән атәшлә чаваб вердиләр. Сәһәр саат 4.40 дәгигәдә илк танкымыз шәһәрдән дөјүш нөгтәләринә тәрәф һәрәкәт етмәјә башлады. 20 дәгигәдән сонра даһа бир танкымыз һәмин истигамәтдә ирәлиләди. Сәһәрә җахын, тәхминән саат 6 радәләриндә бизим «Град» типли гурғуларымыз илк атәшини ачды. Көрдүјүм һадисәләрдән бири дә мәрми дашыјан машынлардан биринин вурулмасы олду. Машындан алов галхды. Машына тәрәф гачмаг истәдик. Арамсыз ачылан атәш буна имкан вермәди. Атәш сәнкијәндә исә артыг кеч иди, машында бир нәфәр јаныб күлә дөнмүшдү. «Град»ымызын нөвбәти атәшиндән сонра ермәниләр һәмин нөгтәни ракетлә вурдулар. Ардычыл вә мүнтәзәм атылан ракетләр «Шуша» санаторијасынын 2 корпусуну дағытды. Дүшмән һүчуму кетдикчә даһа гызғын характер алырды...

Ону да демәк истәјирәм ки, дүшмәнин техникасы вә пијадалары шәһәрә сакитчә јахынлашмыш вә гәфилдән һүчума кечмишди. Белә ки, дүшмән шәһәрә дахил олдугдан сонра сәмада фишәнк көрүндү. Бундан сонра шәһәрә ачылан ракет атәши бир мүддәт дајандырылды. Һәр тәрәфдә атышма кедирди. Шәһәр алов ичиндәјди.

...Мәтбәә истигамәтиндә ракетләрин дүшдүјүнү көрүб о сәмтә гачдым. Мәтбәәнин зирзәмисиндә гоча гадынлар сығыначаг тапмышдылар. Мәтбәәјә чатар-чатмаз бинанын арха тәрәфи ракетлә вурулду. Пилләкән учуб дағылды. Мән гәлпә вә күлләләрдән күчлә горуна билдим. Зирзәмидән чыханлар орада һеч кимин олмадығыны билдирди-

ләр. Архајышлашыб милис идарәсинә тәрәф дөндүм. Идарәдә рәис мұавини Елдәниз Гулијевни көрдүм. Бу вахт бир нәфәр она јахышлашыб силаһ истәди. Елдәниз она «Автомат вар, магазин» исә јохдур. Әкәр патрону тәк-тәк гојуб ата билирсәнсә, көтүр дејә чаваб верди. һәмни адам башыны булајыб отагдан чыхды.

Ән ағыр, дәһшәтли аяларда белә өз гүруруну итирмәјән, 5 ил әрзиндә табелијиндә олан милис ишчиләри бир јана (бу онларын хидмәти вәзифәләриндән ирәли кәлирди), доғмача гардашлары илә биркә һәтта имканлары хәричиндә белә јорулмадан чарпышан Елдәниз инди «магазин»сиз автоматдан савајы һеч нә тәклиф едә билмирди. Јеримдә донуб галмышдым. Бу, дәһшәт иди. Дүшмән дурмадан ән мұасир тинли силаһлардан Шуша шәһәрини дармадағын етдији бир анда рәис мұавини автомат үчүн «магазин» тапмагда ачиз иди. Дөзә билмәдим буна. һәмни адамын ардынча орадан јолландым.

Кетдикчә атышманын јахышлашдығыны һиссә етдим. Чүнки күлләләр, гәлпәләр лап јахынлығыма төкүлүрдү. Әтрафа көз кәздирдим, һамы өзүнү итирмишди. Нә баш вердијини һеч кәс ахламырды. Шәһәр тәлатүм ичиндә иди, чашғынлыг јаранмышды. һәтта јанан евләри сөндүрәнләр дә вар иди. Автовағзал истигамәтиндә керн гајытдым. Ахшамдан сәһәрәдәк мәнимлә бир јердә олан Шуша Мусигили Дөвләт Драм Театрынын директору Јадикар Муратов вә Мәдәни Маариф мәктәбинин мұәллими Сәһад јанан мәнзилләрдән бирини сөндүрмәклә мәшғул идиләр. Бу вахт гочаларын, гадынларын, ушагларын шәһәрин јухары һиссәсинә—Лачын јолу истигамәтинә гачдыгларыны көрдүм. Јадикар мұәллимдән театрын автобусуну чыхармасыны, еһтијач оларса чамаатын шәһәри тәрк етмәјинә көмәк көстәрмәјини хаһиш етдик.

Шәһәри бир дәфә һәрләндикдән сонра дејүшләрин артыг шәһәрин дахилинә доғру ирәлиләдијини көрдүк. Күчәдә олан ваһимәјә дүшмүш арвад-ушағы, гочалары машына јығыб шәһәрин јухары һиссәсинә апараркән әлиндә автомат тутмуш рајон прокурору Назим Гулијевлә растлашдыг. Машыны сахладыб илк нөвбәдә гадынлары, көрпә ушаглары гочалары шәһәрдән узаглашдырмағымыза көстәриш верди. Беләликлә, бир нечә рејс етдик. Сонунчу рејсдә Шор булағын јанында јолун дүшмән ракетләриндән арамсыз атәшә тутулдуғуну көрдүк. Јолу кечмәк гејримүмкүн иди. Мәлүм олду ки, ермәниләр Гајбалы тәрәф-

дән мұһүм стратежи әһәмијјәтә малик олан тәпәләри әлә кечирмишләр. Биз автобусу сахладыг. Бу вахт мәрһүм Рамиз Гәмбәрәвун гардашы Илјас, Рамиз һәлак оландан сонра Шушаја гајытмыш анасыны, бачыларыны вә башга гадынлары «УАЗ»ла бизим јанымыза кәтирди. Машыны алышыб јанмаға башлады. Дејәсән машыны вурмушдулар. Онлар вә һәмчинин автобусдакы гадын вә ушаглар пијада мешәјә тәрәф кетдиләр. Биз исә јанан машыны сөндүрүб јаначағыны автобуса бошалтдыг вә јенидән шәһәрә гајытдыг. Даһа бир рејс етдикдән сонра машынын һәрәкәти мүмкүн олмады. Әслиндә јолларда ракет атәшиндән һәрәкәт чәтинләшмишди.

Һәбехана тәрәфдән атышманын даһа да күчләндијини һиссә едиб нә исә көмәк мәгсәди илә о сәптә јолландыг. Бу вахт нәзарәтчиләрдән бири (онун ағзындан ган ахырды). мәним габағыма чыхыб деди.

—Һәбехана тәрәфдән мұдафиә јарылыб. Дустаглары ачыб бурахдыг, нәзарәтчиләрин бир нечәси һәлак олуб. Сон мәгамда дустаглара силаһ пајладыг. Онлар һәгигәтән дә мәрликлә вурмушдулар...

Сонра Јадикарла мән автовағзала тәрәф кетдик. Орадан ачыг көрүнүрдү ки, Шушанын кирәчәјиндәки бүтүн тикилиләр алова бүрүнүб вә артыг һәмни һиссәнин ермәниләрин әлиндә олдуғуну јәгинләшдирдик. Биз јенә дә адамлары шәһәрдән чыхаранлара көмәк етмәјә башладыг. Артыг ермәниләрин зирәһли техникасынын шәһәрин сәнајә сәһәсиндән Шушанын әразисинә кирдијини көрдүк, өзүмүз дә шәһәрин јухары һиссәсинә чәкилмәјә башладыг. «Застава» дејилән јерә кәлдик. Биз дүшмән техникасынын бизимкилә тәрәфдән вурулмасына вә ја шәһәр әтрафына гојулмуш минаalara дүшәрәк партлајачағына үмид едирдик. Лакин бунларын һеч бири олмады.

«Застава»да һәрбчиләр (мән онларын һамысыны үздән таныјырам, бәзиләринин исә адлары да јадымдадыр) јолу кәсмишдиләр. Јол ракет атәши алтында олдуғу чүн машыналары бурахмырдылар. Јолу биринчи олараг шушалы ханәндә һүсәји Мәшәдијев өз «Жигули» машыны илә кечмишди. Лачына да дејәсән илк хәбәри елә о, чатдырмышды. Хәбәр кечикдијиндән Шушаја вахтында көмәк чатмамышды. «Застава»дакы пост да һәр тәрәфдән атәшә тутулурду. һәмни јолда хејли машыны вурулмушду.

Биз «Застава»дакы постда хејли ләнкидик. һеч јерә кетмәк истәмирдик. Артыг Шушадан чыхмағымыза бахмајараг, һәлә дә инана билмирдик ки, Шушаны тәрк едирдик. «Шуша» гәзетинин редактор мұавини Сәттар Әлијев

мәнә җахынлашыб көзләри җашармыш һалда «Кәрим, гардаш, доғруданмы Шушаны гоҗуб кедирик?» деҗә сорушду. Мәни гәһәр боғурду. Нә етмәк оларды?

Доғрудур биз силаһлы адамларын да җанымыздан өтүб мешә җолуна тәрәф кетдикләрини көрдүк. Лакин бу оңларын җох, даһа чох табе олдуғлары командирлиҗин күнаһы иди.

Дүшүндүкләрим.

Сон вахтлар шәһәрин мүдафиәси хеҗли зәифләмишди. Әһалидә бир гәдәр архаҗынчылығ җаранмышды. Шушанын атәшә тутулмасынын сәнкимәси Шушаны тәрк етмиш чамаатын кери гаҗытмасына сәбәб олмушду. Маҗын 7-дә Әлисаһиб Оручов Шушаҗа кәлмиш вә кичик бир ичлас кечирмишди. Вә дәрһал бундан сонра сөз җаҗылды ки, әмәлиҗат һазырланыр. Кирс истигамәтиндә бизим чидди мүвәффәғиҗәтләримиз олмуш, җени нөгтәләр әлә кечирилмишди. Орада җерләшән вә Шуша—Лачын җолуну нәзарәтдә сахлаҗан дүшмәнин атәш нөгтәләри сусдурулмушду. Бүтүн бунлар әһалини бир нөв архаҗынлашдырмышды. Җени тәҗин олунмуш бригада командири, подполковник Елбрус Оручов һәрби бөлмәләрдә олмуш, көрүш кечирмиш вә руһландырычы чыхышлар етмишдир. Бүтүн бунлар җерли әһалини, демәк олар ки, мүәҗҗән дәрәчәдә сакитләшдирмишди.

Һәрби бөлмәләрдә.

Апрелин 30-да һәлак олмуш Рамиз Гәмбәровун башчылығ етдиҗи көнүллүләр баталҗону фактики оларағ һәләдә башсыз иди. Подполковник Оручов һәмин баталҗонун комендант ротасына чеврилмәси һаггында көстәриш вермишди. Лакин рота формалашмамышды. Буна бахмаҗарағ, көнүллүләр баталҗонунун дөҗүшчүләри ахырадәк фәдакарчасына вурушдулар. Һәрби бөлмәләрдән җалныз бириндә—Фәхрәддин Сәфәровун командир олдуғу Шуша әрази мүдафиә баталҗонунда дөҗүшчүләр һәрби анд ичмишдиләр. Бәлкә буна көрә дә онлар дүшмәнә даһа күчлү мүгавимәт көстәрдиләр.

Гарабағ көнүллү мүдафиә баталҗонуна Рәһим Газыҗевдән сонра кимин башчылығ етдиҗи баша дүшүлмүрдү. Рәһим Газыҗевин 9 март тарихли әмри илә Шуша раҗон ДИШ-ин рәиси Ваһид Баҗрамов, Шуша чәбһәси гәраркаһын команданы, Елчин Мәммәдов исә Шуша чәбһәси силаһлы гүввәләрин команданы тәҗин едилмишди. Рәһим Газыҗев мүдафиә назирин олдуғдан сонра исә Гарабағы көнүллү мүдафиә баталҗонунун командири Тофиг Оғуз, автомобил алаҗынын командири Мәммәд Мурадзадә иди. Рәһим

Газыҗевин 14 феврал тарихли әмри илә Әләкбәр Әскәров Шуша фөвгәләдә вәзиҗәт раҗонунун коменданты тәҗин едилмишди. Шушаҗа һүчүм әрәфәсиндә Ваһид Баҗрамов Бәрдәдә гардашынын һүзр җериндә, Әләкбәр Әскәров исә Бақыда иди. Дикәр командир вә рәнсләрин һарда олмаларындан дәгиг мәлүматым җох иди. Анчағ ону деҗә биләрәм ки, җени тәҗин едилмиш бригада командири, подполковник Е. Оручов һәрби бөлмәләрлә көрүшдә өзүндән әввәл верилән бүтүн әмр вә гәрарларын ләғв едиләчәҗини демишди. Она көрә дә һүчүм әрәфәсиндә вә һүчүм күнү кимләрин командир, кимләрин кимә табе олдуғу барәдә һеч нә деҗә билмәрәм. Һүчүмдән бир нечә күн әввәл Е. Оручов көрүшләрин бириндә билдирмишди ки, сиҗаһылар үзрә Шушада 2500-дән артығ силаһлы дөҗүшчү олмасына бахмаҗарағ, фактики оларағ дөҗүшчүләрин саҗы сиҗаһыда көстәриләндән ики дәфә аздыр.

Ордуда низам-интизам чох ашағы сәвиҗәдә иди. Пәракәндәлик һөкм сүрүрдү. Әслиндә бүтүн бунлар ваһид коменданлығын олмамасындан ирәли кәлирди. Чүнки силаһа сарылмыш дөҗүшчүләрин бөҗүк әксәриҗәти вәтән уғрунда чанларындан белә кечмәҗә һазыр олаң оғуллар иди. Садәчә оларағ бу икидләрә һәрби гаҗдада рәһбәрлик едә билән шәхсиҗәт лазым иди. Чохлары бу шәхсиҗәтин җени тәҗин едилмиш бригада командири Елбрус Оручовун тимсалында көрүрдү. Лакин буна вахт чатмады. Көрүнүр, Оручовун Гарабағ әтрафында кедән сиҗаси оҗунлардан хәбәри җох иди вә җахуд бу сиҗасәтә гошулмағ истәмирди. Лакин бүтүн бунлара бахмаҗарағ, алынмаз гала сандығымыз Шуша басылды. Вә җенә дә бунун башлыча сәбәби бүтүн җухарыда дедикләримиздән даһа чох, даһа бөҗүк вә даһа чиркин сиҗасәтдир ки, бунунла да билаваситә республиканын рәһбәрләри мәшғул олурдулар.

Шуша чәбһәсинин җухарыда тәсвир етдиҗимиз рәһбәрсизлик мәнзәрәси әслиндә республикадакы һакимиҗәтсизлиҗин кичик формасы иди. Республикада президент җох, онун сәләһиҗәтләрини һәҗата кечирән, назирләр кабинетинин сәдри җох, онун вәзифәсини ичра едән варды. Күндә бир назир дәҗишдирилирди. Дахили Ишләр Назирлиҗи кими бөҗүк бир саһәнин рәһбәри бир күн әрзиндә һәм ишдән чыхарылыр, һәм дә җеринә бәрпа едилди.

Мүһарибәләр нәтичәсиндә виран едилмәкдә олан бир өлкәдә тәләм-тәләсик президент сечкиләри кечирилирди. Еҗни заманда кәнд-кәнд, шәһәр-шәһәр әлимиздән кедән вәтән торпағлары һеч кәси дүшүндүрмүрдү. Дәрбәдәр олмуш он минләрлә вәтәндашын тәлеҗи һеч кәси марағлан-

дырмырды. Бүтүн бунлар бир јана, информасија, диплома-
тија, харичи вә дахили сијасәт, игтисадијјат, ганунвери-
чилик вә с. саһәләрдә дүшмәнләримиздән гат-гат керн гал-
мағымыз көз габағында олдуғу һалда, јенә дә дүшмәнлә
данышыглара кедилдик. Вә дәрдин ән бөјүјү одур ки, бу
данышыгларда васитәчиләр Азәрбајчанын гәләбәсиндә о
гәдәр марағы олмајан тәрәфләрдн. Белә олан һалда бу
данышыгларын сепаратчылыг характери алдығы көрүнмүр-
дүмү?

Нә исә... Шуша басылды... Шуша сатылды... Тарихдә
нечәнчи дәфә бөјүк хәјанәтин гурбаны олду Шуша...

Бир вахтлар ше'р јазмышдым:

Гүдрәтдән јарагды јарадан сәни,
Дунјанын ән дилбәр кушәси, Шуша!
Шүшәтәк сынарам, втирсәм сәни.
Сәнсән үрәјимин шүшәси, Шуша!

Бизи сындырдылар. Әјилмәдик, анчаг сындырдылар...
Лакин бунунла барышмаг ән бөјүк гејрәтсизликдир вә бү-
түн Азәрбајчан үчүн өлүмә бәрабәрдир. Она көрә дә лән-
кимәдән һәрәкәт етмәк, Шүшанын, Гарабағын, бүтүн Азәр-
бајчанын башына әдәби төһмәтләр олачаг хәјанәтләр вә-
тичәсиндә верилмиш торпаглар уғрунда өлүм-дирим мү-
баризәсинә киришмәк лазымдыр.

ХӘЈАНӘТИН ГУРБАНЫ

Хәјанәт! Једдичә һәрфлә дүзәлән, бир көз гырпымында
дејилән, бир андача вәрәгә көчүрүлән сөз. Мә'на тутуму,
санбалы, јүнкүл ағыр сөз. Бир гарын чөрәк үчүн дүшмән
сүфрәсинин һәндәвәриндә јалмананлар, ағыз сују ахыдан-
лар үчүн дејилиб. Дүшмән гучағында отуруб башыны сы-
галлајанларын, арвадынын, гызынын дәбдәбәли кејими на-
минә намусуну һәррача гојанларын бојнуна бичилиб бу
сөз. Дағлы, аранлы, бәрәкәтли торпагларымыз хәјанәти
һәјат лејтмотиви сечәнләрин күдазына кедиб. Шуша да
беләчә хәјанәтин, сијаси сатғынлығын, сијаси фәһишәли-
јин гурбаны олду. Бу шәһәр, һәр һансы партија лидеринин
тутдуғу күрсүдә, өзү дә шәрәфсиз күрсүдә галмасы наминә
јағылара әрмаған едилди. Әрмаған едилди ки, Азәрбајчан
халгы Русијанын МДБ дејилән мүстәмләкә бојундуруғуна
өз разылығы илә кирсин.

Гарабағ мұнагишәләри дөврүндә хәјанәт јолу илә һа-
кимийјәтә кәлән республика рәһбәрләри бу мәнфур сөзә

сәдагәтләринә хилаф чыхмајараг, минләрлә һәмвәтәнимиз-
зин һаһаг ганына баис олдулар. 70-дән чох көндимизин,
шәһаримизин одлара галанмасына шәраит јаратдылар вә
өзләри дә һәмин шәрәфсизлијин, һәмин хәјанәтин гурбаны
олдулар.

Мән нәдәнсә һәмишә хәјанәтлә јаланын фәргини ајыр-
дә етмәкдә чәтинлик чәкмишәм. Республика рәһбәрлијинин
әмәлләриндән аз-чох хәбәр тутан оғулларымызын бир јерә
топланыб верталјотла Гарабаға көндәрилмәсини вә һәмин
верталјотун (даға дәјиб гәзаја уғрамасыны) јаланын,
јохса хәјанәтин бәһрәси олдуғуну мүәјјәнләшдирә билмә-
мишәм.

Хәјанәт—годларымызә вурулан гандаллар, көксүмүзә
санчылан сүнкүләрдн. Хәјанәт—торпагымызда шәһидлә-
рин чичәкләр әвәзи гызаран ганыды, үстүмүзә сүрүлән
анкларын мүһәррикләрини ишләдән бензинди. Хәјанәт—
дүшмәнин очағына чатан газымыз, бәдәнини гыздыран
інумуз, памбығымыздыр. Хәјанәт—Русија, Ермәнстан,
Иран, Азәрбајчан данышыгларындан дәрһал сонра баш-
ланан Хочалы сојғырымы, Шуша фачиәсидир.

Хәјанәт—Шүшаны, Лачыны, Кәләбәчәри... тәслим едән-
ләрин бојнуна өлчүлмүш гәлибди. Бу гәлибә сығмајанлар,
бој вермәјәнләр рәндәләнәрәк јарарсыз һәддә дүшдүләр.

Хәјанәт—Кәркичаһан фачиәсинә ики-үч күн галмыш
орада дөјүшән әскәрләрин Бақыја чағырылмасы, Мешәли-
јә куја кенерал Д. Рзајевин 60 әскәр көндәрмәсидир.
Дашалтыда 100 нәфәрдән чох сәј-сечмә оғлумузун ермәни
күлләсинә туш апарылмасыдыр.

Хәјанәт—Хочалыја коридор ачмаг истәјән оғуллары-
мызын Гарабағдан тә'чили керн чағырылмасы, Шүшаја
кәлән јоллара дүзүлмүш миналарын партламамасы, шәһәр-
дә гүввәнин азлығына ишарә едән, вачиб объектләрин
јерини нишан верән, көј сары, гырмызы фишәнкләрин
атылмасыды.

Шүшанын јағылара сатылмасы Азәрбајчан халгына
әсрләрлә сағалачағы күман едилмәјән јара вуруб. Бу ја-
ранын тезми, кејми гајсаг тутачағы билинмир. Мајын
8-дән 11-дәк адамлары чаш-баш салан, сарсыдан, јаланын
һесабына бир аз да үмидли едән хәбәрләр чох инамлары
гырды. Үмид бәсләдикләримизин чохуну көздән салды.
Анчаг кеј-тез һәгигәтләр үзә чыхачаг, гаранлыгларын
үстүнә ишыг дүшәчәк.

Шүша верилән күндән (әслиндә бу хәјанәтин бүнөв-
рәси он илләр бундан әввәл гојулмушду) мәни таныјан-

лар, һәмкарларым белә бир суалы тез-тез верирләр: «Шушада нәжимиз галды?» Әсрләрден бәри дүшмән тапдағын-дан горуна билән торпағын гејрәт бакирәлији. 1992-чи илин 8 мај күнүнә кими (рус вә ермәни гошунлары, 9 мај гәләбә күнүнү Шушада гејд етмәји шәртләшмишдиләр) дүшмәнә мәрдиликлә синә кәрән галалары, бүрчләри. Инсанларын мүдриклијини горујуб сахлајан мүгәддәс Ашағы вә Јухары Көвһараға мәсчидләри, бүнөврәси гурғушундан төкүлмүш мөһтәшәм һачыгулу, Зөһраббәјов, Мелимандаров маликәнәләри, Мәрд бир Азәрбајчан анасынын— Хан гызы Натәванын тикдирдији имарәтләр, бағлар, бағчалар, Шәргин вә Гәрбин дәјәрли абидәләриндән сајылан мөһәллә булаглары. Ән гәдим китабларын горуноб сахландығы зәнкин китабханалар, нечә миң иллик тарихимизи әкс етдирән музејләримиз. Нәнәләримизин, гыз вә кәли-ләримизин әлләринин һәрарәти, нәфәсләринин гохусу һопмүш халыларымыз, халчаларымыз. Натәванын Үзејирин, Бүлбүлүн, Ханын, Наввабын руһлары гаршысында оғуллуғ борчумуз. Пәнаһ ханын, «Папағы башына торпағыны горуја билән киши гојар» вәсијјәтләри. Һәр дашына миң илләрин тарихи, һәгигәти вә әфсанәси јазылан, кечәләр көј-ләрә ишыг сачан мәрмәр күчәләр Чаббарын, Ханын зәнкуләләри, гоч икидләрин пәләнк нә'рәләри јазылмыш дашваллар, Чыдыр дүзү, Топхана мешәси, Гызыл Гаја, Довтәләб, Әждаһа булағы, Бағрыган, Гырхпилләкән, Иса булағы, Шәһидләр мазарыстаны. Ән нәһәјәт, Азәрбајчанын көзәллик тачы, гејрәт папағы Шуша!

Сөз хәјанәтин сон шаһидләрининдир.

Шуша әрази мүдафиә баталјонунун гәраркаһ рәиси Јавәр һүсејнов:

—Сон күнләр Шуша әтрафында ермәниләрин зирәһли техникасы, сајсыз-һесабыз чанлы гүввәси топланырды. Дүшмәнин шәһәрә сон вә гәти һүчүмү көзләнилирди. Мәгсәдләри Гарабағын дағлыг һиссәсиндә азәрбајчанлыларын јашадығлары сонунчу мәнтәгәләри әлә кечирмәклә гондарма Дағлыг Гарабағ Республикасынын әразисини Ермәнистана бирләшдирмәк иди.

Дүздүр Шушада мүәјјән гәдәр һәрби техника вә чанлы гүввә вар иди. Лакин бу гүввәләр ваһид команданлыг тәрәфиндән идарә олунамурду. Сон күнләр Шушаја кәлмиш подполковник Елбрус Оручов әсаслы дөнүш јаратмағ истәсә дә ајры-ајры баталјонларын командирләри онун әмрләрини, көстәришләрини чәтинликлә јеринә јетиридиләр.

Бизим баталјон шәһәрдән кәнарда —Гајбалыда, Косаларда, һачы таласында мөвгә тутмушду. Шәһәрәтрафы

постларда, әсасән милли ордунун әскәрләри, Кирсдә исә рајон дахили ишләр шә'бәсинин милис дәстәләри дајанмышдылар.

Мајын 7-дән 8-нә кечән кечә саат 3-ә ишләјәндә шәһәр дөрд тәрәфдән «Град» типли ракетләрлә, топ, танк, ПДМ, ЗДМ-ләрлә, пулемјот, автомат, минаатан вә гранататанларла күчлү атәшә тутулду. Һәммин анда биздән һеч бир чаваб атәши ачылмады. Сәһәрә гәдәр давам едән бомбардмандан сонра бизә мә'лумат вердиләр ки, шәһәрин ашағы һиссәсиндән—Добтәләб истигамәтиндән, Баш дөнкәдәки бензин долдурма мәнтәгәсиндән ермәниләрә мәхсус зирәһли дөјүш машыналары ирәлиләјир. Бизим орадакы көзәтчи мәнтәгәсинин әскәрләри арамсыз атәшлә мөвгәји әлдән вермәјәрәк гәһрәманлығла дөјүшмүш, сонунчу патронларыны исә әсир дүшмәмәк үчүн өз синәләринә сыхмышлар.

Биз еһтијат гүввәләримизи һәммин әразижә көндәрдик. Командир тапшырды ки, еһтијат тәдбирләри көрүм. Лакин силаһ чатмырды. Мән диқәр баталјонлардан силаһ вә гүввә алмағ үчүн кетсәм дә, һеч кәси өз јериндә тапа билмәдим. Тофиг бәјин баталјонунда Мәммәд дајыны көрдүм. Онлар бизә көмәк вердиләр. Анчаг тәәччүб мәни бүрүдү. Бизим һәрби техникамыз һәлә дә һәрәкәтә қәлмәмишди. Сәбәбини кимдән сорушдумса, дәгиг чаваб ала билмәдим. Колхозларарасы тикинти идарәсинин әразисиндә јерләшән көзәтчи мәнтәгәсиндә 27 нәфәр дөјүшчүмүз бөјүк шүчаәт көстәрирди. Анчаг биз баша дүшдүк ки, онлар мүһасирәјә дүшә биләр. Чүнки артыг ермәни ордусу бөјүк гүввәләрлә һебсхананын әтрафына, шәһәр гәбиристанлығына јахынлашмышдылар. Дөјүшчүләр әввәлчә керри чәкилмәк истәмәдиләр. Лакин јаранмыш вәзијјәтлә әләгәдәр әмр етдик ки, шәһәрә доғру һәрәкәт етсинләр.

Белә әмрләри верәркән үмуми команданлығла мәсләһәтләширдинизми?

—Хејр. Әввәлә ону дејим ки, баталјонлар, роталар вә командирләр арасында һеч бир рабитә әләгәси јарадылмамышды. Ишығлар ермәниләр тәрәфиндән сөндүрүлдүјүндән телефонла данышмағ да мүмкүн дејилди. Әслиндә һеч онлар да өз јерләриндә дејилдиләр. Шәһәрдә мүдафиә гүввәләри азалмышды. Сонрадан өјрәндим ки, әскәрләрин әксәријјәти, һәрби техника 1—2 күн әввәл шәһәрдән чыхарылмышдыр. Һәммин кечә дөјүшләрдә бизим бир танкымыз иштирак едирди. Үмуми мәнзәрә ајдын олсун дејә хатырладам ки, дөјүшдән әввәл Шушада 5 танк, 3 «Град»

ракет гургусу, 6 ПДМ вә 8 ЗДМ вар иди. Мајын 7-дән 8-нә кечән кечә исә вур-тут 2 ПДМ вә 1 танк дөјүшә кирди. Чоҗ һејф ки, онун сүрүчүсүнү дә снајперлә вурдулар.

Артыг дөјүшләр һәбсхананын диварлары јанында кедирди. Әли силаһ тутан јерли әһали дөјүш мөвгејиндә иди. Анчаг силаһ чатышмырды. Бу ара хәбәр кәлди ки, ермәниләр Дашалты истигамәтиндән ирәлиләјирләр. Мәгсәдләри Шуша—Лачын јолуну тутмагдыр. Санијәләр дә зәрәримизә ишләјирди. Көмәк көндәриләчәјинә үмид галмамышды. Гадыңлары, ушаглары вә гочалары чыхармаг үчүн јолун мүһәфизәси күчләндирилмәли иди. Одур ки, шәһәрин чыхачагына тәрәф кетдик.

Сәһәр саат 7-дә хәбәр јайылды ки, һәрби верталјотларымыз көмәјә кәлир. Ахшама гәдәр дөјүшдүк. Өләниләр, јаралананлар чоҗ иди. Һәмни күн нәһәјәт ки, верталјотлар кәлди. Анчаг бу кәлиш бизим өзүмүзә дә баһа баша кәлди.

—Дөјүшдә рус әскәрләри иштирак едирдиләрми?

—Һүчүм әмәлијјатларының һазырланмасы, артиллеријанын һәдәфи дәгиг вурмасы көстәрирди ки, бурада рус әскәрләринин дәсти-хәтти сөзсүздүр.

Әрази мудафиә баталјону топчулар бөлмәсинин дөјүшчүсү Низами Исмајылов:

—Шәһәрин ашағы һиссәсиндәки мүшаһидә—көзәтчи мәнтәгәләримиз күчлү артиллерија атәшинә тутулду. Сәһәр саат 5.30-да атәш дајандырылды. Бундан аз сонра шәһәрин јухары һиссәсиндән—турист базасы истигамәтиндән ағ фишәнк атылды. Сонра саат 6-да ермәниләрин пијада дөјүшчүләри рајон истеһлак чәмијјәтинин әразисинә кирдиләр. Биз исә тәсәррүфатларарасы тикинти идарәсинин әразисиндә идик. Сүрүчүнү вә бир нәфәр дөјүшчүнү (онлар језнә-гајын идиләр вә һәр икисинин ады Әли иди) мәрми үчүн шәһәрә көндәрмишдик. Гајыданбаш гранататанла машыны вурдулар. Сүрүчү машындан дүшәркән әтрафдакы һәрби кејимли адамлары бизимкиләр һесаб етмиш вә онлардан бири рус дилиндә: «Саша стрелјај!» дејә әмр вермишди. Әли инди Семашко адына хәстәханададыр.

Шуша абидәләри бәрпа елм истеһсалат бирлијинин рәиси, Шуша әрази мудафиә баталјонунун дөјүшчүсү Илһами Фәтәлијев:

—Шуша бөјүк бир хәјанәтин, дәвләт сәвијјәли хәјанәтин гурбаны олду. Өтән беш илдә башымыза кәлән фачнәләри ағыл сүзкәчиндән кечирәндә аз галыр адамын башына һавә кәлә. Шушаја һүчүм башламамышдан бир нечә күн әввәл милли ордунун 400 нәфәр силаһлы әскәри, онларын өһдәсиндә олан һәрби техниканын әксәријјәти шәһәрдән

чыхарылмышды. Командирләр, шәһәр коменданты, милис рәиси, Милли Тәһлүкәсизлик Назирлији Шуша шәбәсинин рәиси хидмәти иш үчүн Бақыја чағырылмышдылар.

Дашалтыдан Шуша—Лачын јолуну даим атәш алтында сахлајан нөгтәни сусдурмуш вә Кирс дагының әтәјиндә јахшы мөвге тутмуш дәстә вә дөјүш машыңлары өз мөвгеләриндән һеч бир көстәриш алмадан кери чәкилмишди. Нәбиләр кәндиңдәки көзәтчи—мүшаһидә мәнтәгәси башлы-башына бурахылмышды...

Дөјүш тәәсүратларындан данышмаг истәмирәм. О мүдһиш вә ганлы 8 мај күнүндә шәһид оланlara Аллаһ рәһмәт еләсин. Биз сағ галанларың исә јашамаг һаггы јохдур. Биз Шуша илә —о гәбиристанлыгларла, абидәләрлә, мәгбәрәләрлә биркә олмалы, Шушаны әлдән вермәмәлијдик.

Шушанын мудафиәсинә кәлдикдә исә һәр шеј ачыг дејилмәлиди. Һәр дәфә шәһәрин мөтәбәр мудафиәси барәдә телевизија верилишләрини динләјәндә, гәзет мәгаләләрини охујанда хәчаләт чәкир, ваһимәјә дүшүрдүм. Билирдим ки, архајынчылыг хатирчәмлик јарадылыр. Мәс'улијјәтими дәрк едәрәк дејирәм: Шушада һеч бир орду олмајыб. Ајры-ајры көнүллү дәстәләри, идарә олуномајан бирләшмәләри орду кими ловға, өзүндән разы, һеч бир һәрби тактиқаны билмәјән бәјләри исә командир кими гәләмә вермәк өзүмүзү, халгы алдатмагдан башга бир шеј дејилди. Бәс бу орду вардыса, Шуша әтрафында нијә мудафиә истеһкамлары гурулмамышды? Сәнкәрләри кимләр газмалы, миңаларын етибарлы олуб олмамасыны кимләр јохламалы иди? Вәтәнә сәдагәт анды ичмәјән әскәр ганун гаршысында чаваб-деһлик дашыјырмы?!

Мәғлубијјәтимиздән 3—4 күн әввәл Шушаја подполковник Елбрус Оручов кәлди. Данышығындан, һәрәкәтләриндән һисс олунурду ки, һәрби ишләри јахшы билир, гејрәтли адамды. Бизимлә вә рајон рәһбәрләри илә сөһбәтиндә ачыг-сачыг билдирди ки, архајынлашмаға һеч бир әсас јохдур. Шушадакы мөвчуд гүввә, онларын һәрби һазырлығы, низам-интизам мудафиәјә тәминат вермир. Шушадакы баталјонларда һәрби мүтәхәссисләр јохдур. Даһа доғрусу, башыпозуг дәстәләрдир. Һәрә истәдији кими һәрәкәт едир.

Јери кәлмишкән ону да хатырладым ки, ај јарым, ики ај әввәл Шушада гарәтләр башламышды. Идарә вә мүәссисәләрин аваданлыглары, ев әшјалары оғурланыр, шәһәрдән кәнара чыхарылырды. Комендант сааты тәтбиг едилдијиндән мүлки адамлар күчәләрә чыха билмирди вә бу

чинајетларин кимләр тәрәфиндән төрәдилдијини ајдынлашдырмаг проблем олараг галырды.

Интизамсызлыг о һәддә чатмышды ки, көзәтчи мәнтәгәләринә кедәнләр сәһәрә гәдәр автоматлардан атәш ачырдылар. Онлар билмирдилр ки, һаваја атылмыш күлләләрлә дүшмәнә өз јерләрини нишан верирләр. Нә исә, сарсынты сөһбәтләримизин јөнүнү, сәмтини дә итириб.

Рајон ичра һакимијјәтиндә командирләрлә апарылан чидди сөһбәтләр, Гур'ан анды да һеч бир сәмәрә вермәди. Бакыда башланан һакимијјәт мүбаризәси санки ејни сәнари илә бурада да давам етдирилди.

Ајын 10-да мән Елбрус Оручовла јенидән көрүшдүм. Баталјон командирләринин әксәријјәтинин өз әскәрләри илә шәһәри тәрк етмәләрини үрәк ағрысы илә билдирди. Сонрадан өјрәндим ки, подполковник бир нәфәр атычы илә танка отурмуш, дүшмәнин бә'зи атәш нөгтәләрини сусдурмушду...

Нә исә. Бизи бир нечә адамла рәһбәрлијин јанына көндәрдиләр. Анчаг көмәксиз гајытдыг вә кери чәкилмәја мәчбур олдуг. Биз шәһәрдән чыханда артыг Гајбалы, Хәлфәли, Косалар, Зарыслы кәндләри дә од ичиндәјди. Шуша исә көмәјә кедә билмирди. Шуша өзү дә көмәксиз иди вә бөјүк бир хәјанәтин, гејрәтсизлијин гурбанына чеврилиб сон аныны көзләјирди.

Сөһбәти гәләмә алды:

ӘЛИ МАҺМУД

ДУЈУН АЧЫЛМЫР, ШАҺИДЛӘРИН ДЕДИКЛӘРИ

Шушанын ишғалындан ики ил кечир. Елә бил нә фүсункар торпаг итирмишик, нә тарихләр шаһиди олан бир јурд әлимиздән кедиб. Нә дә шаирләр, јазычылар дијарыны итирмишик. Елә бир бир јуху көрмүшүк, дәһшәтли бир јуху. Бу јуху да Шушанын буз булагларыны, чајларыны, Топханамызы, әфсанәви 17 булағы, 17 мәсчиди, 17 мәһәлләни әлдән вермишик. Үзејирин, Бүлбүлүн, Чаббарын торпағы бу күн дүшмән тапдағы алтында од тутуб јаныр.

...Шушанын кәндләри од ичиндә иди. Һәр күн бир кәндимиз кедирди. Аловланан Кәркичаһанын, Чәмиллинин, Малыбәјлинин түстүсү Шушаны думан кими бүрүјүрдү. Бу, тәһлүкә думаны иди, Шушанын әлдән кетмәк думаны иди...

Јахшы јадымдадыр, 1990-чы илин сәрт ғышында Малыбәјлидән, Чәмиллидән, Кәркичаһандан ач-сусуз, кечә көјнәјиндә мешә илә гачан гадын, ушаг ағлаша-ағлаша кәлиб Базарбашында топлашырдылар. Биз дујурдуг ки, белә бир дар күн бизим үчүн дә вар. Кәндләр алыныбса, демәли, Шуша да алыначаг. Буну көрпә ушаглар да дәрк едирдиләр. Амма бир чох рәһбәрләримиз дүшмән очаг башына чатса да ја дәрк етмир, ја да дәрк етмәк истәмирдиләр. Бизим милләтин дүшдүјү фачиәләрин бир сәбәби дә бахбудур. Күтбејин, јалтаг, торхаг, сәбатсыз башчы, рәһбәрсизлик милләтимизин фачиәси олуб. Илләр боју, онун бәхтинә, алына һәмишә сатгын, лагејд рәһбәрләр дүшүб. Халг она инаныб, һакимијјәтә кәтириб сабаһ исә о халгын инамыны алт-үст еләјиб. Даим Москванын, рус империјасынын тәзјити алтында олан, Москванын горхусундан сују да үфүрә-үфүрә ичән вә халгын тәлејини өзкә әлләрә тапшыран рәһбәрләр халгы даим фәлакәтә сүрүкләјиб. Һәр дәфә бир кәнд кетдикчә ағсаггаллар, зијалылар машынлара јығылыб Бакыја ахышар, президентин гәбулуна кедәрдиләр. Кәнди талан олунмуш, јандырылмыш, арвад ушағыјнан мешәләрдән гачыб гуртулмуш адамлар чох тәмкинлә динләнилирди. Онларын көзү габағындача ја назир, ја һәр һансы бир вәзифәли шәхс данланарды, онлара тапшырыг вериләрди. Вә арсызчасына «мән билирдим, амма беләјох» дејә мәс'улијјәти өз үзәриндән атарды.

Дөјүш әмәлијјатларындан һәр күн хәбәр тутурдуг. Дөјүшчүләрлә сөһбәтләрдән мә'лум олурду ки, кәндләримизин кери алынмасы үчүн әмәлијјат һазырланыр. Лакин тез дә Бакыдан әмр верилир, план позулурду. Шуша дөјүшчүләри дәфәләрлә Дашалтына һүчүм әмәлијјатына һазырлашанда мәркәздән зәнк вурулурду: «Дајандырын, мүдафиә мөвгејиндә дајанын!».

Шуша Ичра һакимијјәтинин башчысы Микајыл Көзәловун гәһрәман сәркәрдә кими шушалыларын архасында дајандығынын чанлы шаһидијдик. Ермәниләр дәфәләрлә онун һәјатына гәсд етмәк истәмишдиләр. Һамы «Көзәлов Шушаны вермәз» дејирди. О, һәр күн дөјүшчүләрлә сәнкәрдәјди, онлара әрзаг, силаһ апарырды. Ону да бизә чох көрдүләр. Бу дағ чүссәли, гејрәтли оғулу ермәниләр јох, өзүмүзүнкүләр мәһв еләди.

Көзәловун өлүмүндән сонра елә бил шушалыларын үрәкләриндә олан сон үмид ишартылары да сөндү. Вәзијәт даһа да кәркинләшди. Шәһәрин башсыз галдығыны көрән ермәниләр даһа да азғынлашдылар. Һәр күн јалныз шәһәрин башына од әләјән дүшмән инди бир ан да дајан-

маг билмэдэн «град», топ мәрмисн јағдырырды. Эһалн ушаглары ширин јухудан ојадыб зирзәмиләрә гачыр вә сүб-һә кими нәм, сојуг зирзәмидә галырды. Сәһәр исә нечә евин јандығыны, кимин јараланыб, кимин өлдүјүнү сајырды. Шәһәр сон күчүнү топламышды. Чамаат сәрт боранлы гыш-да сојугдан, ачындан, сусузлугдан әзијјәт чәкирди. Амма бу мәрһумијјәтләрә бахмајараг үмидини итирмәмишди. Неч ким өз доғма шәһәрини тәрк етмәк истәмирди. Шушалылар бир-биринә ағыр күнләрдә дајаг, көмәк дурараг дүш-мәнә тәслим олмурдулар. Бәзи шушалылар кет-кедә ашағы рајонлара пәнаһ апармалы олурдулар. Нәр ан ермәниләрини һүчүм тәһлүкәси көзләнилирди. Күнү -күндән шәһәрдә дағынтыларын вә иткиләрин сајы чоһалырды. Нәдәнсә бир мүддәт шәһәрин бомбардман едилмәси ара верди. Нәмин вахт Шуша ДИШ-ин рәиси В. Бајрамов телевизия илә чыхыш едәркән деди ки, шушалылар он күн мүддәтиндә Шушаја гајытсынлар. Әкс тәғдирдә евләри, иш јерләри әл-ләриндән алыначаг. Шәһәрдәки мүвәггәти сакитлик вә рәисин архајын сөзләринә гәдәр шушалыны шәһәрә—доғ-ма очаға гајтарды.

Бәли, Шушанын ишғалындан нечә ил кечир, амма сөз-сөһбәтләр кәсилмир. «Шуша дөјүшсүз тәслим олуб. Шә-һәрдә бир дөғигә дә дөјүш кетмәјиб».

Лакин сон ана кими шәһәри мүдафиә еләјиб, нәһәјәт, чыхмаға мәчбур олан, Шуша әрази мүдафиә баталјонунун дөјүшчүләри бу фикрә гәти е'тизарларыны билдиридиләр.

Фәһрәддин Сәфәров, баталјон командири. Шушаны хә-јәнәткарчасына гурбан верән биз јох, һөкүмәтимизин һә-мишәки кими көзләмә мөвгеји вә чәсарәтсизлији олду. Биз сон нәфәсимизәчән Шушада галыб вурушмаға анд ичмишдик. Лакин нә едәсән, шәһәрин ән ағыр вахтларын-да онун мүдафиәси лазымынча мөһкәмләндирилмәди. Биз илк анлардан дүшмәнә мүгавимәт көстәриб ону керн отуртмаға наил олду. Лакин көндәрилән гүввәләрин әксәријјәти чәтин мәгамда шәһәри тәрк едиләр. Нечә дејәрләр, гејрәтсизләр гачды, гејрәтлиләр галды, вурушду. Биз мәғлубијјәтә уғрамалыјдыг. Шуша верилмәлијди. Вә биз әввәлчәдән мәһарәтлә һазырланмыш тәләјә дүшмә-лијдик. Дүшмән һүчүм етдији илк анларда буну биз дәрк еләдик. Шәһәр әтрафына басдырылмыш миналар партла-мады. Ади факт дејим ки әскәри һиссәләрин бир-бири илә рабитәси јох иди. Шәһәрин һансы мүдафиәсиндән даныш-маг олар ки, бир-ики күн әввәл шәһәрдә олан техника шәһәрдән чыхарылмыш, керн чағырылмышды. Ким әмр вермишди, кимин көстәриши илә билән олмады. Ордуда

күчлү тәһрибат өз ишини көрмәкдә иди. Ади бир факт: һәбсхананын јанында дөјүшән әскәрләрә дејирдиләр ки, ермәниләр Гырхпилләкәндән шәһәрә кириб, јахуд тар сехи истигамәтиндән дүшмән ирәлиләјир. Гајабашы алыныб, шәһәр ермәниләрин әлиндәдир. Санки гара бир хәјәнәт әли әскәрләри дөјүшдән сојудурду. Дөјүш командири Елбрус Оручовун кәтирдији хәбәр бизи руһландырды. Командир севинчлә билдирди ки, бизимкләр Ағдам Хоһалы истига-мәтиндә һүчүма кечибләр. Сонралар мә'лум олду ки, о әс-кәрләри үрәкләндирмәк үчүн бу хәбәри дејирмиш. Шуша хәјәнәтин гурбаны олду. Елә илк күнләр ДИШ-ин рәиси вә комендант шәһәри тәрк еләдиләр. Көмәјә кәлмиш јүк-сәк рүтбәли забитләр гачдылар. Елә билирсиниз бизә кө-мәјә кәләнләрин бәзиләрини торпаг, вәтән гејрәти кәти-риб чыхармышды? Јох, әксәријјәти рүтбәсини артырмаг нијјәти күдүрдү.

Артыг ики илдән чоһдур ки, Шуша дүшмән әлиндәдир. Неч ким билмир ки, о нә вахт хилас олачаг? Әлбәттә, өтән ики ил чинајәткарлары мәс'улијјәтә чәлб етмәк үчүн аз вахт дејил. Биз бу күн хәчаләт чәкирик. Чәкдијимиз зәһ-мәтләр һәдәр кетди.

Закир Мүрсәлов, гәраркаһ рәиси. Ким дејирсә Шуша дөјүшсүз тәслим олуб, гој өз вичданы она гәним олсун. Әкәр Шуша дөјүшсүз тәслим олубса, бәс бу гурбанлар, иткин дүшәнләр һарадандыр? Шушада дөјүш кедиб, ам-ма дөвләт сәвијјәсиндә јох. Шушанын ишғалы әввәлчәдән өлчүлүб-бичилмиш бир гурғу иди. Әкәр белә дејилдисә, бәс һә үчүн топчулара атәш ачмамаг әмри верилди? Бир-чә факты дејим ки, апрелин 23-дән мајын 5-дәк Кирс да-ғында галдыг, неч бир көмәк кәлмәди. Әскәрләримиз күн-ләрдә ач-суссуз, гарын, бузун үстүндә галырдылар. Үмумиј-јәтлә, һәмишә биз гурбанлар баһасына алдығымыз мөвге-ләри тезликлә дә әлдән вермишик. Сәбәб дә бир олуб: кө-мәк, техника көндәрилмәјиб. Елә Шуша да белә гурбан кетди. Бу күн бир тәрәфдә ганы төкүлән шәһидләр, Вә-тән, ел гејрәти чәкәнләрдир. О бири тәрәфдә лагејдләр, сојугганлылар, алверчиләр дәстәси, Республика рәһбәрлә-ри сәфәрбәрлик мәсәләсинә биртәрәфли јанашырлар. Нә гәдәр ки, ордуја јенә дә касыб ушаглары кедир, һәрби низам-интизам јохдур, биз гәләбәни чоһ көзләмәли ола-чағыг. Әскәрләрә көндәрилән јардыма нә үчүн мүдафиә назирлији тәрәфиндән чидди нәзарәт олунамур? Әскәрләрә чатачаг әрзаг базарларда сатылыр. Шуша баталјонунә һәмишә өкәј мүнәсибәт бәсләнилиб. Бу күн ордуја гајғы вә диггәт лазымдыр.

Амил Әһмәдов, рота командири: Шушада комендан сааты елан олунмушду. Лакин шәһәрдә өзбашыналыг, гәрәт баш алыб кедирди. Саат 8-дән чамааты евләрә долду рурдулар. Тез-тез чамаатын ев әшжалары, мал-гарасы оғурланырды. Мөвгеләрдән гајыдан әскәрләр евләрини жарылдығыны көрүрдүләр. Дүшүнүрсән ки, бәс бу гәдә оғурлуг мал Шуша—Лачын јолунда гојулмуш постларда нечә кечирилирмиш? Һалбуки әскәрләримиз ашағы рајонлардакы аиләсинә әрзаг апаранда 20 кг-дан артыг јүкә ичазә верилмирди. Бир факты дејим ки, мајын 5-дә бригада командири Елбрус Оручов баталјонумуз гаршысында чыхыш етди вә деди ки, биз индијә кими ермәниләрлә мүһарибә етмәмишик. Ермәниләр истәјир ки, 9 магәләбә күнүнү Шушада гејд еләсин. Биз һазыр олмалыјыг Шушаны ермәниләрә вермәмәлијик.

Белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, коменданлығын һүчүм барәдә мәлуматы вармыш. Бәс нијә техника верилмәди? Шәһәрдә һүчүмун гаршысыны алмаг үчүн һеч бир тәдбир көрүлмәди? Көмәк олсајды, тәкчә јерли баталјонун гүвәси илә Шушаны бир нечә күн дә сахламаг оларды.

Мајын 7-дә шәһәрдән техниканы чыхармышдылар. Дүшмәнә бүтүн мөвгеләримиз бәлли иди. Һәтта онлар биздә һансы силаһларын олдуғуну да билирдиләр.

Вәзијәт кәркинләшдикчә һүчүм тәһлүкәсини дүјурду. Хаин командирләр сатдылар Шушаны вә мүкафат олараг рүтбәләри бөјүдү. Белә чинајәткарлар ганун гаршысында чаваб вермәлидирләр.

Јох, Шуша дөјүшсүз тәслим олмајыб. Јалныз тәхрибатын, хәјанәтин гурбаны олуб. Ваһид коменданлығың олмамасы, рабитәнин јохлуғу, шәһәрдән техниканын чыхарылмасы (кимин исә көстәриши илә) мөвгеләрин мөһкәмләндирилмәмәси нәтичәсиндә Шуша ишғал олунду.

Бәли, Шушанын ишғалындан ики илдән чох вахт кечир. Бу күн дүшмән тапдағы алтында чырпынан Шуша «јандым, јандым» дејә һарај чәкир. Бу күн хары бүлбүлүн чөһрәсинә ган чиләниб, Чыдыр дүзү дүшмән ојлағына чеврилиб. Булагларымыз мурдарланыб. Бир милләтин намусу, гејрәти тапданыб. Милјонларла вәсаит хәрчләнәрәк јенидән һәјата гајтарылан јүз әсрлик абидәләримиз јерлә јексан олунуб.

Бу күнләр Шушанын истинтагы кетсә дә һәлә ки, бу кедиш бизи гане етмәјиб.

Бу тугуланлар бәлкә дә ән аз күнаһы оланларды. Нә үчүн Шуша хәјанәтиндә бирбаша әли оланлар һәбсә алынмыр? Елчин Мәммәдов, Елбрус Оручов, үмумијјәтлә, Шу-

шаны мүдафиәсини дүзкүн тәшкил етмәјәнләр, техниканы шәһәрдән чыхарылмасы барәдә әмр верәнләр, дүшмән һүчүмү заманы дөјүш мөвгеләрини өзбашына тәрк едәнләр диндирилмир?

Шуша чинајәтиндә әли оланлар азадлыгда кәзмәмәлидиләр. Һакимијјәтә кәлән гүввәләр һәлә дә бир чох чинајәтләр кими бу дүјүнү дә ачмајыблар. Милли Мәчлисдә Хочалы сојгырымы илә бағлы чинајәт ишини апаран истинтаг комиссијасынын иши көз габағындадыр. Хејли вахтды ки, халгымыз комиссијанын һансы нәтичәләрә кәләчәјини көзләјирди. Әфсус ки, јүзләрлә инсанын һәлак олдуғу Хочалы фачиәсиндә јалныз 8 нәфәр күнаһландырылды. Инанырыг ки, Шуша чинајәтинә белә сојугтанлы бахылмајачаг.

ИКИД АЗАЈЫН ДЕДИКЛӘРИ

Әлимә гәләм алыб Азајдан јазмаг истәјәндә бир һадисәни хатырладым: Малыбәјлиләрлә санаторијадакы көрүшүмү. Онлар Азајдан үрәклә, јанғы илә данышыр, каһ ону хиласкарымыз адландырыр, каһ да Малыбәјлинин, Шушанын мүдафиәсиндә бу икид оғланын шүчаәтләриндән данышыр, санки нәјинсә јаддан чыхачағындан горхур, бир-бирләринә көмәк едирдиләр. Мән Азај Кәримовун икидлијиндән чох ешитмишдим.

Бир дәфә мән Малыбәјлиләр һаггында кениш јазы илә чыхыш етдим. Азајдан исә ајрыча јазмаг фикриндәјдим, она көрә дә онун адыны чәкмәмишдим. Елә буна көрә дә малыбәјлиләр мәнән бәрк инчимишдиләр. Бәли, доғрудан да елин көзү тәрәзидир. Кими севирсә, үрәјиндә она мәһәббәт бәсләјирсә, демәли, о һәгигәтән лајигли инсандыр.

Азајла көрүшүмүз һеч чүр баш тутмурду. О һәмишә чәбһәнин ән гајнар бөлкәләриндә олурду. Нәһајәт, бир күн чох тәләсик кәлди. Тапшырыг далынча кетмәлијди. Чәсур олдуғу кими дә тәвазөкарды. Өзүндән данышмағы гәтијјән севмәзди. Елә илк сөһбәтимиздәнчә һисс едирдим ки, онун синәсиндә Вәтәни, халгы үчүн јанан бир үрәк дөјүнүр. Һамымыз кими Азајын бир дүшмәни вар: ермәниләр. Данышдыгча гајнар көзләриндә нифрәт парлајырды. Бу нифрәт халгымын азадлығы, хошбәхтлији уғрунда јорулмадан чарпышан, өлүмә, гана атылмаға һәр ан һазыр олан икид бир оғланын гәзәби иди.

Мајор Азај Кәримов 1965-чи илдә дүнјаја көз ачыб.

Малыбәјлинин кәлһакәлли, чал-чағырлы вахтларыны көрүб. Кәнд мәктәбини битирдикдән сонра Фрунзе адына Кижев Али һәрби мәктәбинә дахил олуб. Һәмин мәктәби битирдикдән сонра Газахыстана көндәрилиб. Һәрби һиссәдә кәшфијат взводунун командири, гәраркаһ рәисинин мүавини вәзифәләриндә ишләјиб. Газахыстан, Фәртанә һадисәләриндә иштирак едиб, Әфганыстанда вурушуб. Һарда олубса үрәји јурду илә, Шуша илә дөјүнүб. Нәһајәт, бир күн доғма јурда гајыдыб. О вахтлар ки артыг ермәни гулдурлары торпағымыза ханн көзләрини дикмишдиләр. Вәтән тәһлүкәдә оlanda Азај кими бир огул гәрбилүкдә гала биләрдими?...

Шушаја гајыдан кими полис системинә кирир. Рәһбәрлик етдији пост-патрул дәстәси Гарабағын. Шушанын ән гајнар бөлкәләриндә киши кими вурушур, Кәркичаһанда, Қосаларда, Мешәлидә, Чәмиллидә мүвәффегијјәтли әмәлијјатлар апарыр, дүшмәнин һәмләләрини дәф едир. Ермәниләрин «Дракон» адландырдылары бу икид дүшмәнә гәним кәсилир. Азајын рәһбәрлик етдији һәр бир әмәлијјат нәтичәсиндә дүшмән күлли мигдарда чанлы гүввә, техника итирир. Пулун пул вахтында Азајын башына ермәниләр бир милјон манат пул гојмушдулар. Лакин «әләкечмәз» әлә кечмирди ки, кечмирди. Азаја о ганлы дөјүшләрдә, одда, аловда тәлә гыјмырды.

1991-чи илин пајыз, ғыш ајларында Кәркичаһанда вәзијјәт олдугча кәркин иди. Ермәниләр кәнд әһалисини Степанакерт истигамәтинә хејли сыхышдырмышдылар, азәрбајчанлы евләри јандырылмышды. Азај јени әмәлијјат дүшүнүб һазырлады. Пост патрул дәстәси әмәлијјата ахшам кетди. Кәркичаһан дөјүшүндә тәчрүбәли һәрбчи чох ағыллы бир фәнд ишләтди. Русларла ермәниләр бир-бирилә атышмалы олдулар. Азајын бу әмәлијјаты да уғурла нәтичәләнди: 40-дан чох ермәни еви јандырылды. Гранатәмјот атәши илә дүшмәнин нечә танкы сырадан чыхды. хејли чанлы гүввә мәнв едилди вә киров кәтирилди. Ермәниләри Ханкәндинә тәрәф говдулар, лакин әлавә гүввә кәлмәдијиндән кери чәкилмәјә мәчбур олдулар.

Азај дејир ки, Кәркичаһан дөјүшүндә садиг достум, јахын силаһдашым Ризван Тејмурову итирдим. Ризван сон нәфәсинәчән гејрәтлә вурушду. Амма ону горуја билмәдијимә инди дә јанырам. Ризванын ганыны јердә гојмадыг. Һәмин күн сәккиз ермәни мәнв етдик. Дедим: «Раһат јат, гардашым, интигамыны алдыг».

Полис ишчиләриндән Ф. Хәлилов, М. Сүлејманов, Т. Худавердијев, М. Әлијев, Ј. Гулијев, З. Рүстәмов-пус-

туда дуруб јоллары, көрпүләри партладараг ермәниләри сусдурур, гулдурларын Дашалты-Степанакерт јолунда кедиш-кәлишләринә мәчә олурулар. Журналист Салатын Әскәрованын гатилләрини дә тутмаға мүвәффәг олан бизим силаһдашларымыз олду. Гарабағын кәндләриндә бу огуллары ады дилдә, ағызда кәзирди.

Малыбәјли вә Гушчулар кәндләринин үстүнү гара булудлар аланда бу полис дәстәси өлүмдән горхмады. Малыбәјли мүһасирәдә оlanda, вәзифәлиләр кәнди гојуб гачанда бу огуллар силаһа даһа мөһкәм сарылдылар. Азајын дедикләри: Биз өз кәндимизин мүдафиәсинә галхдыг. Бу о вахтлар иди ки, кәндә көмәјә көндәрилмиш 70 нәфәр милли орду әскәри кери чағрылмышды. Биз нахәләф әскәрләрдән силаһлары актлашдырыб көтүрәрәк кәндлиләрә пајладыг. Көнүллү мүдафиә дәстәси јаратдыг. Командирләр тәјин етдик. Бу торпагдан күч, гүввәт алмыш огуллар сәнкәрләр газдылар, постлар јаратдылар. Полис ишчиләри вә кәндин чаванлары кечә-күндүз кешик чәкдиләр. 1991-чи ил декабрын 30-да ермәниләр Һәсәнабад вә Пирәмәки истигамәтиндән һүчума кечдиләр. Өзүнү мүдафиә вә полис дәстәләринин көзләнилмәјән чидди мүгавимәти илә гаршылашан ермәниләр пәрән-пәрән дүшдүләр. Ермәниләр Ханкәндиндәки 366-чы рус полку әскәрләринин көмәји илә јенидән һүчума кечдиләр. Әввәлчә кәнд мәктәбинә сохулмаға наил олдулар. Азајын дәстәси онлары сәрраст атәшләрлә кери отурда билди. Ермәниләр күчлү мүгавимәтә раст кәлсәләр дә, кери чәкилмәк нијјәтиндә дејилдиләр. Кәнди дөрд бир тәрәфдән мүһасирәјә алараг арды-арасы кәсилмәјән атәшләрә мәрүз гојдулар. Белә бир дар мәгамда, индики кими јадымдадыр, Шушаја зәнк вуруб көмәк истәдикдә нә десәләр јахшыдыр? «Шәһәрдә харичи журналистләр вар, атәш ача билмәрик». Дүшмәнин һәр чүр мүасир силаһларла силаһланмыш гүввәсинин гаршысында автоматларла нејләмәк оларды? Кәндин әһалисини тәччили чыхармаг лазым иди. Атәш ача-ача вуруша-вуруша чамааты Күлаблы истигамәтиндә апардыг. Лакин шәһид оланлары, иткин дүшәнләри, јараланан вә киров дүшәнләри хилас едә билмәдик.

Һәр дәфә Шушанын мүдафиәсиндән данышыланда шәһәрин нечә бошалдылмасыны хатырлајырам. Бәзиләри дејир ки, Шушадан чамаат чыхарылмасајды, Хочалы фәчисе баш верәрди. Бу, бәлкә дә беләдир. Лакин мәним зәннимчә, әһалиси бошалдылмыш шәһәрин һансы мүдафиәсиндән данышмаг олар? Әскәр биләндә ки, онун аилә-

си, ана-бачысы тәһлүкәдәдир, онларын намусуну, гејрәти ни чәкир. Онда сон нәфәсинәчән вурушачаг. Голуна ики гат гүввәт кәләчәк. Бу, психоложи чәһәтдән беләдир. Шәһәр бошаланда исә...

Шәһәрин мүдафиәсинә кәлән бәјләрин арасында һәрчә мәрчлик давам едирди. Тәзә һакимијјәтә кәлән бәјләр бир-биринә табе олмаг истәмирдиләр. Шәһәри мүдафиәјә көндәрилмиш «Н» һәрби һиссәнин командири Елчин Мәмәдов гүввәләри бирләшдириб ваһид команданлыг јаратмаға чалышырды. Лакин она имкан вермирдиләр. Һәр дәфә Шушадан сөһбәт дүшәндә көврәлирәм. О торпағын һәр дашы, чынгылы белә мәнә әзиздир. Дүшүнәндә ки, о, торпаг инди дүшмән таптадагы алтында инләјир, мәнән әзаб чәкирәм, мәнән сынырам. Биз дишимизлә, дырнағымызла горујурдуг Шушаны. Шуша мүһасирәдә оланды һаралар галмады ки, мүрачиәт етмәјәк. Бу мүрачиәтләр нәтичәсиз галды. Рәһбәрлик халгын тәләјинә лагејд вә буз кими сојуг мүнасибәт бәсләјирди. Елә халгын фәһиәсинә дә бундан башлады.

Силаһланмыш ермәни ордусунун гаршысында бизим киләр күчсүз көрүнүрдү. Р. Газыјев бизи архајынлашдыра-архајынлашдыра шәһәрин мүдафиәси үчүн һеч бир иш көрмәди. Ордуда баш алыб кедән сатгынлығы, тәхрибаты, хәјанәти көрмүрдүмү? Көрүрдүсә, нијә гаршысыны алымырды? Шуша алынандан сонра Туршсуја күлли мигдарда техника кәтирилди. Буну вахтында еләмәк олмаздымы?

Јахшы јадымдадыр, мајын 2-дә Зарыслы—Шуша јолунда әмәлијјат һазырланмышды. Мүдафиә Назирлијинә кәлиб мә'лумат вердик. Әмәлијјат чох хошларына кәлди. Нәтичәси нә олду? Әмәлијјаты апармаға ичазә верилмәди.

Илк күндән көнүллү мүдафиә баталјону кері чәкилди. Сорушанда ки, һара гачырсыныз? Нә десәләр јахшыдыр: онсуз да шәһәр чохдан сатылыб. Белә тәхрибатлар вә үздәнираг командирләрин өз дөјүш мөвгејини гојуб гачмасы чамааты ваһимәјә салды. Шәһәри тәрк етдиләр.

Гарабағын һәр дәфә бир кәнди јандырылдыгча бир назири иш башына кәтирир, рүтбә пәјләјирдылар. Тәзә командирләр пәјда олмушду. Бунлар халгын хиласы үчүн бир иш көрдүләрми? Јох, мүкәммәл орду јаратмаг гајғысына галан олмады.

Вахты илә али һәрби мәктәпләрә валидејнләр ушагларыны бурахмајанда, һәрби хидмәт едән јенијетмәләр «стројбата» дүшәндә севинирдиләр. Инди әлимиз бошда

галыб. Ордуда һәрби мүтәхәссисләр, ихтисаслы забитләр јохдур. Ордуда сәриштәли команданлыг едә биләчәк һәрби лазымдыр. Кәнчләр психоложи чәһәтдән һазыр дејилдиләр.

Мајор Азај Кәримов көстәрдији икидлијә көрә «Кенерал Мәһәммәд Әсәдов» мүкафатына лајиг көрүлүб. Һазырда о бандитизмә вә терроризмә гаршы хусуси мүбаризә идарәсинин баш әмәлијјат мүвәккилидир.

Азај торпағыны севән халга кәрәкли оғландыр.

Гој Аллах өзү сәнә јар олсун, Азај!. Сән һәлә халгымыза чох кәрәксән!..

«ӨЗҮМӘ ЫАГГ ГАЗАНДЫРМАГ ИСТӘМИРӘМ»...

Һөрмәтли охучу, Шушанын ишғалындан хејли мүддәт кечмәсинә бахмајараг: Шушаны ким верди, бу шәһәр нијә сүгут етди? —суалы һеч биримизи раһат бурахмыр. Кимдир мүгәссир?

Бу суаллара чаваб верә биләчәк шәхсләр арасында Шуша ДИШ-ин рәиси Ваһид Бајрамовун да ады чәкилдир. Охучулар үчүн мараглы олачағыны нәзәрә алараг 27 август 1992-чи ил тарихдә В. Бајрамовун «Шимали Азәрбајчан» гәзети үчүн вердији мүсаһибәни олдуғу кими сизә тәгдим едирик. Мүһасибә белә адланыр: «Гәриб Ағачанјан Шуша һәбсханасынын рәисидир».

В. Бајрамов фәалијјәтә Шушада милис нәфәри кими башламышдыр. 1981-чи илдә Бакы Хусуси Орта Милис мәктәбини битирмиш, сонра Бәрдә рајонунда саһә мүвәккили, 1988-чи илдән Шуша ДИШ рәисинин мүавини ишләмишдир. Һазырда Шуша ДИШ-ин рәисидир. Полис подполковникидир.

В. Бајрамовун командир олдуғу полис баталјону бу күн Ағдәрә рајонунун Мадакиз кәндиңдәдир. Подполковникә бир нечә суалла мүрачиәт етмишик.

«ША»,—Ваһид бәј, хаһиш едирәм Шушанын сүгутундан сонра кы фәалијјәтиниз барәдә гысача мә'лумат верәсиниз.

В. Б.—Шө'бәмизин әмәкдашлары илә бирликдә Бакыја кәлиб назирин гәбулунда олдум вә чәбһәјә көндәрилмәјимизи хаһиш етдим. Тәртәр ичра һакимијјәтинин сәрәнчамына көндәрилдик. Һазырда Ағдәрәдә олмағымыза бахмајараг, јенә дә бүтүн тә'минатымыз Тәртәр рајону вә ДИН-ин көмәклији илә һәјата кечирилир.

Ағдәрә әмәлијјатларында јахындан иштирак етмишик. Ушагларымыздан фәргләнәнләр чохдур. Баталјонумузда

көнүллү вурүшан Ислам Исмајыл оглу Багыров дөјүшләрдин бириндә гәһрәманчасына һәлак олмушдур. Ону шушанылар јахшы таныырлар. Һәлә бу ил январ ајында 4 нәфәр чәсур јолдашы илә бирликдә Топхана мешәсинә кәдиб, орада 6 ермәни топчусуну мәһв етмиш вә гулагларыны кәсиб Шушаја кәтирмишиди.

«ША»: —Шушада јүксәк рүтбәли забитләр арасында команданлыг вәзифәсинә кәрә мүбәһисәләрдин кетдији барәдә сөз-сөһбәтләр кәзир. Хаһиш едирәм, бу мәсәләни ајдынлашдырын.

В. Б.: —Рәһим бәј мүдафиә назирини тәјин олундугдан сонра мәни јанына чағырыб деди ки, Шушанын әмәлијат шәраитини јахшы билирсән, она кәрә дә әразидәки сивиләһли гүввәләр сәнин табелијиндә олачагдыр. Бәри башдан дејим ки, Шушадакы гүввәләри бир јердә чәмләмәк чох чәтин иди. Мүхтәлиф дәстәләрин командирләри үзүмә демәсәләр дә, мәнә табе олмаг истәмирдиләр: «Милиция һара, биз һара!» Буну Низами Бәһмәнов да јахшы билирди. Елә бу сәбәбдән дә рајон ичра һакимиијәтинин башчысы тәјин олунан кими мөвчуд гүввәләрин башчыларыны јаңына јығыб бу гүввәләрин ваһид команданлыгдә бирләшмәсинин зәрурилијини гејд етди. Ејни заманда тәләб етди ки, һамы мүгәддәс Гур'ана әл басыб сон дамла ганына гәдәр вурүшачағына анд ичмәлидир. Тәләб јеринә јеттирилди. Нә гәдәр гәрибә олса да, сөз-сөһбәт бунунла кәсилмәди. Бәјләрин бәзиси дејинирди ки, бураја көнүллү кәлмишик, истәдијимиз вахт чыхыб кедә биләрик. Апрель ајынын 15-нә гәдәр бу вәзифәдә галдым. Һәммин күн полковник Елбрус Оручов Шушаја кәлди. Шуша вә Лачын зонасына бригада командири тәјин олунмасы барәдә мүдафиә назиринин әмрини тәгдим етди. Бу мүнәсибәтлә кечирилән мүшавирәдә әвр баталјон командирләринә комендант елан олунду. Баталјон командири Тофиг Оғуз Е. Оручовун үмуми ишләр үзрә мүнәсини тәјин едилди. Е. Оручов билдирди ки, бу күндән етибарән бүтүн һәрби әмәлијатлар мәним рәһбәрлијим алтында һәјата кечирилмәлидир, полис даһили асајиши бәрпа етмәлидир. Апрельдин 25-дә бригада командири Шушаја техника вә сурсат кәтирттирди.

«ША»: —Ваһид бәј, мај ајынын 8-дә Шушада олмамсыныз?..

В. Б.: —Мајын 3-дә «Искра» пионер дүшәркәсиндә һәрби мүшавирә кечирилди. Мүшавирәдә МТН-нин нүмәндәси, баталјон командирләри Т. Оғуз, М. Мурадзаде тәһизат үзрә баталјон командиринин мүнәсини Умудвар

Мәммәдов, Косалар баталјонунун командири Әшрәф Фазили иштирак едирдиләр. Дағылышанда Е. Оручова билдирдим ки, мајын 7-дә гардашымын илидир. Һәммин мәрасими јола вермәк үчүн Бәрдәјә кетмәјә ичазә истәдим. Гејд едим ки, даһили ишләр назирини Т. Әлијевдән дә ичазә алмышдым. Бәзи мәтбуат органларынын јаздыгы кими, мән Шушадан мајын 6-да јох, 4-дә чыхмышдым. Ајын 7-дә јас мәчлисини јекунлашдырыб сәһәр јола дүшмәјә һазырлыг кәрдүм. Саат 7 рәдәләриндә мүнәсини Елдәниз Гулијев Шушадан зәнк едиб деди ки, ермәниләр 6 истигамәтдән һүчүма кечибләр. Мән ләнкимәдән әлдә етдијим сивиләһли кәтүрүб јола дүшдүм. Лачына чатанда артыг кеч иди. Шуша бошалмышды.

Шушаны сахламаг олардымы? Инди бу суал чох тез-тез верилир. Шәһәрдәки мөвчуд гүввәләри дүзкүн идарә етмәклә, һарадаса ики күн сахламаг оларды. Јәгин ки, бу мүддәтдә республика рәһбәрлији көмәк едәрдә.

Тегһран данышыгларына кәрә атәш дајандырылмышды. Шушанын әтрафына гүввә топланмасы мүшәһидә олунмурду. Бир сөзлә, һүчүм көзләмирдик. Бу бәлкә дә бизим кәшфијатын зәифлијидир. Сөзүмүн чаны будур ки, белә бир тәһлүкә олсајды, мән һеч јас мәрасиминә дә кетмәздим вә билирәм ки, аһам мәни бағышлајарды...

«ША»: —Шуша әтрафындакы стратеги нөгтәләрдә полис гүввәләри јох иди. Сизин гүввәләр шәһәрдин тәхминән 50 километрлијиндәки Кичик Кирс адлы әразидә јерләширди: Әлбәттә, јахынлыгдә һәрбчиләрин дә посту вар иди. Лакин Шуша сүгут едән күн дә мә'лум олду ки, полис постунун архасы бошалыб. Бу барәдә нә дејә биләрсиниз?

В. Б.: —Постда дајанан ушагларын мәнә вердији мә'лумата кәрә, ајын 7-дә полис постунун архасында һәрбчи галмајыбмыш. Һәтта бизим пулемјотлары да өзләри илә кәтүрүб шәһәрдә полис идарәсинә тәһвил верибләр. Дејиләнә кәрә, бурада сорушандакы бәс постдакылар? Чаваб белә олуб ки, биз орада рәсми дајанмырдыг. Бу хәјәнин нәтичәсидир ки, Кичик Кирсдә 8 полис әмәкдашы Киров дүшдү, өләнләр вә јаралананлар олду.

«ША»: —Шушада баш верәнләр артыг тарихә чеврилмишидир. Бунунла белә, охучуларымызын әксәријәтинин мајын 8-дәк олмуш дөјүшләрдән хәбәри јохдур.

В. Б.: —1988-чи илдән бәри апардығымыз мүбаризәдән чох данышмаг олар. Тәәссүф ки, киминсә симасында дүшмән образы јаратмаг, мәғлубијјәт күнаһыны киминсә үстүнә јыхмаг чәһди бу мүбаризәнин үзәринә көлкә салмаг-

дыр. Шуша полиси ермәниләрә гаршы сәјсыз-һесабысыз әмәлијјатлар апарыб. Лакин о вахткы республика рәһбәрлијинин е'тинасызлыгы, горхаглыгы вә сатгынлыгы үзүндән һәр шеј нәтичәсиз галды. Шушанын дөрд кәндинин—Бөјүк Галадәрәси, Киров, Јеҗсаһог, Онверст кәндләринин ермәни јараглыларындан тәмизләнмәси үчүн 1991-чи илин мајында кечирилмиш әмәлијјат нәтичәсиндә јүздән артыг јараглы әлә кечирдик. Тәәссүф ки, рәһбәрлик онларын бир чохунун 30 сутка тамам олмамыш азад едилмәси барәдә көстәриш верди.

Сонралар мәнә мә'лум олду ки, Хочалы ишғал олуна күнә гәдәр һәбсханада чәми 8 ермәни галыбмыш. Һалбуки, Салатынын гатилләри, М. Мәһәррәмову өлдүрәнләр, даһиәк лидерләриндән Бабајан, Әскәран рајон чинајәт ахтарыш бөлмәсинин рәиси Гәриб Ағачанјан, шушалы Валерик вә башгалары бурада сахланылан душтагларын арасында иди. Душтагларын бурахылачағы хәбәрини ешидән кими республика рәһбәрлијинә е'тиразымы билдирдим. Шушалылар исә һәмин күн һәбсхананын гаршысында пикет тәшкил етдиләр. Тәәссүф ки, сәсимиз ешидилмәди. Ағачанјан вә Бабајан Бакыја кәтирилиб бурадан бурахылдылар. Һазырда Гәриб Ағачанјан Шуша һәбсханасынын рәсидир вә онларча азәрбајчанлы киров бурада сахланылыр.

Јери кәлмишкән бир нечә эпизод хатырламаг истәјирәм. 1991-чи илин август ајында ермәниләр ики нәфәр шушалыны киров көтүрмүшдүләр. Чәваб тәдбири көрүлмәлијди. Мүавинләрим Е. Гулијевлә вә Әләкбәр Әскәровлә бирликдә мувафиг әмәлијјат нәтичәсиндә ики ермәни әлә кечиртдик. Мүәјјән мүддәт кечсә дә, ермәниләрдән сәс-со'раг чыхмады. Белә һалларда васитәчилик едән руслар да сусурдулар. Республика рәһбәрлији исә бизә һәдә-горху кәлирди ки, мә'лум һадисәләрин фәал иштиракчылары олан бу ермәниләри бурахаг чыхыб кетсинләр. Неч онлары саламат бурахмагмы оларды? Бу һадисәјә көрә мәни чох инчитдиләр. Рәһмәтлик М. Әсәдов олмасајды, өзүмүзүнкүләр мәни Шушадан сүркүн едәрдиләр. Јеревандан кәлән ММ—8 верталјотуну Галадәрәсиндә сахлајыб һәрбчиләрин көмәклији илә јохлајанда күлли мигдарда силаһ вә сурсат, Јереванда гејдијјатда олан 25 нәфәр јараглы ашкар едиб һәбсә алдыг. Верталјоту чох чәтинликлә Шушаја, Чыдыр дүзүнә ендирмишдик. Бу заман, һәтта бизи Јеревана гачырмаг истәјирдиләр. Сонрадан бизимкиләрин сәхавәти нәтичәсиндә 25 ермәнинин һамысы кери гајтарылды.

Өзүм киров да дүшмүшәм. Белә ки, 1991-чи илин мај ајында ДГМВ ДИИ Ковалјовун, рус һәрбчиләрин иштиракы илә Дашалтында кечирилән әмәлијјат заманы әввәлчәдән һазырланмыш ссенари әсасында мәни тәкләјиб киров көтүрдүләр. 6—7 саат танымадығым евдә сахладылар. Чох бөјүк чәтинликдән сонра азад едилдим.

1990-чы илин нојабрында Көјталада ермәни һүчүмуну дәф едәрәк ајағымдан јараланмышам. Нә исә, белә эпизодлар чохдур.

Бүгүн бунлары өзүмә һагг газандырмаг үчүн демирәм. Истәјирәм ки, көрүлән ишләрин үстүндән хәтт чәкилмәсин. Бу күн Шуша дүшмән тапдағына чеврилиб. Кимдир күнаһкар? Кәлин ону ахтарыб тапаг. Бу ишдә сиз мәтбуат ишчиләринин үзәринә бөјүк мәс'улијјәт дүшүр. Диггәт-ли олун, сенсасија хатиринә јохланылмамыш факты охучуларын музакирәсинә вермәјин, инсаны ләкәләмәк, ону көзүкөлкәли еләмәк бөјүк чинајәтдир. Бир тәклифим вар: Шушанын фәчиәли күнләриндә орада оланлар ајры-ајрылыгда мұхтәлиф гәзетләрә мүсаһибәләр верирләр. Бәјләр, кәлин һамымыз бир јерә јығышыб сөз-сөһбәтә сон гојаг.

Ваһид Сәфиханов

«ТОРПАГЛАРЫ ГАЈТАРМАСАГ, ӨВЛАДЛАРЫМЫЗ ВӘТӘНСИЗ ГАЛАЧАГ»

Елдәниз Гулијев Шуша шәһәр милис шө'бәсиндә рәис мүавини ишләјирди. Ермәниләрин торпаг иддиасына дүшдүјү илк күнләрдән гардашлары илә бирликдә торпагларымызын мүдафиәсинә галхмышды.

Мән ондан хәстәханада мүсаһибә көтүрмүшдүм, бу китабын чыхмасыны сәбирсизликлә көзләјирди. Һејф ки, китабы охумаг она гисмәт олмады...

—Елдәниз мүәллим, сиз әввәлдән сона кими һадисәнин ичиндә олмусунуз. Шуша дөјүшсүзмү тәслим олуб? Ермәниләр доғруданмы Шушаны асанлыгда ишғал едибләр?

—Шушанын сүгутундан сонра истәр ајры-ајры һәрбчиләр, истәрсә дә мүлки шәхсләр, үмумијјәтлә, чохлары Шушанын дөјүшсүз тәслим олдуғуну дејирләр. Бу сөзләри анчаг өз аиләсинә бөһтан атанлар сөјләјә биләрләр. Белә нанкорлара ермәни јараглыларына гуш түфәнки илә синә кәрмиш Шуша чамааты јахшы чәваб верә биләр. Бир

дә ки, торпага ганы төкүлән чаванларымызын руһу онла
ры бағышламаз.

—Кечә саат 3-ә ишләмиш шәһәр дөрд саатлыг артилле
рија атәшинә тутулду. Телефон хәтләри кәсилмишди.
Мән гасидләр васитәсилә мөвгеләрдән тез-тез хәбәр тутур-
дум. Хәбәр кәлди ки, ермәниләр шәһәрә күчлү һүчума ке-
чибләр. Бизимкиләр мөвгеләри тәрк едибләр. Шушаја е'за-
мијјәтә кәлән милис ишчиләринин әксәријјәти силаһлары
шө'бәјә тәһвил вериб чыхыб кедибләр. Көмәјә кәләнләрин
бир гиәми санаториянын зирзәмисиндә кизләниб, дөјүш
әмәлијјатында иштирак етмәмишләр. Јалныз Сумгајыт шә-
һәр вә Нәсими рајон милис ишчиләри мөвгеләрдәдирләр.

Шө'бәнин әмәкдашлары, јерли әрази мұдафиә батал-
јонунун дөјүшчүләри, Р. Гәнбәровун баталјону һүчумун
гаршысыны алмаг үчүн мөвгеләрә јолландылар. Лакин
гүввәләр гејри-бәрабәр иди.

Һеч јадымдан чыхмајан бир факты дејим. Мајын 8-дә
күнортадан сонра сабиг дахили ишләр назирин Таһир Әли-
јев бир груп дөјүшчү илә Туршсуја кәлмишди. Мәним хид-
мәт машыным онун сәрәнчамында иди. Назирлә әлагә
сахлајарг мә'лумат вериб, көмәк истәдим. Деди ки, мөһкәм
дајанын, узағы бир саата сизә көмәк көндәрәчәјәм. Саат-
лар кечди, көзләдијимиз көмәк кәлиб чыхмады. Башга бир
машында Туршсуја кетдим. Т. Әлијев телемәркәздә әйләш-
мишди. Машын хараб олдуғундан ора чыха билмәдим.
Кәнддән телефонла әлагә сахладым. Дедим ки, гүввә кә-
либ чыхмады. Шәһәр тамамилә мұдафиәсиз галыб. О је-
нә тә'кидлә чаваб верди ки, Шушаја бу саат гүввә көндә-
рәчәјәм. Јенидән шәһәрә гајытдым. Лакин гүввәсиз, кө-
мәксиз галдыг. Сонра хәбәр тутдум ки, назир Туршсудан
Лачына кедиб.

—Дөјүшчүләрин сөһбәтләриндән белә мә'лум олур ки,
бу уғурсузлуғун сәбәбләриндән бири дә ордуда јүксәк
рүтбәли забитләрин арасында вәзифә чәкишмәләри олуб.
Бу һагда нә дејә биләрсиниз?

—Бәли, В. Бајрамов Р. Газыјевин вәзифәсини јеринә
јетирди. Шушадакы силаһлы һәрби бирләшмәләрә ко-
мандан тә'јин олунмушду. Бу бирләшмәләр Шуша ДИШ-
дән, Гарабага көнүллү мұдафиә баталјонундан, республи-
ка мұдафиә назирлијинин баталјонундан, Шуша әрази
мұдафиә баталјонундан ибарәт иди. В. Бајрамов батал-
јон командири Елчин Мәммәдову өзүнә һәрби мұдафиә
ишләри үзрә мұавин тә'јин етмишди. Бүтүн силаһлы
бирләшмәләр Е. Мәммәдова сөзсүз табе олмалы иди. Ла-
кин Гарабагы көнүллү мұдафиә баталјонунун командири

Тофиг Оғуз, һәммин баталјонун тағым командирләри Наил
Қазымов вә Мәммәд Мурадзадә Е. Мәммәдовун коман-
дир олмасына е'тираз едирдиләр. Һәммин забитләр В. Бај-
рамова вә Е. Мәммәдова табе олмаг истәмирдиләр. Бу да
гүввәләрин парчаланмасына, әскәрләр арасында руһ дүш-
күнлүјүнүн јаранмасына вә нәһајәт, Шушанын мұдафиә-
синин зәифләмәсинә кәтириб чыхартды.

Апрел ајында мұдафиә назирлији тәрәфиндән тә'јин
олунмуш мұдафиә командири Е. Оручов һәммин парчалан-
мыш гүввәләри ваһид команданлыг алтында бирләшдирә
билмәди. Үмумијјәтлә, Е. Оручов бригада командири ки-
ми өзүнү доғрултмады. Үзәринә дүшән вәзифәни јеринә
јетирә билмәди. Онун ән бөјүк сәһви ондан ибарәт олду
ки, бригада командири тә'јин олундуғу күндән милис иш-
чиләрини мұдафиә ишләриндән, үмумијјәтлә, һәрби ишләр-
дән узаглашдырды. Бүтүн көзәтчи мәнтәгәләрини биздән
алыб, дикәр баталјонлара верди. Бизим әлимиздә јалныз
Бала Кирс галды. Орада да ахыра кими дөјүш кетмәди.
Кирсдә 7 нәфәр әмәкдашымыз иткин дүшдү. 2 нәфәр һәлак
олду, 8 нәфәр јараланды. Мәндә олан мә'лумата көрә
Е. Оручов мајын 4—5-дә силаһлы дәстәнин шәхси һеј'-
әтинин 830 нәфәрдән чохуну гыса мүддәтли мә'зунијјәтә
көндәрмишди. Аһын 17-дә даһа бир груп һәрбчи мә'зуни-
јјәтә кетмишди. Шушаны мұдафиә етмәли олан 1200 нәфәр
силаһлыдан 300—400 нәфәр дөјүшчү галмышды.

Санки Шуша әввәлчәдән һазырланмыш нәһәнк тәлә-
јә дүшдү.

—Елдәниз мүәллим, сиз Дашалты әмәлијјатында иш-
тирак етмисиниз. Бу әмәлијјатын мәғлубијјәт сәбәбләри
нә иди? Кенерал Тачәддин Мөһдијев идиә едир ки, бу
мәғлубијјәтдә онун күнаһы јохдур.

—Бүтүн мәс'улијјәтимлә дејә биләрәм ки, өзүнә нә
гәдәр бәраәт газандырса да Дашалты мәғлубијјәти она
рәһбәрлик етмиш кенерал Тачәддин Мөһдијевин ады илә
бағлыдыр. Әмәлијјата о башчылыг едиб, күнаһкар да
өзүдүр. Нијә? Биринчи она көрә ки, Дашалтыја һүчума
биз е'тираз етмишдик. Техника, чанлы гүввә лазымынча
тәшкил олунмамышды. Еһтијат гүввәләри јох иди. Ермә-
ни постлары барәдә мә'лумат аз иди. Доғрудур, кенерал
мәғлубијјәтин бир сәбәбини дә бәләдчиләрин сатғынлы-
ғында көрүр. Дөјүшчүләрлә кетмәк үчүн 10 нәфәр бәләдчи
лазым иди. Вә бу бәләдчиләр биздән хәбәрсиз сечилмиш-
диләр. Мәммәд Абдуллајевин вердији адамлар көтүрүл-
мүшдү, 3 нәфәр јерли иди, галанлары Ермәнистандан кә-
лән гачғынлар. Бәләдчиләрлә чох сәләләһ суал-чаваб

апарылды.: «Сән жолу таныжырсаңмы?» Онлар «һә» чавабыны вердикдә, сечилірдиләр. Шүшаны гарыш-гарыш таныжан, 10 ермәнини Топханада тәкбашына мәһв етмиш күрд Ислам, икидәримиздән овчу Нурәддин кәнарда галды. Ахы, набәләд адам Шүшанын јол, чыгырыны һардаң танысын? Үчмыхдакы постлар сәһв гурулмушду. Елә мәһв лубийјәтин әсасыны гојан сәбәбләрдән бири дә бу олду. Сонра сизин тохундуғунуз «гара палтарлылар» мәсәләси...

Сәһәр саат доғгуз оларды. Топхана тәрәфдә Чахмаг дејилән јердә бир «Камаз» көрүндү. Камаздан 50-дән чоһ гарапалтарлы төкүлүб Дашалтыја тәрәф кетди. Биз Нурәддин Абдуллајевдән бу гарапалтарлыларын кимлијини сорушанда, чаваб верди ки, өзүмүзүнкүләрдир, сонра исә о, гарапалтарлылар бизә гаршы дөјүшдүләр. Мә'лум олду ки, онлар ермәниләр имиш.

Мән хүсуси тә'јинатлы милис дәстәси вә бизим шө'бә-мизин әмәкдашлары илә Дашалтыја кедәндә, ермәниләрин әсас мөвгеләри дөјүшчүләримизин әлиндә иди. Лакин тактики үстүнлүјә бахмајараг гүввәләр кәләчәји истига мәтдән ермәниләр һүчума кечди. Мөвгеләри итирдик. Саат икидә кенерал Тачәддин Мейдијевдән әләвә көмәк ис тәдикдә, әсәби һалда әләвә гүввәләрин олмадығыны билдирди. Лачын Дахили Ишләр Шө'бәсинин милис батал јону көмәјә кәләсә дә артыг кеч иди. Бир сәһв дә бунда олду ки, дөјүшчүләрин сијаһысы тутулмадығындан өләнләрин сајыны ајыр д етмәк мүмкүн олмады.

Дашалты әмәлијјатында мәрһум Ријад Әһмәдовун дәстәси гәһрәманчасына дөјүшдү вә һәлак олду.

—Сиз бир милис забити кими чоһ дөјүш мөвгеләриндә олмусунуз. Шүша дүјүнү ачылачагмы? Ордудагы вәзијәт сизи гане едирми?

—Ачылачаг. Бу елә бир әнкәлли дүјүн дејил. Бу саһә дә аз-чоһ уғурларымыз варса да аздыр. Бизим низами Азәрбајчан ордуруз јарадылмалыдыр. Өзү дә тезликлә. Низами орду исә һәлә формалашмајыб. Низам-интизам чоһ ашағыдыр, фәрарилик мөвчуддур. Ордуја әсл дөјүш сәриштәси олан һәрби мүтәхәссисләр кәрәкдир. Азәрбајчан ордусунда ики чәһәт бирләшмәлидир: вәтәнпәрвәрлик, бир дә гәтијјәт.

—Гәләбәјә инанырсынызмы?

—Инамсыз инсан јашаја билмәз. Биз Шүшаја гајыт масаг, вәтәнсиз галарыг. Гачгынылығын ағыр јүкү чийинләримиздән, үрәкләримиздән һәлә чоһ асылачагдыр. Ахы, евладарымыз Шүшада дүнјаја көз ачылар. О торпағы

гајтармасаг, көрпәләримизин јанында хәчаләтли оларыг. Онлары вәтәнсиз гојарыг.

«АТАДАН ОҒУЛА ЈУРД ГАЛАР, ГЕЈРӘТСИЗЛИК ЈОХ»

Әли Әбүлфәт оғлу Маһмудов (Әли Маһмуд) 1948-чи илдә Лачынын Фәрраш кәндиндә анадан олуб. АПИ-ни битириб. Узун илләр «Шүша» гәзетиндә редактор мүавини ишләјиб. Сонралар «Гарабағ» гәзетинин јарадычыларындан олуб. Лакин Әли мүәллим чоһ кешмәкешли вә мәтин өмүр јолу кечиб. Мән буну садәчә мүшаһидәчи кими јох, онун кечмиш иш јолдашы кими дејирәм. Шаһидијәм ки, Әли мүәллим Гарабағ һадисәләри башлајандан Шүшанын сүгутуна кими әлиндә автомат сәнкәрләрдә ган төкән әскәр кими дөјүшүб, күн кими ајдын амалы илә мүбаризә апарыб.

Бәли, бу һәмин Әли мүәллимдир ки, «Топхананын һарајы»ны галдырыб. Дејиб ки, мәним халгым, ојан, өз һагынын, истиглалынын, мүдафиәсинә галх, азадлыг јолунда чарпыш.

Бу беш ил мүддәтиндә биз өз көзләримизлә көрмүшүк ки, бу мүбаризәдә ону нә гәдәр дара чәксәләр дә, әзаб-әзијјәтләр версәләр дә, дедијиндән дөнмәјәчәк. Шаһидијәм ки, Москванын чанишини волскиләрә, онун астар үзү полјаничколара гаршы дөнмәдән мүбаризә апарыб, һәги-гәти көзләринин ичинә дејиб. Сәсини ешидән олмајанда, «Азадлыг» радиостансијасына милләтинин башына кәтирилән мүсибәтләри бә'зән гәзәблә, бә'зән дә титрәјә-титрәјә чатдырыб. Халгынын сәсини дүнјаја јајыб. Өз мангуртларымыз ону дөнә-дөнә дара, мәшһәр ајағына чәкибләр.

Бизим бу сәһбәтимиз садәчә журналистин журналистлә сәһбәти дејил, вахтилә Шүшанын мәшәггәтли күнләрини биркә јашамыш инди исә Шүшасыз галмыш ики инсанын агрылы-ачылы олса да шушалы күнләринә гајыдышыдыр.

—Әли мүәллим, өтән беш илдә гајнајан, јетишән бу һадисәләр бизим көзләримизин габагындача олуб. Биз онун шаһидијик ки, Гарабағ һадисәләри кечмиш мангурт рәһбәрләримизин гејрәтсизлији учбатындан јетишди вә ахырда да мүһарибәјә кәтириб чыхарды.

—Бу күн торпагсыз, јурдсуз-јувасыз галмышыг. Мән тәсәввүрүмә кәтирә билмирәм ки, Шүша верилиб. Шүшада гаршысыалынмаз бир сел кими халг һәрәкаты далға-

ланырды. Вә биз бу бурулғанын ичәрисиндә Шушаның кәләчәк фачиәсини көрүрдүк. Һәм ин күнләр бүтүн халгы ојадан, ајага галдыран һәјәчан сигналы верилмәли иди. Вә бунун үчүн дә бизим әлимиздә силаһ о вахт мәним редактор мұавини олдугум Шуша гәзети иди. Гәзетдә дәрч етдијимиз мұрачиәтләр тәкчә әкс-сәдә јох, партлајыш олду. Вә бу јазылар сенсасија хатиринә јазылмырды. Јалныз журналист јарадычылығы дејилди. Торпағын, инсанларын талеји иди. Нәһәјәт, республикада Гарабағ һадисәләринә, онун талејинә һәр үрәкдә ағры, јанғы баш галдырды...

—Әли мұәллим, јери кәлмишкән, бу күнләрдә мәтбуатда охудум ки, 17 нојабр митингләри бирбаша дөвләт тәрәфиндән тәшкил олунашду. Вә сүбүт кими о вахт «Коммунист» гәзетиндә дәрч олунаш «Топхананың һарајы» јазысыны мисал чәкирләр. Лакин чанлы шаһидијәм ки, әксинә олуб: 17 нојабр һадисәләрини сизин «Топхана һарајы»ныз јаратды дејәнләр дә вар. Јадымдадыр ки, сизин бу һараја көрә чох инчитдиләр.

—Бәли, мәни о вахт Вәзировун һүзуруна кәтирдиләр. «Топхананың һарајы» онун столунун үстүндә иди. Сөһбәтимиз ағыр кечди. Мән Вәзирова гәти билдирдим ки, Топхана стратеги чәһәтдән чох әһәмијјәтлидир. Дүшмән торпағымызы тапдајыр, сиз сусурсунуз. Тезликлә тәсирли тәдбирләр көрмәсиниз, халг тарих боју сизин бағышламајачаг. Вәзиров сөһбәтин сонунда мәнә мәсләһәт көрдү ки, кет ағлыны башына јығ. Волски илә көрүш. Јенә чавабым гәти олду ки, мән халгымын гаты дүшмәни олан адамла һеч вахт барыша билмәрәм.

—Волски «Крунк» илә Кремлин арасында сијаси көрпүдүр. Бу һәм ин Волскидир ки, Дағлыг Гарабағда хүсуси идарәетмә комитәси јараданан вә о бу комитәјә сәдрлик едәндән милли мұнагишә даһа да кәскинләшди. Ханкәндиңдә азәрбајчанлыларын евләри јандырылды, онлар өз торпагларындан говулдулар. Дағлыг Гарабағын игтисадијаты Ермәнистана, Русијаја бирләшдирилди... Шушада сечкиләр әрәфәсиндә Волски илә көрүш кечирилди. Көрүшдә А. Мүтәллибов да иштирак едирди. Вә чох аловлу нитг сөјләјиб деди ки, атамын чаны үчүн Волски јалныз сизин дәрчләринизә элач едәчәк. Бу кишијә сәс вермәјинизи мәсләһәт көрүрәм. Зијан чәкмәзсиниз. Көрәчәксиниз ки, о бизим миллиәти истәјән адамдыр. Сиз о вахт сөз алыб трибунаја галхыб дединиз ки, инанмајын, бу јағлы вәдләрә, Волски Дағлыг Гарабағы ермәниләрә бәхшиш вериб, рүтбә алмаг нијјәти илә кәлмишдир. Комитә јалныз Азәрбајчанла Дағлыг Гарабағын игтисади бағлылығыны поз-

маға хидмәт едир. Мәгсәди торпағы нә јолла олурса олсун, Ермәнистана вериб, Кремлдән рүтбә алмагдыр. Јох, чәнаб Волски, нијјәтиниз баш тутмајачаг.

Вә сизин бу гурд үрәји јејәрәк дедијиниз сөзләрдән сонра Мүтәллибов да, Волски дә гәзәбдән титрәдиләр. Баш назир көврәләрәк деди: «Кисинин үрәји хәстәдир, ону инчитмәјин». Вә һәјәт сизин дедикләринизи сүбүт елди.

Сизин редактор мұавини ишләдијиниз вахтларда «Шуша» гәзетиндә дәрч олунаш мұрачиәтләри, чәсарәтли материаллары охумаг үчүн республиканың бүтүн кушәләриндән гәзетин нөмрәләрини истәјирдиләр. Лакин бунунла бәрабәр Шушаја мадди јардымлар да ахышырды. Вә бу сизин һејсијјәтинизә тохунурду, беләләринә сүбүт егмәјә чалышырдыныз ки, ахы бизим мадди дејил, мәнәви дајаға, көмәјә еһтијачымыз вар.

—Биз көрүрдүк ки, вәтән тәһлүкәдәдир. Гарабағын кәндләриндә олдугча, адамларла көрүшдүкчә һисс едирдим ки, мәшәггәтләрә таб кәтирмәјәнләр көчмәји үстүн тутурлар. Илк әввәлләр сөһбәтләр апарырдыг ки, торпағынызы тәрк етмәјин, јохса дүшмән бу күн бир кәндимизи алса, сабаһ бешини, онуну алар. Белә сөһбәтләр апардыгча үрәјимдән бир кизилти кечирди ки сабаһ онларын тәһлүкәсизлији тәмин олуначагмы? Республика һөкүмәтиндән Шушаја кәлән нұмајәндәләр гаршысында мәсәләләр галдырылды. Амма халгың тәһлүкәсизлијини тәмин етмәк әвәзинә, республиканың бүтүн потенсиал имканларыны Гарабағда тикиптијә јөнәлтдиләр.

Гарабағын азәрбајчанлылар јашајан мәнтәгәләриндә мәшәт объектләри, мәктәб, хәстәхана, јол тикинтиси апарылды, фабрик, завод филиаллары, иш јерләри ачылды, советликләр јарадылды. Хочалынын һечә сүрәтлә тикилмәси көзләримизин гаршысында олду. Шушада да белә иди, онун кәндләриндә дә...

—Бәли, илләрлә көздән узаг, көнүлдән ираг галаң Шуша бирдән-бирә јада дүшдү. Демәли, өз халгымыз, торпағымыз, шәһәримиз үчүн бир иш көрмәк үчүн мүтләг ермәни торпагларымыза көз тикмәли иди. Јалныз бундан сонра биз һәјәчан сигналы галдырмалыдыг.

—Еләдир. Амма бу јүксәлишин ичиндә республика рәһбәрләриндән башга чохларына мәлүм олмајан бир фачиә бөјүјүрдү. Бу, Кәркичаһан, Чәмилли, Мешәли, Малыбәјли, Сырхавәнд фачиәләри иди. Јәни онсуз да халгымыза гәним кәсилмиш ермәниләр вә руслар бу јүксәлишдән, өзү дә сүн'и јүксәлишдән чидди тәшвишә дүшдүләр. Кәндләри

жандырдылар, динч аһалијә гаршы инсанлыға жарашмајан вәһшиликләр етдиләр.

—«Виктор Петрович, әкәр Гарабағда Русијанын сијасәтини давам етдирсәниз, ифша олуначагсыңыз». Бу сөзләри сәһв етмирәмсә сиз Полјоничконун үзүнә демисиниз...

—Бәли, амма о, чох күчлү вә һижләкәр иди. Депутат сечкиләринә аз галмыш Полјоничко јерли васаллары васитәсилә аһалијә билдирди ки, фөвгал'адә вәзијјәт рајонунда сечки кечирмәк мүмкүн дејил. Мән о вахткы Мәркәзи Комитәнин, Али Советин бу гәдәр авам вә садәләвһ олмасына инана билмәздим. Амма она инанырам ки, Полјоничко о вахткы рәһбәрләрин һамысыны сијасәтин һөрүмчәк торуна салмышды.

Шушанын сүгуту, Шушанын кетмәси вә сатылмасындан сөһбәт дүшәндә һәлә јанвар ајында Шуша Ичра һакимийјәти башчысынын биринчи мүавини Б. Сәфәровла сөһбәти хатырлајырам. Ондан үмуми вәзијјәти сорушанда кәскин вә үмидсиз чаваб алдым: «Шәһәрин мүдафиәси үчүн истәнилән гәдәр дөјүш сурсаты алыб кәтирсәк дә үмуми аһвали-руһијјә мәни тә'мин етмир: Республика рәһбәрләринин Шушаја мүнәсибәти ермәниләрин мүнәсибәтиндән аз фәргләнир. Ермәнистан дәвләтинин Азәрбајчанла мүнәрибә апармасы фактыны нә президент, нә дә назирләр дәрк етмәк истәјирләр. Мүкәммәл тә'лим көрмүш, мүасир силаһларла силаһланмыш ермәни ордусунун әскәрләри кәндләримизи јандырыр, көрпәләри, гочалары гырыр, бунун әвәзиндә республика рәһбәрләри һәр кәндә үч-дөрд милис ишчиси, ики-үч автомат көндәрмәклә куја тәһлүкәсизлији тә'мин едирди. Бах, бу мә'нада Шушанын тәлеји мәни горхудурду. Бир дә ичра етдијим вәзифәјә јахын вахтларда кәлмәјимә бахмајараг һисс етмишәм ки, Дағлыг Гарабағ һадисәләри башламаздан әввәл јерли ичра апаратына рәһбәрлијә сәрфәли адамлары јерләшдирмишләр.

—Сизчә Шушаны сатыблармы?

—Бу елә бир ифадәдир ки, онун мәс'улијјәти 7 милјонлуг халгын тә'вәсиндән, һифрәтиндән бир дә әсрләрин гаршысында чавабдәһликдән ағырдыр. Бу «сатыблар» кәлмәсини елә-белә сөз кәлиши демәк мүмкүн дејил. Кәрәк бу сатгынларын кимлијини арашдырыб ортаја чыхара биләсән. Амма һадисәләрин кедиши истәр-истәмәз адамы бу мәс'улијјәтин алтына кирмәјә вадар едир. Вадар едир ки, гышгыра-гышгыра дејәсән ки, јолдашлар, бәјләр, ағалар, Шушадан ордуну Бақыја кимләр чәкди? Ахы, мән һәр һәфтә Шушада олурдум, көзүмүн габағында Шушадан

Ханкәнди истигамәтиндә кәлән бүтүн јоллар миһаланымышды. Амма сонра куја бизимкиләр һүчума кечәчәк дејә һәммин миһалар зәрәрсизләшдирилди.

Шушанын сүгуту дөврүндә орада мүтләг һаким олан һәрбчиләр, јүксәк рүтбәли забитләр инди һарададырлар? Мәтбуат, гәзет сәһифәләриндә бунларын чохунун конкрет ады чәкилиб, бәс онларын мәс'улијјәтә чәлб олунмасы нечә? Һәрәси јахшы бир вәзифәјә тә'јин олунмуш, күн-күзәран тапмышлар.

Шушанын сүгуту бүтүн Азәрбајчанын, бүтүн түрклүјүн мәғлубијјәти, тарих гаршысында чавабдәһлијидир. Мән һугугшунас дејиләм. Амма Мешәлинин, Кәркичананын, Чәмиллинин јандырылмасында күнаһкар оланлары шәхсән таныдығым үчүн Шушаны сатыблар ифадәсини ишләдәнләрлә һәмрәј олурам. Бу сатгынлығын јолу Хочалыдан, Лачындан, Хочавәнддән, Абдал Күлаблыдан кечди.

Шушалылар сон нәфәсинәчән вурушдулар. Дүшмән чох һижләкәрдир. Онлар исә дүнјанын һәр хәјанәтиндән хәбәрсиз дөјүшмүшләр. Шуша-Лачын хәјанәтиндә республика рәһбәрлијинин ачизлијиндән, сәриштәсизлијиндән башга һәм дә адама елә кәлир ки, онлара бејнәлхалг сәвијјәли күчлү тәзјигләр олуб. Лачын-Шуша фачиәсини арашдыран истинтаг органлары бәлкә бу мәсәләнин изинә дүшә билдиләр.

—Мешәли сизин доғма кәндиниздир. О вахт јадымдадыр, кәндинизә едиләчәк һүчумдан хәбәрдар идиләр. Вә сизә мәсләһәт көрүлдү ки, ата-ананызы, гоһум-әгрәбанызы чыхарасыңыз. Лакин сиз бунун әксинә һәрәкәт етдиниз. Кәндә кедиб чамааты башыныза јығыб дединиз ки, бир нәфәр дә кәндән чыхмасын. Нәтичә чох ағыр олду. Мешәли чамааты илә биркә ананыз Сүрәјја халаны, гоһум әгрәбанызы итирдиниз...

—Декабр ајынын 18—22-си арасы Гарабағда мүдафиә мәсәләләринә рәһбәрлик едән Дадаш Рзајевә дәфәләрлә мүрачиәт етдим. Билдирдим ки, Мешәлидә јахынларда олмушам. Ермәниләр күчлү гүввә топлајыб, танклар вә БТР-ләр мүшаһидә олунур. Мешәлијә көмәк көндәрмәјини хаһиш едирәм. Белә чаваб алдым ки, «тәхрибат лазым дејил. Орада 90 нәфәрлик силаһлы дәстәмиз вар». О көрүшдән ики күн сонра Мешәлидән кәлмиш Мәһәммәд кишини вә бир нечә нәфәр Шуша зијалысыны көтүрүб јенидән Д. Рзајевин јаына кетдим.

Мешәлидә 90 нәфәрин олмадығыны, чәми 7—8 нәфәр көнүллүнүн вә милис ишчисинин көзләнилән һүчума таб кәтирә билмәјәчәјини, аһалинин силаһсыз, көндәрилмиш

автоматларын эскәријјәтинин тәлим силаһы олдуғуну сөйләдим. Јени рүтбә алмыш кенерал әввәлки көрүшдә олдуғундан даһа артыг гәзәбләнди. орада 60 нәфәр (бу дәфә 60) сәј-сечмә дөјүшчүмүз вар деди. Декабрын 23-ү сәһәр тездән Хочалы рајон прокурору А. Атакишијевә зәнк вурдум. Мешәлидән хәбәр тутмаг истәдим. О һәр шеј ачыг деди: «Алдығымыз мәлүмата көрә кәнди јандырыблар, өләнләрин сајы 20-дән артыгдыр. Мешәлијә көмәк үчүн Ағдамдан бош вертолјотлар көндәрилиб. Хочалыдан чанлы гүввә көндәририк». Мән тез рајон ичра һакимијјәтинә кәлдим. Бурада республика дахили Ишләр Назирлијинин мұавини Рамиз Хосровович отурмушду. Мән: «Мешәлидән хәбәриниз вармы?» дејә сорушдум. Сонра да «Кәнди јандырыблар, өләнләримиз вар» дедим. Чох сојуганлы, архајын чаваб верди: «Провакасија лазым дејил. Атышма олуб. Бизимкиләр нәзарәт едир». Ону тәһгир едиб етмәдијим јадымда дејил. Амма Дадаш Рзајевин сорушдуғум јадымдадыр. Чаваб алдым ки, о ја Бақыдадыр, ја аран Гарабағда

Көмәк үчүн чох јерләрә мұрачиәт еләдим. Нәһајәт, јахын гоһумларла јола дүшдүк. Чајговушан адланан јерә ермәниләр нәзарәт едирди. Орадан чох чәтинликлә кечә билдик. Гаракав кәндинә чатанда Мешәлини од ичиндә көрдүк. Мејдан, Гырхгыз дағлары арасындан јанан бир кәнди аһ-наләси көј үзүнү тутмушду. Һәмин күн кәндән 29 нәфәрин мејидини чыхара билдик. Онларын арасында аһам, әмим оғланлары, халам оғланлары вар иди...

—Мешәлини хилас етмәк мүмкүн идими?

—Президент А. Мүтәллибов Мешәлијә кәлмишди. Ону өз кәнди елан етмишди. Демишди ки, ушағлығым бу јерләрдә кечиб. Жуја бураја көмәк әли узадырды. (Полјаничко васитәсилә). Референдум заманы Полјаничконун адамлары мәнән вә гардашым Әлишдән бир нечә күн сонра Мешәлијә кетмишдиләр. Вә билдирмишдиләр ки, бу гардашлар халгы мүстәгиллијә јох, фачиәләрә апарачагдыр. Онлара инанмајын. Хиласкарымыз рус гардашларымыздыр.

Мешәли јандырылмалы иди. Она көрә ки, онун мөвчудлуғу илә 30—40 мин һектар әрази ермәниләрин истифадәсиндән чыхмышды. Кәндиң зијалылары, ағсаггаллары халга јөнәлдилмиш хәјанәтдән һали идиләр. Ән башлычасы исә волскиләрә, полјаничколара, радајевләрә тугарлы, кәскин чаваб верир, онлары ифша едирдиләр.

Мешәли јандырылмалы иди. Чүнки бу кәндиң ермәни-

ләрин әлиңә кечмәси илә ермәни ордусунун кәсә јолу Лачына да ачылырды, Кәлбәчәрә дә.

Мешәли јандырылмалы иди. Чүнки онун гејрәтсиз рәһбәрләри, «Мешәли мәним доғма кәндимдир» дејән президенти вар иди.

Мешәли јандырылмалы иди. Чүнки рус әскәрләрини бу кәндән биабырчылыгла говмушдулар.

Шушаның ишғалындан нечә ил вахт кечир. Амма бу мүддәт әрзиндә һәлә дә чинајәткарлар азадлыгга кәзирләр... Илләр кечсә дә елә бил һамыда бир архајынчылыг вар. Бәлкә дә бу мәғлубијјәтин јаратдығы шок вәзијјәтидир. Бәлкә биз өлүмүнү көзләјән филләр кими көздән, көнүлдән ираг олдуғумуздан унутулмушуг. Инди һаким даирәләрә ајдын олмалыдыр ки, халг онлары да чох көзләмәјәчәк. Шуша гајтарылмалыдыр. Бүтүн шушалылары турбан вермәк јолу илә олса да...

Шушасыз дөвләтин дипломатијасына да, игтисади јүксәлишинә дә шүбһә јарана биләр. Шушасыз бир милләт кими һамымыз «сатгын» адыны дашымалы оларыг. Әлбәттә, торпағларымыз президентимиз һејдәр Әлијевин јеритдији сијасәт нәтичәсиндә сүлһ јолу илә гајтарылмалыдыр. Биз сүлһ тәрәфдарыјыг. Әкәр мәсәлә сүлһ јолујнан һәлл олунмәзсә, мүкәммәл, низами ордунун зәфәр јүрүшү торпағларымызы хилас етмәлидир.

Һәр кәндиң, һәр рајонун бир баталјону үмуми гәләбәјә ајры ајрылыгга көмәк едә билмәз. Биз бирләшмәли, күчүмүзү дүшмәнә бирликдә көстәрмәлијик. Хәјанәткарлар, ордудан газанч күдәнләр ән сәрт чәза алмајынча мәғлубијјәт бизим јол јолдашымыз олачаг. Гејрәтли оғул, демократик һәрәкәтын лидери олмаг, ачыг-сачыг сөз дејә билмәк һәлә мұһарибәнин тәлејини һәлл етмәк дејил. һеч вахт вердијимиз торпағларың ағрысыны, төһмәтини кәләчәк нәслиң бојунуна гојмамалыјыг. Бизим дизиимиз ганајыб, бизим бурнумуз овулуб. Биз дә бунларың чавабыны вермәлијик. Торпаг уғрунда биз өлмәлијик. Ахы, атадан оғула, кәләчәк нәслә гејрәтсизлик галмаз, јурд галар, әхлаг галар. Биз белимизи дикәлтмәлијик. Нәһајәт, гылынча сарылыб торпағларымызы гулдурлардан тәмизләмәлијик.

Мән бүтүн бунлары кәлиши хош сөзләр кими демирәм. Итирмәкдән горхан адам даһа чох иткиләрә мәруз галар. Халг да беләдир, дөвләт дә. Инанырам ки, Гарабаға, Шушаја тезликлә гајдачағыг.

АЗƏРБАЙҶАН РЕСПУБЛИКАСЫ БАШ ПРОКУРОРЛУҒУНДА

АзәрбајҶан халғынын тарихинә ганлы һәрфләрлә ја-зылмыш Шуша вә Лачын фачиәләриндән бир ил кечир. Мәтбуатда артыг бу фачиәләрин сәбәбләрини арашдырмаг мәгсәдилә јарадылмыш истинтаг групунун илкин мә-луматлары дәрч олуиушдур. Гејд етмәк лазымдыр ки, чәтин оператив шәрантә бахмајараг, бир ил әрзиндә Азәр-бајҶан Республикасы Баш Прокурорлуғунун истинтаг групу бу иш үзрә һәгигәти ашкар етмәк үчүн лазыми тәд-бирләр көрмүшдүр.

Шуша вә Лачын рајонларынын ишғалы илә әлагәдар апарылан чинајәт иши үзрә бу күнә кими 1700 нәфәрә гәдәр шаһид диндирилмиш, чохсајлы експертизалар ке-чирилмиш вә башга истинтаг һәрәкәтләри јеринә јетирла-мишдир.

Һәмин вахт фәвгәл'адә вәзијјәтдә Шушада һакимиј-јәт бәһранынын олмасы, мајын әввәлләриндән башлаја-раг орада олан һәрби гуллуғчуларла гыса мүддәтли мә-зунијјәт верилмәклә гүввәләрин азалдылмасы, бә'зләр-нин һәрби һиссәни өзбашына тәрк етмәси, низам-интиза-мыи вә гаһид командалығын олмамасындан мүдафиәнин зәифләндирилмәси республика рәһбәрлијинә, хусусилә дә бу саһә үзрә мәс'улијјәт дашыјан мүдафиә назирлијинин рәһбәрлијинә мә'лум олса да сәһләнкарлыг нәтичәсиндә һеч бир тәдбир көрүлмәмишдир.

Истинтагын кедишатында мүәјјән едилмишдир ки, Шушанын лазыми сәвијјәдә мүдафиә олуиушдығыны әв-вәлчәдән билән ермәни һәрби бирләшмәләри артиллерија вә ағыр һәрби техникадан истифадә едәрәк мајын 7-дән 8-нә кечән кечә шәһәри мүхтәлиф истигамәтләрдән ате-шә тутуб һүчүма кечмишләр. Шәһәрин мүдафиәчиләри дүшмәнә чидди мүгавимәт көстәрмәдијиндән, мајын 8-дә Шуша ишғал едилмишдир. Елә бу гајда илә мајын 18-дә Лачын рајону да ишғал едилмишдир. Мә'лум олмушдур ки, ермәни силаһлы бирләшмәләринин тәркибиндә рус вә дикәр харичи милләтләрдән олан муздулар да олмуш-дур.

Шуша вә Лачын рајонларынын ишғалы заманы хејли јашајыш евләри, инзибати вә тәсәррүфат биналары, та-рихи абидәләр дағыдылмыш, јүзләрлә адам, о чүмләдән гочалар вә азјашлы ушаглар һәлак олмуш, јараланмыш вә әсир көтүрүлмүшдүр. Дөвләт вә ичтимаи әмлак, һабә-лә вәтәндашларынын шәхси әмлақы, һәрби техника, силаһ

вә дөјүш сурсаты дүшмән әлиһә кечмиш вә мәһв едил-мишдир.

Истинтаг давам едир. Тәгсиркар шәхсләр мәс'улијјә-тә чәлб едилдиләр.

АзәрбајҶан Республикасы
Баш прокурорлуғунун
Мәтбуат хидмәти

ИСТИНТАГ ДАВАМ ЕДИР

1994-чү ил мајын 3-дә республика прокурорлуғунда Шуша фачиәси истинтагынын нәтичәләри илә бағлы мәт-буат конфрансы кечирилмишдир. Конфрансы республи-канын баш прокурору Әли Өмәров ачмышдыр. Әли Өмә-ров истинтагла бағлы кениш мә'лумат верәрәк гејд ет-мишдир ки, 1992-чи ил мај ајынын 8-дә республика рәһ-бәрлијинин сәһләнкардығы, һәрбчиләрин сәриштәсизлији, һәрч-мәрчлији, әмрә е'тинасызлыглары нәтичәсиндә Азәр-бајҶанын ән көзәл кушәси дүшмәнә тәслим едилмишдир. Нәзәринизә чатдырырам ки, 51 чилдән ибарәт олан ис-тинтаг иши чари илин март ајында әсасән јекунлашды-рылмыш, 4 миндән артыг адам диндирилмиш, јүздән чох мүхтәлиф експертиза тәјин олуиушдур. Гејд едим ки, иши сизә көстәрәчәјим гијмәтләр һәмин дөврүн пул һе-сабы илә гејдә алынмышдыр. һеч шүбһәсиз ки, бу күнкү гијмәтләрлә һесапланса, онлар милјонларла манат едәр-ди. Шуша рајонунун 28,642 гектар саһәси, колхоз вә сов-хозларынын 8,022 мин манат дәјәриндә әсас вәсаитләри, 1,264 баш ирибујнузлу гарамал, чохлу давар, 8,8 милјон манат дәјәриндә 4,4 мин шакирд јери олан 20 мәктәби, 2,7 милјон дәјәриндә 277 адам гәбул едән 23 амбулатори-ја—поликлиника мүәссисәси вә 9 фелдшер—мама мәнтә-гәси, 32,5 милјон манат дәјәриндә 187,3 мин м² саһәси олан 2,027 фәрди јашајыш еви, дөвләт кооператив вә ич-тимаи тәшкилатлара даир 96,7 милјон манат дәјәриндә үму-ми саһәси олан 341,9 мин кв. м 2,317 јашајыш еви, 264 мин м² саһәси олан 96 јерлик бир мейманхана, 6,7 мин нә-фәрин истираһәти үчүн нәзәрдә тутулмуш санаторија, 45,5 мин км узунлуғунда олан газ хәтти 76 км-лик су дашыјычылары, 42 км-лик күчә су шәбәкәси, 29 км-лик канализасија хәтти, 790 нәфәрин ишләдији вә 9,407 мин манат дәјәриндә мәһсул истәһсал едән 8 сәнајә мүәссисә-си зәбт едилмишдир. Бундан әлавә Шушанын тәсәррүфат-ларына 250 милјон манатдан чох зијан дәјмиш, 155 нә-

фәр һәлак олмуш, 167 нәфәр јараланмыш, 20 нәфәр ит-кин дүшмүш вә нәһәјәт, Шуша рајонунун бүтүн әһалиси өз доғма ев-ешијиндән дидәркин салынмышдыр.

Конфрансы апаран баш прокурор Лачын рајонунун ишғалы заманы дәјмиш бөјүк зијандан, мисилсиз тәбин иглимә вә сәрвәтә малик олан әсрарәнқиз кушәнин бәр-бад вәзијјәтә салынараг тапдаланмасындан да иштиракчыларә сөз ачды. Конфрансда мүхбирләрин чохсајлы суалларына чаваб верилди.

Шушанын ишғалындан ики ил кечир. Исти очағындан, јурд-јувасындан мүгәддәс ана торпағындан дидәркин дүшәнләр бу ики илдә торпағы атмаг гахынчына «сағсанса, демәли кунәһкарсан» тәһгирләринә, иттиһамларына мәр-руз галыб јашасалар да, дөзүбләр. һаггын, әдаләтин кеч-тез гәләбә чалачағына, Шушаны хәјанәткарчасына, вич-дансызчасына вар-дөвләтә, пула, вәзифә креслоларына сатанларын бир вахт мүттәһимләр күрсүсүндә әјләшәчәк-ләринә, нәһәјәт чинајәткарларын мәр'улијјәтә чәлб олу-начаглары күнә инана-инана јашамышлар. Бу ики илдә бүтүн мәшәггәтләрә, мәррумијјәтләрә таб кәтирдик. Нәһә-јәт, о күн кәлиб чатды.

Республика прокурорлуғунун Шуша фачиәсинин, иш-галынын, истинтаг ишләринин јекунуна һәср олунмуш мәр-буат конфрансында сон үмидләримиз пуча чыхды. Нијә? Чүнки тәкчә шушалылар дејил, бүтүн Азәрбајчан халгы бу истинтагдан чох шәј көзләјирди. Инақырдыг ки, башымы-за кәлмиш дәһшәтли фачиәләрин көкләри дәриндән араш-дырылачаг: кимдир кунәһкар? Шушаны кимләр сатмыш-дыр? Чинајәткарлар кимләрди?—Суалларына ајдын ча-ваб вериләчәкдир. Күман едирдик ки, чох ачылмајан дү-јүнләр ачылачаг, чәтин мәсәләләрин дәринлијинә вары-лачаг вә һеч ким, һәтта јүксәк рүтбәли вәзифәли шәхсләр белә мәр'улијјәтдән гуртара билмәјәчәкләр. Лакин тәәс-сүф, мин тәәссүф белә олмады.

Журналистләрин суалларына республиканын баш про-курору вә мүһүм ишләр үзрә баш мүстәнтиг Мәчид Ха-сыјезин истинтагын јекун нәтичәләри барәдә һесабатын-дан сонра күманларымыз алт-үст олду. Республиканын баш прокурору Шушанын ишғалы заманы дәјән мадди зијаны садаладыгдан сонра истинтагын кедиши заманы чинајәт мәр'улијјәтинә чәлб олунанлар барәдә мә'лумат верди: Баш командан Рәһим Газыјев, рота командири Наил Қазымов, Шуша әрази—мүдафиә баталјонунун ко-мандири—Фәхрәддин Сәфәров, баталјон командири То-фиг Оғуз. Биринин исә адыны чәкмирик.

Доғрудан да тәәччүб доғуран нәтичә дејилми?! Ахы биз ешитдикләримизи ешитмәји јох, јени фактларла гар-шылашмаг, әсл чинајәткарларын адларыны ешитмәк үчүн кәлмишдик.

Доғруданмы ики илдә һәлә дә бизи көјнәдән, ағрыдан дәһшәтли Шуша фачиәсиндә, өзү дә бөјүк бир хәјанәтин, учуз сијасәтин гурбаны олмуш Шушанын хәјанәтиндә јал-ныз дөрд нәфәр кунәһкардыр?

Бәс бу мәрбуат конфрансы нә үчүн иди? Мәкәр про-курорлуғ Шуша истинтагынын јекунлары барәдә мә'лу-мат вермәјә чағырмамышдымы? Әлбәттә, битмиш истинта-тагын чох күман ки, бу мәрбуат конфрансы Шуша фачиә-сини ики ил кечсә дә унутмадыгларыны сүбүт етмәк мәр-сәди күдүрдү. Буна халгын көзүндән пәрдә асмагдан баш-га нә ад вермәк олар? Јолдаш прокурор, шәһәрдә олан техника бир күн әввәл јә'ни мајын 7-дә шәһәрдән чыха-рылыб. Техниканын чыхарылмасына ким сәрәнчам вер-мишди? Бах елә јухарыда адлары чәкилән командирләр-рин горхаглығы учбатындан техника шәһәрдән чыхарыл-мышдыр.

—Гәрибә мәнтигдир... Јери кәлмишкән гејд едәк ки, 816 №-ли һәрби һиссәдә һеч бир техника олмајыб. Батал-јонда олан силаһ 86 автоматдан вә 6 ов түфәнкиндән иба-рәт олубдур. Наил Қазымовун ротасы исә Қирсдә јерләш-дирилмишдир.

—Шушанын Малыбәјли кәнди ишғал едиләркән Шуша-дан дүшмән истигамәтдә бир дәнә олсун күллә атылма-ды вә буна һеч бир чәһд көстәрилмәди. һансы ки, шәһәр-дә олан гүввәнин көмәк етмәк имканы вар иди. Бүтүн бун-ларын сәбәби арашдырылыбмы? Бу ишдә кимләр кунәһ-кардыр?

—Нәзәринизә чатдырырыг ки, Шушанын Малыбәјли кәнди 1992-чи илин феврал ајында зәбт едилмишдир. О, вахт һеч бир гошунумуз јох иди. Орду јаратмаг һаг-гында јалныз сөһбәтләр кедирди. Үмумијјәтлә, Шушанын кәндләринин истинтаг ишләри ајрыча апарылачаг.

—Биз бир шәји хатырлатмаг истәјирик ки, Малыбәј-линин ишғалындан 2 ај сонра зәбт олунан Шушадакы гүввәләр тәшкил олуна, формалаша биләрдими? Баталјон командири Ф. Сәфәровун чинајәт мәр'улијјәтинә чәлб олунмасы шушалыларын наразылығына сәбәб олмушдур. О чинајәт мәчәлләсинин 234—255 «в» маддәси илә итти-һам олунур. Биринчисә Ф. Сәфәров һәрбчи дејил, нә командир, нә дә онун башчылыг етдији баталјон (әкәр она баталјон демәк оларса) мүдафиә назирлији тәрәфин-

дэн тэсдиг едилмәмишди. Шаһидләрин дедијинә көрә, мај ајынын 8-дә әскәр вә забитләрә әмр верән елә бир команданлыг олмамышдыр. Әкәр беләдирсә, Фәхрәддин Сәфәровун һәмни маддә илә иттиһам олунамасы дүзкүндүрмү?

—Доғрудур, баталјон командири Ф. Сәфәров һәрбчи дејил, нә баталјон, нә дә командир мүдафиә назирлији тәрәфиндән тэсдиг едилмәмишдир. Лакин буна бахмајараг о тутдуғу вәзифәјә көрә мәс'улијјәт дашыыр.

—Нәзәринизә чатдырырыг ки, Ф. Сәфәров дөјүш мөвгеләрини әмр олмадан тәрк етмишдир.

Әввәлә, Ф. Сәфәровун шәһәрдә һеч бир посту олмамышдыр. Шәһәри кәнардан кәлән гүввәләр мүдафиә едирди. 816 №-ли әрази мүдафиә баталјону пост патрул хидмәтини шәһәрдән кәнарда Гајбалы вә Хәлфәли кәндиндә, һачыталасы дејилән јүксәкликдә јеринә јетирирди. Мајын 8-дә баталјондан тәхминән 30 нәфәрә гәдәри Гајбалы кәндиндә постда, бир взвод исә Хәлфәли кәндинә нәзарәт едирди. Баталјонда олан аз бир гүввә илә Ф. Сәфәров шәһәрин мүдафиәсинә галхды. Силаһ чатышмырды, силаһы олмајанлар да мөвгеләрә јолланырды. Баталјонда гүввәнин аз олмасына бахмајараг, онун тутдуғу мөвгеләрдән (тар сеһи) дүшмән ахырадәк шәһәрә дахил ола билмәди. Лакин дөјүшән дәстәләр арасында рабитәнин олмамасы мүһасирәјә дүшмәк горхусу, тәһрибат характерли сөзләрин јайылмасы, дүшмәнин һәбс евини зәбт едиб шәһәрә кирмәси, шәһәрин ашағы һиссәсинин јандырылмасы әсасән көмәјин, техниканын олмамасы нәтичәсиндә гејри-бәрабәр дөјүшдә 14 нәфәр шәһид, 40-а гәдәр јаралы верәрәк мөвгеләри тәрк етмәли олмушдур.

Һөрмәтли охучу, елә бурадача баталјон командири Тофиг Оғузун бачысы Әнтигә Гафар гызынын республиканын баш прокурору Әли Әмәров чәнабларына ачыг мәктубуну сизә тәғдим едирәм:

«Сиз бу күнләрдә республика прокурорлуғунда журналистләрлә көрүшүнүздә белә бир ифадә ишләтдиниз ки, Шушанын сүгуту үчүн мәс'улијјәт дашыјан ики нәфәрдән бири Тофиг Оғузду, икинчиси исә шәһид олдуғу үчүн адыны чәкмирик. Бир нечә күндүр республика радиосу вә мәтбуаты сизин бу чүмләләринизи һалландырыр. Сизи чоһдан мүшаһидә едән бир адам кими, чоһ чәсарәтлә дејә биләрәм ки, мәсәләјә јенә дә биртәрәфли јанашмысыныз. Белә мә'лум олур ки, дириләрлә бир чүр, өлүләрлә башга чүр рәфтар едирсиниз. Чәнаб баш прокурор, сон тәлеји һәлә дә мә'лум олмајан Т. Оғуз Шушаја көнүллү кет-

мишдир. Ики илдир өлүсү—галдысы мә'лум дејил. Јахшы оларды ки, иткин кими гејдә алынмыш Т. Оғузун сон тәлејини мүәјјәнләшдириб, сонра онун һаггында конкрет фикир сөјләјәсиниз. Бәлкә о да шәһиддир...

Сизә хатырладым ки, һал-һазырда Тофигин гардашы оғлу Тәртәр бөлкәсиндә, бачысы оғлу исә Ағдам бөлкәсиндә дөјүшүр. Ләјагәтли бир нәслин Тофиг кими өвладыны ләкәләмәјә чәһд етмәклә сиз чоһ бөјүк бир күнаһа јол вермисиниз, чәнаб баш прокурор. Тофиг 3 көрпәсини, чаван һәјат јолдашыны, 70 јашлы анасыны Аллаһын үминдә гојуб Шушаја кетмишди.

Москванын әли илә А. Мүтәллибовун һакимијјәтә гајтарылмасы вә бизә мә'лум олмајан башга мәгсәдләр һәминә Шушанын ермәниләрә тәслим едилмәсини Т. Оғуз кими вәтәнпәрвәрләрини ады илә бағламаг һансы мәнтигә сығыр?

Гардашым Шушанын сүгуту күнләриндә мај ајынын 7-дән 8-нә кечән кечә вә 8-и ахшам чағы саат 7 рәдәләринәдәк Шушанын мүдафиә дөјүшләриндә иштирак едио. Мајын 8-дә тикинти идарәси вә тар сеһи адланан јердә дөјүшүб. Башындан вә чижиндән јараланмыш Тофиг, јанында сағ галмыш 4 нәфәрин арадан чыхмасына шәраит јарадыб. Онлардан икиси Гаһ рајонунун милис ишчиләри олуб. Икиси Ағчабәди рајонунун һиндарх кәндиндән олуб. Јаралы һалда ермәниләрлә үз-үзә тәк галан Тофигин сон тәлеји һеч кимә мә'лум дејил. Бәлкә дә башда отуранлара күчү чатмајан Тофигин күчү өз ширин чанына чатыб.

Халгы сәдәләвһ һесаб етмәјин, чәнаб баш прокурор. Бир даһа гејд едирәм ки, сиз чоһ бөјүк бир күнаһа јол вермисиниз. Тофиг Оғузу тәһгир етдијиниз үчүн тәкчә онун аиләсинә дејил, бүтүн Оғуз чамаатына, Тофигин бүтүн дөјүш достларына чаваб вермәли олачагысыныз... һәм дә унутмајын ки, Оғузун евиндә бир чүт оғул бөјүјүр».

Бәли, биз дә күман едирик ки, республика прокурорлуғу ва һөкүмәти истинтагын кедишаты илә дәриндән мағрагланачаг, гејри-объективлијә јол вермәјәчәк, әсл чинајәткар ашкар едиләчәкдир.

Истинтаг давам едир...

АЗƏРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ МУДАФИЭ НАЗИРИНИН ƏМРИНДƏН ЧЫХАРЫШ

№ 0222

22 июн 1992-чи ил

«816 һәрби һиссəнин—Шуша рəјону əлаһидə əрази өзүнүмудафиə батал-
јонуну ярадылмасы һаггында»

Штат структуруну дəјишилмəсилə əлагəдар вə Мудафиə Назир-
лији бəлкəлəринин сабит идарə едилмəсини јаратмаг мəгсəдилə

ƏМР ЕДИРƏМ:

1. Шуша рəјону əрази өзүнүмудафиə баталјону 704 һәрби һис-
сəнин табелијиндэн чыхарылсын вə онун базасында Шуша рəјону фла-
һиддə əрази өзүнүмудафиə баталјону—816 һәрби һиссə бəрпа олун-
сун. Бүтүн ишлэр 1992-чи ил июнуи 27-дək баша чатдырылсын.
2. Азəрбајчан Республикасы Мудафиə Назирлији Малијјə идарə-
сини рəиси баталјонун 704 һәрби һиссə васитəсилə малијјələшдирил-
мəсини даяндырылмасы һаггында кəстəриш версин вə 816 һәрби
һиссə үчүн чари һесаба ачсын.
3. Мудафиə Назирини мұавинлəri, идарə, шəбə вə хидмэт рəнс-
лəri комиссијалар јаратсынлар вə баталјонун ајагында олан техни-
каја, силаһлара вə əмлака актлар һазырласынлар.
704 вə 816 һәрби һиссəлəрин командирлəri техниканыи, силаһ-
ларын вə əмлакын гəбулу (тəһвили) һаггында актлары 1992-чи ил
июнуи 27-дək Азəрбајчан Республикасы Мудафиə Назирлији Баш
гəраркаһыныи мұвафиг хидмэтлəринə тəһвил версинлэр.
4. 816 һәрби һиссəнин командири дəјүш вəзифələрини јеринə јє-
тирмəјə һазыр олдуғу бəрədə Азəрбајчан Республикасы Мудафиə
Назирлији Баш гəраркаһына 1992-чи ил июнуи 27-дək мəлүмат вер-
син (əмəлијјат идарəsi васитəсилə).
5. Əмрин мəзмуну илə бүтүн шəхси һеј'ət онлара аид олан дərə-
чədə таныш едилсин.

АЗƏРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ-
НЫН МУДАФИЭ НАЗИРИ Р. ГА-
ЗЫЈЕВ.
Əсли илə дүздүр БАБА-ЗАДƏ С.

ҺӨКМ

Республика Али мəһкəмəсинин үзвү Əнвэр Сејидовун
сəдрлији илə 9 ајдан чох давам едэн Шуша вə Лачынын
ишғалы илə əлагəдар мəһкəмə просеси өз ишини 1995-чи
ил мајын 12-дə баша чатдырмышдыр.

Мəһкəмə ичласында Шуша вə Лачынын ишғалы илə
бағлы 6, дикəр чинајəтлэр үзрə даһа 3 нəфэр чинајəт мəс'-
улијјəтинə чəлб едилмишдир.

Мəһкəмə просеси заманы арашдырылмыш чохсајлы
сүбутларла тəсдиг едилмишдир ки, Рəһим Газыјев 10 фев-
рал 1992-чи илдэн Шуша шəһəринин мудафиəsi үчүн мəс'-
ул шəхс, рəһбэр, 18 феврал 1992-чи илдэн исə Шуша фəв-
гал'адə вəзијјəт рəјонунун коменданты вəзифəсиндə иш-
лəмəклə дəјүш шəраитиндə вə тəһлүкəли вəзијјəттə олан
Шуша шəһəрини дүшмэн гүввəлəринин силаһлы һүчүмун-
дан горуаг мəгсəдилə билаваситə вахтында сəнкəрлэр,
истеһкамлар вə мудафиə үчүн зəрури олан дикəр гурғу-
лары тəшкил етмəли һәрби гуллугчулар вə башга силаһ-
лы гүввəлэр арасында интизам вə əлагə јаратмалы олду-
ғу һалда, Гуру Гошунлары дəјүш низамнамəсинин 1-чи
һиссəсини 167 вə 169-чу маддəлəринин тəлəблəрини гəсдэн
позуб дəјүш шəраитиндə гуллуг мөвгəјиндэн дикəр шəх-
си марагына кəрə суи-истифадə етмəклə кəстəрилəнлə-
рин һеч бирини етмəмиш, шəхси ишинə кəрə 04 март 1992-
чи илдə Бакы шəһəринə кəлэрək бир даһа ораја гəјүтма-
мышдыр.

Бунунла да о, республика Силаһлы Гүввəлəri Али
Баш команданыи 10 феврал 1992-чи ил тарихли 3 сајлы
əмринин 4-чү вə республика президентинин 18 феврал 1992-
чи ил тарихли 577 сајлы фəрманыныи 1-чи бəндини тə-
лəблəринə əмəl етмəјэрək Шуша шəһəринин ишғалына
гəсдэн реал шəраит јаратмышдыр. Шушада олан бүтүн
силаһлы гүввəлəрин 777 сајлы һәрби һиссəјə табе едил-
мəsi бəрədə Мудафиə Назирлијинин 14 вə 16 март 1992-
чи ил тарихли 076 вə 079 сајлы əмрлəринин ичрасыз гал-
дығыны билдији һалда, 17 март 1992-чи илдə өзү била-
васитə мудафиə назирлији тəјин едилдикдэн сонра да Си-
лаһлы Гүввəлəринин Интизам Низамнамəсинин 7-чи маддə-
синин тəлəблəрини гəсдэн позараг кəнүллү мудафиə дəс-
тəлəri командирлəринин өзбашыналығыныи гаршысынын
алынмасы вə ваһид команданлыға табе олмаларыны тəмин
етмəмиш, бу да Шуша рəјонунун дүшмэн һүчүмларындан
мудафиəсини тəмин етмəли олан гүввəлэрə рəһбэрликдə

икинакимијјэтлилијин јаранмасына, интизамсызлыг вә өзбашыналығын баш вермәсинә сәбәб олмушдур.

Көстәрилән вәзијјәтин арадан галдырылмасы үчүн республика президентинин Силаһлы Гүввәләрә ваһид рәһбәрлик јаратмағ мәгсәдилә Ағдам шәһәриндә мүдафиә характерли һәрби әмәлијјатлара нәзарәт едән гәраркаһ тәшкил етмәк, өз нүмајәндәләрини дөјүш кедән рајонлара көндәрмәк һаггында Рәһим Газыјевә 19 апрел 1992-чи ил тарихли 691 сәјлы сәрәнчамы илә көстәриш вермәсинә бахмајарағ, бу мүнүм сәнәд ичраја јөнәлдилмәмиш вә она көрә дә 5 мај 1992-чи илдә 722 сәјлы сәрәнчам вериләрәк әввәлки сәрәнчамын јеринә јетирилмәси, ејни заманда Шушанын мүдафиәсини мөһкәмләндирмәк нијјәтилә республиканын тәһлүкәли олмајан рајонларында мөвчуд олан силаһлы гүввә вә һәрби техниканын бүтөвлүкдә Шушаја чәмләшдирилмәси тәләб олунса да, бу сәрәнчам да ичра олунмамышдыр.

Рәһим Газыјев өз чинајәткар фәалијјәтини давам етдирәрәк мүнәрибә кедән әразидә мүдафиә мөвгеләриндә дајанмыш 811 сәјлы һәрби һиссәнин 704 сәјлы бригаданын табелијинә верилмәсинә даир 30 апрел 1992-чи ил тарихли 0151 сәјлы әмр версә дә, онун ичрасына наил олмамыш, бу һәрәкәти илә забит һеј'әти вә дөјүшчүләр арасында наразылыг, һәрч-мәрчлик, пәрәкәндәлик вә ифлич вәзијјәти јаратмагла Лачынын ишғалыны реаллашдырмышдыр.

О һәмчинин 04 мај 1992-чи илдә бригада командиринин әмри илә Азәрбајчан Гарабағын көнүллү мүдафиә дәстәсинә командир тәјин едилмиш Мәммәд Мурадзадәнин тәјинатына етираз әләмәти оларағ фөвгәл'адә вәзијјәт шәраитиндә мүдафиә мөвгеләрини өзбашына тәрк едәрәк Бакы шәһәринә кәлмиш бөлүк командир Наил Казымов һаггында гәти тәдбир көрмәмишдир. Чәзасыз галмасындан истифадә едән Наил Казымов 07 мај 1992-чи илдә һәрби гуллуғ јеринә гајытдыгдан сонра да командиринин әмрләрини јеринә јетирмәкдән гәсдән имтина етмиш, табечилијиндә олан силаһлы гүввәләри хусуси стражеи әһәмијјәтли Бөјүк Кирс дағындакы дөјүш мөвгеләриндән чинајәткарчасына чыхарарағ өз гуллуғ вәзифәсиндән шәхси марағы үзүндән суи истифадә етмәклә онлары мәзунијјәтә бурахмыш, Шушаны мүдафиәсиз гојмушдур.

Рәһим Газыјев 07 мај 1992-чи илдә Шуша әтрафына төплашмыш ермәни силаһлы бирләшмәләринә гаршы габатлајычы тәдбир кими һүчума кечмәк истәјән бригада командир Елбрус Оручова ичазә вермәмиш, әксинә, Беј-

вәлхалг Гырмызы Хач Чәмијјәтинин нүмајәндәләринин Шушаја кәлмәси ады илә алдадарағ шәһәрин мүдафиәсиндә дајанан силаһлы гүввәләрин вә һәрби техниканын мүдафиә мөвгеләриндән чыхарылмасы вә орадакы әразинин мишалардан тәмизләнмәсинә даир көстәриш вермәклә Шушанын манеәсиз ишғал едилмәсинә шәраит јаратмышдыр.

Бунунла да Рәһим Газыјевин вә Наил Казымовун тәгсири нәтичәсиндә 08 мај 1992-чи илдә Шушада 155 нәфәр һәлак олмуш, 167 нәфәр јараланмыш, 20 нәфәр иткин дүшмүш, Шушанын бүтүн әһалиси гачғын дүшмүшдур. Беләликлә дә бу һәрәкәтләрлә республикаја ағыр нәтичәләрә сәбәб олан чидди зәрәр вурулмушдур.

Шуша вә Лачын рајонларынын ермәни һәрби бирләшмәләри тәрәфиндән ишғалына тәсир едән әсас амилләрдән бири дә Рәһим Газыјевин республикада мөвчуд сијәси вәзијјәтдән истифадә едиб даһа јүксәк вәзифә тутмағ нијјәтилә сабиг президент Ајаз Мүтәллибову һакимијјәтә кәтирмәк үчүн сијәси ојунлара гошуларағ Шушаны дүшмән гүввәләринин ишғал етмәсинә шәраит јаратмасы, бунунла да һакимијјәти бөһран вәзијјәтинә салмағ, кәнар гүввәләрин көмәји илә Шушаны азад етдирдикдән сонра мөвгеләрини мөһкәмләндирмәк вә һәр икисинин нүфузуну галдырмағ истәмәмәси олмушдур. Белә ки, јаратдығлары бөһран вәзијјәтиндән, Али Советин Хочалы шәһәринин ишғалы илә әлагәдар јарадылмыш депутат истинтағ комиссијасынын мәгсәди рәјиндән истифадә едәрәк, Бакы шәһәриндә кечирилән митингләрин тәсири алтында 14 мај 1992-чи илдә чағырылан сессияда Ајаз Мүтәллибову гејри-гануни јолла һакимијјәтә кәтирмишләр.

Ертәси күн Азәрбајчан Халг Чәбһәси Ајаз Мүтәллибову президент вәзифәсиндән, Јағуб Мәммәдову исә Али Советин сәдрлијиндән кәнарлашдырыб һакимијјәтсизлик јаратдыгда о, дәрһал мөвгејини дәјишиб Азәрбајчан Халг Чәбһәси илә бирләшәрәк Шушанын 15 мај 1992-чи илдә азад едилмәси планыны позмуш вә Лачынын ишғалына реал шәраит јаратмышдыр. О, 18 мај 1992-чи илдә Лачын шәһәри дә ишғал едилдикдән сонра Азәрбајчан Халг Чәбһәсинин јијәләндији һакимијјәтдә республика баш назиринин биринчи мұавини—мүдафиә назири вәзифәсинә дәрһал саһиб олмушдур. Рәһим Газыјев төрәтдији һәрби чинајәтләрлә јанашы гуллуғ мөвгејиндән тамаһ мәгсәди илә суи истифадә едәрәк 25, 31 март вә 29 ијун 1992-чи ил тарихләрдә үч дөфәјә Мүдафиә Назирлији Баш Гәрар-

каһынын малијјә һиссәсинин хәзинәсиндән силаһ алын-
масы ады илә аванс верилмәси барәдә әризаләрин әса-
сында тәһтәл һесабла чәми 25 милјон рубл мәбләғиндә
мүавини Баба Нәзәрли (29 јанвар 1995-чи илдә вәфат
етдијинә көрә чинајәт ишинин она аид олан һиссәсинин
ичраатына һазыркы мәһкәмә коллекијасынын 3 феврал
1995-чи ил тарихли гәрардады илә хитам верилмишдир)
илә дөвләт әмлакынын мәнимсәмәјә даир әввәлчәдән да-
нышыб чинајәт әлагәсинә кирәрәк, республиканын беј-
нәлхалг Банкындакы валјута һесабындан беш јүз мин
мәбләғиндә алынған АБШ долларыны 20 август 1992-чи
илдә ахырынчынын адына сәнәдләшдириб, алараг мәним-
сәмәклә дөвләт әмлакыны хүсусилә күлли мигдарда та-
ламышдыр.

Рәһим Газыјев мүвафиг ичазә олмадан фөвгәл'адә
вәзијјәт е'лан олуиуш Бақы шәһәриндә одлу силаһ олан
бир әдәд ЭПС маркалы ЛГ 8102 сәјлы тапанча, 1984-чү
илдә истәһсал олуиуш 3848650 сәјлы АКС, 1976-чы ил-
дә истәһсал олуиуш 162009, сәјлы АКСМ, 1976-чы илдә
истәһсал олуиуш 259786 сәјлы АКСМ маркалы авто-
матлары, дөјүш сурсаты олан 4 әдәд «РГ—42, 1 әдәд
«Ф—1», 1 әдәд «РГД—5» маркалы әл гумбараларыны, 128
әдәд, 7,62 мм-лик 95 әдәд 5,45 мм-лик патрону әлдә едә-
рәк сахламыш вә истифадә етмәк үчүн өзүнүн шәхси мү-
һафизәчиләри Руслан Бајрамов вә Натиг Гурбанова
(ахырынчы 15 мај 1994-чү илдә тәһридханада вәфат ет-
миш, ибтидан истинтаг органлары тәрәфиндән чинајәт
ишинин она аид олан һиссәсинин ичраатына 25 мај 1994-
чү илдә хитам верилмишдир) вермишдир. Бу одлу силаһ-
лар вә дөјүш сурсатлары онлары әлдә едәрәк истифадә
үчүн кәздирән Руслан Бајрамов вә Натиг Гурбанова тәһ-
ким едилмиш «ГАЗ—3102» маркалы Р6201 АЗ сәјлы ав-
томашында 16 август 1993-чү ил тарихдә ахтарыш еди-
ләркән тутулуб сәнәдләшдирилмишдир.

Наил Казымов јухарыда тәсвир едилмиш чинајәт һә-
рәкәтини етдикдән сонра 864 сәјлы һәрби һиссәнин ко-
мандири вәзифәсиндә ишләјәркән 19 јанвар 1993-чү ил-
дә саат 20 радәләриндә шәрти ишарәси 2461 олан «јол»
истигамәтиндән дүшмән мүдафиәсини јарараг ону мәһв
етмәк үчүн нәзәрдә тутулан бүтүн истигамәтләрдә һүчүм
етмәк һағгында табе олуиуғу 708 сәјлы һәрби һиссәнин
командири Талыб Мәммәдовун һәмин тарихли сәрәнча-
мыны Ағдам бөлкәсиндәки дөјүш шәраитиндә гәсдән ич-
ра етмәмишдир.

Көстәриләнләрлә јанашы с хидмәти истифадәсинә ве-

рилмиш вә мүһафизә үчүн е'тибар едилмиш автомат си-
лаһ үчүн дөјүш сурсаты олан гијмәти 4758 рубл тәшкил
едән 61 әдәд 7,62 мм-лик патрон оғурлајыб мүвафиг ичә-
зә олмадан сахламыш, ејни заманда, она инанылыб тап-
шырылмыш вә ихтијарында олан, үмуми гијмәти 63150
рубл 40 гәпик тәшкил едән «ПНЗ—469» маркалы 121 Т
сәјлы бир әдәд кечә мүшаһидәси үчүн чиназы, столүстү
лампаны, јүк автомашыны үчүн һиссәләри гуллуғ мөвгә-
јиндән суи-истифадә етмәк јолу илә тамаһ мәгсәдилә
мәнимсәјиб јашадығы евдә сахламыш, садаланан сурсат
вә әмлак 03 март 1993-чү илдә ахтарыш вахты онун евин-
дән тапылараг көтүрүлүшдүр.

Надир Әзимов 1992-чи илин март-июл ајларында ор-
дуда тағым командири вәзифәсини јеринә јетирәркән
хидмәти истифадәсинә верилмиш вә мүһафизә үчүн она
е'тибар едилмиш дөјүш сурсаты вә партлајычы маддә-
ләри, јәни 5,15 мм-лик автомат силаһлар үчүн 190 рубл
70 гәпик дөјүш сурсаты 60 әдәд патрону, 442 рубл дөјүш
2 әдәд «Ф—1» гумбарасыны, «РГ—42» вә «РГД 5» тип-
ли гумбаралар үчүн 680 рубл дөјүш сурсаты 4 әдәд УЗРГМ
алышдырычысыны, Калашников автоматы үчүн һәр бири-
нин гијмәти 493 рубл олан, чәми 1792 рубл дөјүш сурсаты
4 әдәд сүнкү бычағыны оғурлајыб мүвафиг ичазә олмадан
евинә көндәрмиш вә сахламышдыр. Адлары чәкилән сур-
сат партлајычы маддәләр вә бычағлар 15 мај 1993-чү ил-
дә ахтарыш заманы онун евиндән тапылараг сәнәдләш-
дирилмишдир.

Мәһкәмә коллекијасы иш үзрә тәдгиг олуиуш сүбүт-
ләра әсасланараг белә нәтичәјә кәлмишдир ки, Рәһим
Газыјевин 10 феврал 1992-чи илдән башлајараг Шуша вә
Лачын рајонларыны ермәни һәрби бирләшмәләри ишғал
едәнәдәк гануну, низамнамәләри, республика президен-
тинин фәрман вә сәрәнчамларыны, Силаһлы Гүввәләрин
Али Баш команданынын вә Мүдафиә Назирлијинин әмр-
ләрини позмасы, јени дөјүш шәраитиндә гуллуғ мөвгә-
јиндән, дикәр шәхси марағы үзүндән суи-истифадә ет-
мәклә Азәрбајчан Республикасына ағыр нәтичәләрә сә-
бәб олан чидди зәрәр вурмасына даир чинајәт һәрәкәт-
ләри, Азәрбајчан Республикасы Чинајәт Мәчәлләсинин
255-чи маддәсинин «в» бәнди, 25 милјон рубл, 500 мин
мәбләғиндә АБШ долларыны гуллуғ мөвгәјиндән тамаһ
мәгсәдилә суи-истифадә едәрәк таламасы һәмин мәчәл-
ләнин 88-1-чи маддәси, фөвгәл'адә вәзијјәт е'лан олу-
иуш Бақы шәһәриндә одлу силаһ, дөјүш сурсаты вә парт-
лајычы маддәләр әлдә едәрәк сахлајыб шәхси мүһафизә-

чиләри Руслан Бајрамов вә Натиг Гурбанова вермәси 220-чи маддәнин 2-чи һиссәси, Руслан Бајрамовун адлары чәкилән силаһ, сурсаты вә партлајычы маддәләри әлдә едиб кәздириб сахламасы Азәрбајчан Республикасы ЧМ-нин 220-чи маддәнин 2-чи һиссәси, Наил Қазымовун дөјүш шәраитиндә гуллуғ мөвгејиндән дикәр шәхси маарағы үзүндән суй-истиғадә едәрәк гуллуғ сәлаһијјәтинин ашмасы Азәрбајчан Республикасында ағыр нәтичәләрә сәбәб олан чидди зәрәр вурмасы Чинајәт Мәчәлләсинин 255-чи маддәсинин бәнди, дөјүш шәраитиндә гуллуғ јерини өзбашына бурахыб кәлмәси һәмин мәчәлләнин 243-чү маддәси, дөјүш шәраитиндә рәйсин әмрини ичра етмәмәси 243-чү маддәсинин «в» бәнди, дөјүш шәраитиндә рәисләрин әмрләрини јеринә јетирмәкдән ачыгчасына имтина етмәси 233-чү маддәсинин «а» бәнди, мұвафиг ичазә олмадан дөјүш сурсаты әлдә едиб сахламасы, 220-чи маддәсинин 1-чи һиссәси, хидмәти истиғадәсинә вермәмиш өз мұһафизә үчүн етибар едилмиш дөјүш сурсатыны оғурламасы Чинајәт Мәчәлләсинин 220-1-чи маддәсинин 2-чи һиссәси 63 150 рубл 40 гәпик, дөвләт әмлакыны гуллуғ мөвгејиндән суй-истиғадә етмәк јолу илә мәнимсәмәси 85-чи маддәнин 1-чи һиссәси, Надир Әзимовун мұвафиг ичазә олмадан партлајычы маддәләр, дөјүш сурсаты вә сојуг силаһлары сахламасы Чинајәт Мәчәлләсинин 220-чи маддәсинин 1-чи һиссәси, хидмәти истиғадәсинә верилмиш вә мұһафизә үчүн етибар олунмуш дөјүш сурсатыны вә партлајычы маддәләри оғурламасы 220-1-чи маддәсинин 2-чи һиссәси илә төвсиф едилмишди.

Рәһим Газыјевә чәза тәјин едәркән Азәрбајчан Республикасы ЧМ-нин 37-чи маддәсинә әсасән ардычыл бир нечә чинајәт төрәтмәси етдији чинајәтин ағыр нәтичәләр вермәси онун чинајәтини ағырлашдыран һаллар кими нәзәрә алмышдыр.

Мәһкәмә коллекијасы ејни заманда онун етдији чинајәт һәрәкәтләринин сон дәрәчә тәһлүкәли олмасыны, Азәрбајчан Республикасынын суверенлији, дөвләтчилији, әрази бүтөвлүјүнүн әлејһинә јөнәлмиш чохлу сајда адамын мәһв едилмәси, шикәст олмасына вә иткин дүшмәсинә, јүз минләрлә әһалинин инсан һүгугларындан мәһрум едиләрәк өз јурдларындан гачгын дүшмәсинә сәбәб олмасыны вә республиканын игтисади әсасыны көкүндән сарсылдылмасына кәтириб чыхаран мадди зәрәр вурмасыны нәзәрә алараг белә нәтичәјә кәлир ки, онун ислаһ вә јенидән тәрбијә олунмасы гејри-мүмкүн олмагла јанашы, шәхсијјәти сон дәрәчә ичтимай тәһлүкәли олдуғу-

на көрә она Азәрбајчан Республикасы ЧМ-нин 255-чи маддәсинин «в» бәнди илә нәзәрдә тутулан мүстәсна чәза тәдбири—өлүм чәзасы тәтбиг етмишдир.

Мәһкәмә коллекијасынын һөкмү илә јухарыдакыларә әсасланыб Азәрбајчан Республикасы Чинајәт Просессуал Мәчәлләсинин 323—325, 328, 331—335, 338, 340-чы маддәләрини рәһбәр тутараг Газыјев Рәһим һәсән оғлу Азәрбајчан Республикасы ЧМ-нин 255-чи маддәсинин 2-чи һиссәси илә тәгсирли билиниб, чинајәтләрин мәчмусу гајдасында әмлакы мүсадирә едилмәклә өлүм чәзасына, Қазымов Наил Шоверән оғлу Азәрбајчан Республикасы ЧМ-нин 255-чи маддәсинин «в» бәнди, 233-чү маддәсинин «в» бәнди, 234-чү маддәси, 220-чи маддәсинин 1-чи һиссәси, 220—1-чи маддәсинин 2-чи һиссәси вә 86-чы маддәсинин 1-чи һиссәсилә тәгсирли билиниб, чинајәтләрин мәчмусу гајдасында 10 ил мүддәтинә, Әзимов Надир Бәһрәм оғлу Азәрбајчан Республикасы ЧМ-нин 220-1-чи маддәсинин 2-чи һиссәси вә 220-чи маддәсинин 1-чи һиссәсилә тәгсирли билиниб 3 ил, Бајрамов Руслан Камил оғлу Азәрбајчан Республикасы ЧМ-нин 220-чи маддәсинин 2-чи һиссәсилә тәгсирли билиниб 3 ил мүддәтинә азадлығдан мәһрум едилмә чәзасына мәһкүм едилмишдир.

Лачын рајонунун ишғалы илә әлагәдар олан епизодлар үзрә Азәрбајчан Республикасы ЧПМ-нин 226-чы маддәсинин вә 244-чү маддәсинин 1-чи, 2-чи бәндләринин тәләбләри позулмагла истинтаг апарыларкән ишин һаллары там вә һәртәрәfli арашдырылмадығы үчүн әләвә истинтаг апарылмасы мәгсәдилә республика Мәһкәмә Коллекијасы һәмчинин бу ики рајонун ишғалы илә бағлы Ајаз Мүтәллибов, Шаһин Мусајев, Таһир Әлијев, Ислаһам Асланов, Елдар Оручов, Маһир Аббасов, Ваһид Бајрамов вә гејри 21 нәфәр, 1992-чи илдә Мұдафиә Назирлији системиндә ордунун дағыдылмасы, игтисадијјатын зәифләмәси мәгсәдилә халгын вә дөвләтин әмлакыны тәлајанлар һаггында епизодлары да гәрарда көстәрмәклә прокурорлуға көндәрмишдир.

ШУША НИЈЭ СҮГУТ ЕТДИ?

Шушанын ишғалындан, даһа доғрусун десәк, ермәниләрә тәһвил верилмәсиндән 4 ил кечир. Узун әсрләр алынмаз олан бу тарихи гала халгын тәлејинә лагејд олан «башсыз» башчыларымызын вәзифә күрсүсүнә гурбан верилди.

—Шушаны сатан күнаһкарлар кимләрдир? Шәһәр нә үчүн сугута уғрады?

Мүхбиримиз һәммин суаллара Шуша вә Лачынын ишғал олунмасында тәғсирләндирилән сабиг Мүдафиә Назири Рәһим Газыјев вә гејриләринин мәнкәмә просесини нә сәдрлик едән Әнвәр Сејидова мүрачиәт едиб, бу мәсәләләрин тәһлил етмәсини хаһиш етмишдир.

Гыса арајыш: Әнвәр Чүмшүд оғлу Сејидов, 1949-чу илдә Огуз рајонунда анадан олмушдур. 1975-чи илдә Азербайчан Дөвләт Университетинин һугуг факүлтәсини битирмишдир. 1966—1972-чи илләрдә Республика Рабитә Назирлији, 1972—1978-чи илләрдә Республика Әдлијә Назирлији системләриндә мүхтәлиф мәс'ул вәзифәләрдә ишләмиш, 1979—1980-чи илләрдә Загатала, Чәлилабад рајон халг мәнкәмәләриндә һаким, мәнкәмә сәдри, 1990-чы илдән Республика Али мәнкәмәсинин үзвү сечилмишдир. 1 дәрәчәли һакимдир, ики оғлу, бир гызы вар.

—Әнвәр мүәллим, Шушанын ишғалындан 4 ил кечмишдир. Мәнкәмә просесиндә ишғалла әлагәдар һансы фактлар үзә чыхарылмышдыр?

—1988-чи илдә Советләр Иттифагы дағылдыгдан сонра Азербайчан сијаси бурулғанлара дүшмүш, һакимијјәтин бир гүввәнин әлиндән дикәринин әлине кечмәси илә бағлы мәркәзлә рајонлар арасында әлагә итмишдир. Азербайчанын Ермәнистанла сәрһәд олан рајонлары үзәриндә дөвләт нәзарәти зәифләмиш, јалныз телефон рабитәсилә мәркәздән әлагә сахланылмагла кифәјәтләнмишдир. Бу да һәммин рајонларда өзбашыналыг, инзибати органлара, гануна гаршы һөрмәтсизлијә шәраит јаратмыш, бундан истифада едән чинајәткар үнсүрләр көнүллү дәстәләр шәклиндә, куја торпағы мүдафиә етмәк ады илә силаһлы дәстәләр тәшкил етмиш, онларын командирләри

(әлбәттә, бу бүтүн ләјагәтлә торпағы мүдафиә едән көнүллү дәстәләрә шамил едилмир) гоншу Ермәнистан рајонлары вә мәркәздәки һакимијјәтә кәлмәк истәјән гүввәләрлә чинајәткар сөвдәләрә кирмәклә каһ бир кәнди, каһ да гәсәбә мәркәзләрини вериб-алмагла әслиндә торпаг алгы-сатгысына башламышдыр.

Дикәр тәрәфдән исә Русија дөвләти Азербайчанын мүстәгиллијини зәифләтмәк, ону өзүнә табе етмәк мәгсәдилә Русија әразисиндә гуллуғ едән һәрбчиләрдән өзләринә сәдагәтчилиәрини сечәрәк Азербайчан Ордусуна көндәрмиш, бундан башга, Азербайчанда халг арасындан өзләринә етибарлысыны сечәрәк, мүхтәлиф тәблиғатлар вәситәсилә нүфузуну јүксәлтмиш вә сијаси һакимијјәт ојунларындан бачарыгла истифада етмишләр. Сәрһәдјаһы рајонларда, о чүмләдән, Шушада, һәрби һиссәләрдә гуллуғ едән белә һәрбчиләр торпағы горумаг дејил, вахтларыны бош, сәмәрәсиз кечирмәклә бәрабәр, санки рајонлардан чыхмаг үчүн команда көзләмишләр.

Шуша шәһәринә ејни ссенари илә кәлән Рәһим Газыјев шәһәрдә ики һакимијјәтчилилик јаратмыш, 10 феврал 1992-чи илдән шәһәрин мүдафиәси үзрә мәс'ул шәхс-рәһбәр, 18 феврал 1992-чи илдән исә Шуша фөв'гәладә вәзијјәт рајонунун коменданты вәзифәсиндә оларкән, о, тәһлүкәли вәзијјәтдә олан шәһәри дүшмән гүввәләрин силаһлы һүчүмундан горумаг мәгсәдилә билавәситә сәнкәрләр, истәһкамлар вә мүдафиә үчүн зәрури олан дикәр гурғулары гурмамыш, силаһлы гүввәләр арасында интизам вә әлагә јаратмалы олдуғу һалда, Гуру Гошунлары Дөјүш Низамнамәсинин 1 һиссәсинин 167 вә 169-чу маддәләринин тәләбләрини гәсдән позуб дөјүш шәраитиндә гуллуғ мөвгејиндән дикәр шәхси марағына көрә суи-истифада етмәклә көстәриләнләрин һеч бирини етмәмиш, шәхси ишинә көрә 4 март 1992-чи илдә Бақы шәһәринә кедәрәк шәһәри башлы-башына бурахмыш, бир даһа ораја гајытмамышдыр. Чох марағлы һалдыр ки, 17 март 1992-чи илдә Мүдафиә Назири тә'јин едилдикдән сонра да көнүллү мүдафиә дәстәләри командирләринин нәинки өзбашыналығынын гаршысыны алмыш, әксинә, һәммин баталјонлары бирләшдириб Азербайчан вәтәндашылығы олмајан, Иранлы Мәммәд Мурадзадәни онлара башчы тә'јин етмишдир. һәммин шәхс исә, нәинки, һәрби тактика вә техниканы билмир, онун һәм дә автоматы атмаг бачарығы белә јох иди. Шуша кими јүксәк стратежи әһәмијјәтә малик олан бир шәһәрдә М. Мурадзадә, сәрхошлуғдан башы ајылмајан подполковник Елчин Мәммәдов,

Русијадан Азербайчана кәлмиш вә Азербайчандан хәбәри олмајан Елбрус Оручов кими һәрбчиләри вәзифәјә тә'јин едән назир артыг Шушанын ишғалына там шәраит јарадырды.

Шуша әтрафында топлашмыш ермәни силаһлы бирләшмәләриндән хәбәри олан Мүдафиә Назирлијинин рәһбәрлији 7 мај 1992-чи илдә Бејнәлхалг «Гырмызы Хач» чәмијјәтинин нүмајәндөләринин Шушаја кәлмәси ады илә алдадараг шәһәрин мүдафиәсинә дајанан силаһлы гүввәләрин вә һәрби техниканын мүдафиә мөвгеләриндән чыхарылмасы, әразинин минадан тәмизләнмәсинә даир кәстәриш вермәси исә ишғалы јетишдирирди.

Шушанын ишғалына тә'сир едән амилләрдән ән әсасы исә һакимијјәтдән кедән Ајаз Мүтәллибову јенидән һакимијјәтә кәтирмәк үчүн гурулан сијаси ојунлар, ән нәһајәт, 8 мај 1991-чи илдә алынмаз гала олан Шуша ишғалчы јаделлиләрә сатылды.

Торпағын тәлеји кимләрә тапшырылмышдыр? — Шушанын мүдафиәсинә мәс'ул олан ики кенералын—Тәһир Әлијев вә Елбрус Оручовун үзләшдирилмәси заманы белә ачыначаглы бир детал үзә чыхды! Бири дикәринә чаваб верәркән, «Шуша шәһәри бош иди, сән нә үчүн Шушаја кирмәдин?» һәр икиси ачизанә шәкилдә «мән горхдум» чавабы илә кифајәтләндиләр. Белә вәзијјәтдә Шушанын һансы мүдафиәсиндән сәһбәт кедә биләрди?

Мәһкәмә просесиндә белә рүтбәли һәрбчиләрин тәгсирлилик дәрәчәси ајдынлашдырылмагла мәс'улијјәтә чәлб едилмәкләри барәдә гәрардад чыхарылды, тәдбир көрүлмәси үчүн Республика Прокурорлуғуна көндәрилди. Һәләлик 4 илә јахын вахт кечсә дә нәтичәси јохдур. Лакин мән сәдрлик едән бир һаким кими торпағын ишғалы илә әлагәдар мәс'ул шәхсләрин истинтаг органлары тәрәфиндән кеч-тез мәһкәмә мәс'улијјәтинә чәлб едиләчәјинә инанырам.

—Милли Ордумузун илк мәғлубијјәти олан Дашалты әмәлијјатынын уғурсузлуғу Шуша фачиәсинә кәтириб чыхарды. Бу әмәлијјата рәһбәрлик едән кенерал Тачәддин Мейдијев сәриштәсизликлә күнаһландырылды. Кенералын тәлеји нечә олду?

—Буну мән һәмин дөврдә Азербайчан Республикасынын башсыз, рәһбәрсиз олмасына мисал кәтирирәм. Әкәр һәмин вахт күрсү үстүндә мүбаризә апаран гүввәләр дүнјада танынмыш јеканә сијаси лидер олан Н. Әлијевә тәклиф етмәклә ону һакимијјәтә кәтирсә иди, там јәгин ки, Республика һазыркы ачыначаглы вәзијјәтә дүшмәзди.

Тачәддин Мейдијевә кәлдикдә исә Республика Али мәһкәмәси үзвүнүн бу суала чаваб вермәси јерсиздир. Субјектив фикрими билмәк истәјирсинизсә, дејә биләрәм ки, Азербайчан мүстәгиллик әлдә етдији дөврдә һәлә рус гошунлары Азербайчанда иди, халғын өз ордусуна инамы итсин вә онлардан «икиәлли» јапышсын дејә, һөкмән бу әмәлијјат уғурсузлугла нәтичәләнмәли иди.

—Шушанын тәһвилине гәдәр баш верән хәјанәтләр, әлбәттә, Дашалты илә гуртармыр. Биздә олан мә'луматлара көрә, баталјон командири Рамиз Гәмбәровун вә Шушанын кечмиш ичра башчысы Микајыл Көзәловун мүәммалы шәкилдә гәтлләри дә бу сыраја дахилдир. Һәмин гәтлләр барәдә фикриниз нәдир?

—Јухарыда шәрһ етдијим кими, Азербайчанда јаранан қонүллү дәстәләрин неч дә һамысы вәтәнә хәјанәт торпаг сөвдалары илә мәшғул олмамыш, чохлаы вәтән уғрунда чанларыны вермишдир. Рамиз Гәмбәров да беләләриндәндир.

Микајыл Көзәлова кәлдикдә исә о, торпағыны ләјәгәтлә мүдафиә етмиш, бәзи рајонларын башчылары кими рајонун кетмәсинә шәраит јаратмағы, чинајәткар рәһбәр ишчиләрилә әлбир олуб орадан сәрвәтләри мәркәзә дашыјыб кәтирмәји, харичи машынларда кәзмәји, һазырда «гачғын» пәрдәси алтында күзәштли имтијазлар әлдә етмәји, телевизия вә мәтбуатда өзүнү милләт гәһрәманлары кими реклам етмәји өз шәхсијјәтинә сығышдырмамыш, белә чиркин сијаси ојунлардан кәнарда олмагла гәтлә јетирилмишдир. Рамиз Гәмбәров вә Микајыл Көзәлов Азербайчан халғынын ләјагәтли оғуллары кими торпаг уғрунда шәһид олмушлар.

—Шушанын коменданты олдуғу вахт Рәһим Газыјевә едилән «гәсд» әтрафында да мүхтәлиф версијалар вар. Дејиләнә көрә, бу гәсд ојуну Р. Газыјевә фетишләшдирирмәк мәгсәди үчүн мүәјјән даирәләр тәрәфиндән тәшкил олуишушду. Бүтүн бунлар доғрудурму?

—Әлбәттә, доғрудур...

Рәһим Газыјев мәһкәмә кедишиндә изаһат верди ки, әскәрләр үчүн она ики отаг ајрылыбмыш. Отағын бириндә өзү галырмыш, дикәриндә исә әскәрләр. О, үмуми отагда, јә'ни әскәрләр арасында галмагла, кечә ишыг сөндүрүлүб, Р. Газыјевә куја суи-гәсд заманы 8 вәтән оғлу гәтлә јетирилмишдир. Ишыглар јандыгда исә о, өз шәхси тапанчасы илә ајағынын јумшаг тохумаларына күллә атмагла өзүнү јараламышдыр. Бу факты мәһкәмәдә мүттәһим Наил Қазымов вә диндирилмиш шәһид Ра-

миз Бабајев дә тәсдиг етди. Сон нәтицәдә дә һижләкәр, тамаһкар Р. Газыјев Мүдафиә Назири олду.

—Шуша тәһвил вериләндә, куја орадакы банк ермәниләриң алиңә кәчмәсиңи дејә партладылды. Һәрби техника исә сағ-саламат дөјүш мејданларында бурахылды. Бүтүн булар нә мәгсәд күдүрдү? Банкада олан пуллар кимләрә чатды? Бәс һәрби техника һијә саламат тәһвил верилди? Сизчә бу һәрәкәтти архасында хүсуси разылашмалар дурурму?

—Шуша банкы партладылмајыб. Пулларың дәвләтә верилмәмәси һаггында мә'луматым јохдур. Бу факт ибтидан истинтаг тәрәфиндән јохланылмамагла башлы-башына бурахылмышдыр. Һәрби техниканың дөјүш мејданында галмасы, дүшмәнә тәһвил верилмәси барәдә чох шеј ачыгламағ олар. Һамыја јахшы мә'лумдур ки, торпағларың ишғалына сәбәб тамаһ вә вәзифәјә јијәләнмәк олмушдур.

—Шуша тәһвил верилмәмишдән әввәл мүдафиә назири Рәһим Газыјевин разылығы илә Милли Мәчлис Шаһин Мусајевин фәалијјәтнини дондурмушду. Анчаг Шуша әмәлијјатына рәһбәрлији јенә дә она тапшырмышдыр. Сизә елә кәлмир ки, бүтүн булар ејни планың—Хочалы, Шуша, Лачын хәјанәтинини ваһид мәркәз тәрәфиндән идарә олунмасы демәкдир?

—Бәли, мәсәлә бурасындадыр ки, мәһкәмә истинтагында хејли чәтинликләрлә үзләшдик. Баталјон командирини Ф. Сәфәров вә диқәр командирләрини һеч бири һәрби анд ичмәмишди, һәрбчи кими һеч бир сәнәддә имзалары јох иди. Милли Мәчлисин гәрары илә Шаһин Мусајевин вәзифәсиндән күтүрүлмәси мәсәләси гојулмушду. Буна бахмајарағ Р. Газыјевин кәстәриши илә Мүдафиә Назирлијиндә галарағ һәлә дә гәраркаһа рәһбәрлик едирди. Белә ки, торпағың верилмәсиндә иштирак едәнләрин кәләчәкдә мәс'улијјәтдән гуртармасы үчүн габағчадан һәр шеј әлчүлүб-бичилмишди. Милли Мәчлисин гәрары Ш. Мусајевә төрәтдији чинајәтдән јаха гуртармағ үчүн лазым иди. Сонралар о, истинтага чәлб олунанда—мән ајын 30-да вәзифәдән узаглашдырылмышдым. Һеч бир салаһијјәтим јох иди, дејәчәкди. Командирләр исә һәрбчи олмадыларына көрә мәс'улијјәти үстләриндән атачагдылар. Демәли, доғрудан да ишини һамысы бир мәркәз-

дән идарә олунмагла дүшүнүлмүш гајдада һәјата кечирилмишдир.

—Милләти сарсытмағ үчүн онун өнчүлләрини, лидерләрини арадан күтүрүрдүләр. Шушаның кечмиш коменданты Әләкбәр Әләскәровун гәтли дә сизә елә кәлмирми ки, Шуша хәјанәти илә бағлы чинајәтләри өрт-басдыр етмәк мәгсәди күдүрдү?

—Әләкбәр Әләскәров Шушада ики һакимијјәтлилик дөврүндә комендант олмушдур. Истинтагда олан мә'лумата көрә Шушаның ишғалы илә бағлы, Рәһим Газыјев һагда онда хүсуси материаллар вә касет вармыш. Она көрә төрәтдикләри чинајәтләр ачылмасыңи дејә, ону гәтлә јетирдиләр. Бу ајрыча чинајәт ишидир. Һәмин чинајәт иши илә бағлы Наил Казымов вә 4 нәфәр әскәрини ону өлдүрмәси һагда материаллар вар. Иши һәрби прокурорлуғ апарырды.

—Билаваситә сизин сәлаһијјәтниниз дахилиндә олмаса да ики азәрбајчанлының ниқаранчылығы, бир-бириндән өјрәнмәк еһтијачы кими гәбул едир: Шушаның сүлһ јолу илә гајтарылачагына инанырсыныңмы?

—Тәкчә Шушаның јох, бүтүн Азәрбајчан торпағларының гајтарылмасына инанырам. Президентимиз һејдәр Әлијевин мүдриқ сijasәтинә инанырам. Бүтүн торпағларымыз әкәр сүлһ јолу илә алынмаса, ордумузун күчү илә гајтарылачағ. Бүтүн дүнија дәвләтләри бу күн Азәрбајчаны дәстәкләјир. Халгымызың хошбәхт кәләчәјинә инанырам. Инанырам ки, азад олунмуш торпағларымызда инсанлар јенә сәадәтә говушачағлар. Јурд һәсрәти үрәкләрдән бирдәфәлик силинәчәк.

Мәнә чох гәрибә кәлир ки, индијә гәдәр Лачының, Кәлбәчәрин ишғал олунмуш рајонларыңи һијә истинтагы апарылмајыб? Хочалы, Кәлбәчәри вә диқәр рајонлары верәнләр һәлә мүттәһимләр күрсүсүндә әјләшмәјибләр. Мән бурда рота, јахуд, баталјон командирләрини нәзәрдә тутмурам. Бу рајонларыңи верилмәсиндә әли олан һәрби рүтбәли ишчиләри, һөкумәт телефонундан истифадә едәнләри нәзәрдә тутурам.

—Бәли, бүтүн халгымыз әдаләтин зәфәр чалачағы һәмин күнү көзләјир. Әнвәр мүәллим!

—Мүсаһибә үчүн сағ олун!

Сөһбәти апарды: Тәрәнә Мухтарова.
«Республика»ның мүхбири.

ШУША БАҲАДЫРЛАРЫ

Женилмәз пәһләван Рәшид Јусифовун кәркин зәһмәт һесабына азаб-әзијјәтлә топладыгы вә јетишдирдији «Зорхана» адлы илк милли сәјјар сирк дағыдылдыгдан сонра коллективин үзвләри 1946-чы илдә һәрәси бир сәмтә үз тутду.

50-чи илләрдә Рәшид Јусифов бу сәһәдә јени бир чәһд кәстәрди. Рајон вә кәндләримиздә исте'дадлар арајыб-ахтарды. Чохлу јазышмалар апарды. Мәдәнијјәт назирлијинә вә шәхсән пәһләвана кәлән—мәктуб вә әризәләрдә бу тәшәббүсә бөјүк мәмнунијјәтлә гошулмаг истәјәнләр өз бачарыгларындан истифадә олунамасыны хаһиш едирдиләр. Әшрәф Султанов, И. Мәммәдов, Рамиз Әләскәров, Искәндәр Гочајев, Гачај Һүсәјнов вә башгалары мәктубун ичиндә өз шәкилләрини дә јолламышдылар.

Шушадан Гачај Һүсәјнов јазырды: «Хаһиш едирәм, мәни бәдән тәрбијәсинә вә идман ишләринә һәвәсим олдуғу үчүн јени ачылачаг Бакы зорханасында өзүңзә (Рәшид Јусифова—Ш. К.) шакирд гәбул едәсиниз».

Рәшид Јусифовун бу хејирхаһ тәшәббүсү јенә дә алынмады. Лакин пәһләван өз ишини көрмүшдү. Онун арзусу вә бу сәһәдә атдыгы аддымлар рајонларымызда онларла сирк группларынын јаранмасына, балаганларын пејда олунамасына сәбәб олду. Халг ичәрисиндән чыхмыш исте'дадларла бир мүддәт мәшғул олан Рәшид пәһләван бу кәңчләри пәрвазландырыб һәрәсини бир сәмтә учуртду. Онлар да өз нөвбәсиндә республикамызын, еләчә дә иттифагын бир чох кушәләриндә идманын инкишафына, идманла бағлы ел мәрәсимләринин дирчәлдилмәсинә бөјүк тәкан вердиләр. Бунлардан бири дә шушалы пәһләван Гачај Һүсәјнов иди.

Гачај Һүсәјнов күчлү пәһләванлардан олмуш вә Гарабағда ад-сан газанмышды. Әввәлләр Шуша чөрәкханасында јүкчү ишләјән Гачај Рәшид пәһләванын милли сирк јаратмаг тәшәббүсүнү ешидиб онун јанына кәлмиш вә бир мүддәт пәһләванын рәһбәрлији алтында мәшг етмишдир. Рәшид пәһләван ону өзүлә гастроллара апарыр, сәһнәјә алышдырырды.

Азәрбајчанда милли сирк јаратмаг тәшәббүсү баш тутмадыгындан Рәшид пәһләван башына топладыгы исте'

дадлары бурахмалы олду. Гачај Һүсәјнова бу чох тә'сир кәстәрди. Артыг ел арасында танынмыш вә күчү, бачарыгы илә рәғбәт газанмыш пәһләван гәфилдән сәһнәни тәрк етди. Кими деди өлдү, кими деди тутдулар... Пәһләван достлары илә, о чүмләдән бөјүк устады илә әлагәни тамам кәсди.

Јадымдадыр, о вахтлар Рәшид пәһләван онун һаггында белә демишди: «Мә'рифәтли, ганачаглы оғланды. Јахшы күчү варды. Чох тәмкинли иди. Мән ону да «Зорхана»ја чәлб етмишдим. «Зорхана» дағыланда башгалары кими о да чыхыб кетди. Бир мүддәт Гарабағда пәһләванлыг еләди. Хош сәдаларыны ешидирдим. Тез-тез мәктублашырдыг. Арабир өзү дә кәлирди. Сон вахтлар әлагәмиз кәсилиб. Ондан сәс-сәмир јохдур. Гәзетләрдә дә онун һаггында даһа бир шејә раст кәлмирәм. Билмирәм нә олду она?!».

Беләчә он алты ил пәһләван һамыдан гачды, һамыдан кизләнди, дамарларында түҗән еләјән ганы гаралда-гаралда көзләди...

Нәји көзләди, кимдән гачды, нијә кизләнди?.. Өзүндән башга билән олмады буну. Елә ахырда өзүндән дә гачыб кизләнә билмәди. 70-чи илләрин орталарында гәзетләрдә, афишаларда Гачај пәһләванын ады јенидән көрүнмәјә башлады.

1986-чы илдә һансыса гәзетдә Гачај пәһләван вә онун оғлу—кәңч пәһләван Тәвәккүл һаггында јазы охудум. Пәһләванла көрүшмәк үмиди илә Шушаја јола дүшдүм. Шушаја чатан кими илк кетдијим јер «Шуша» гәзетинин редаксиясы олду. Гәзетдә бир нечә тәләбә јолдашым ишләјир—Тәранә, Мейди... Онларла көрүшдән нә гәдәр севиндимсә, ешитдијим хәбәрдән бир о гәдәр кәдәрләндим. Сән демә... Онсуз да көзләриндә һәмишә дәрин, нәһајәт-сиз бир һүзн олан Тәранә... Көзләри дола-дола мәнә деди: «Гачај дајы үч күндүр ки, рәһмәтә кедиб...».

Гачај пәһләванын өмүр-күн јолдашы Зинјәт хала мәни сәмими бир мейрибанлыгла таршылады. Бир аздан Тәвәккүл кәлди. Орта бојлу, долу бәдәнли, чөһрәси нурлу бир оғланды. Көһнә танышлар кими чох истиганлыгла көрүшдүк. Бүтүн кечәни Тәвәккүл Гачај пәһләвандан данышды, мән исә онун хаһиши илә Рәшид пәһләван һаггында сөһбәт етдим. Биз јатаг отагына кечәркән Зинјәт хала оғлуна деди:

—Тәвәккүл, сәнин јатагына балыш гојмадым, сандығын үстүндә вар, истәсән көтүрәрсән.

Мәним көзләримдәки суалы охујуб Зинјәт хала үзү нү мәнә түтдү вә көксүнү өтүрүб:

—Атасы рәһмәтлијә охшајыб, —деди, —башы јастыга кәләнәчән балышсыз јатды. Голларыны гатлајыб башынын алтына гојар, ојатмасан лап једди күн, једди кечә јатарды...

—Атам бизи һеч вахт ади шејләрин үстүндә чәзаландырмазды, —оғлу Тәвәккүл белә дејир, —үстүмүзә гышгырдығыны, бизи вурдуғуну хатырлаја билмирәм. Ики шеји бағышламазды: јалан данышмағы вә әлиәјрилији.

Бир дәфә гоншунун бағындан күнәбахан гырмышдым. Кимсә атамы хәбәрләди. Он-он ики јашым оларды. Киши мәни чағырыб гашгабаглы һалда пудјарымлыг дашы көстәрди. Деди ки, ону әјилиб-галхараг синәмә галдырмалыјам. Сәссиз-сәмирсиз атамын дедикләрини јеринә јетирмәјә башладым. О исә кәнарда отуруб һәрәкәтләримә көз гојурду. На күч кәлдимсә, дашы сәккиз дәфәдән артыг галдыра билмәдим. Башымы синәмә әјиб сучлу-сучлу көзүмү дөјдүм. Интизарла нөвбәти, ән ағыр чәзаны көзләјирдим. Атам мәни интизарда чох сахламады. «Сојун!» —онун зәһимли сәсиндән диксиндим. Динмәз-сөјләмәз үст палтарымы чыхармаға башладым. Киши ики бөјүк кичиткан будағыны гырыб мәнә јахынлашды. Додаглардан, зәифләрдән атамын зәһләси кедирди. Илаһи!.. Кичиткан будағы илә чылпаг ајагларымы, голларымы, күрәјими о гәдәр далады ки!.. Бәдәним гыпгырмызы гызарды. Даһа дөзә билмәдим. Бирчә буну дедим: «Ата бағышла, бир дә еләмәрәм...».

Киши кичиткан будагларыны кәнара атыб деди: «Кејин».

«Мән ону бир ата кими севирдим, мүәллим кими һөрмәт едирдим, пәһләван кими сајырдым, рәгиб кими өјрәнирдим...

Лачын рајонундакы колхозлардан биринә гастрола кетмишдик—атам, мән, Аллаһверди. Рәнкли афишамыз јох иди. Кәлишимиз көзләнилмәз олмушду. Чыхышдан 3—4 саат әввәл кәнди ики јериндә әл илә јазыб ики афиша асмышдылар. Тамаша ахшам кәнд клубунда олачагды. Колхоз сәдри вә бир нечә адамла илк мүнасибәтдәчә бизә гаршы сојуглуг һисс етдим. Сән демә, бир күн әввәл һәмин бу клубача һансыса пәһләван әлламәчилик едиб вә тамашачыларын е'тимадыны доғрултмајыб. Колхоз сәдри лазыми шәраитин јарадылмасыны бојнундан атды.

—Атам бөјүк ирадә вә сәбр саһиб иди. Колхоз сәдринин биканә рәфтарыны вә әдасыны чох сојугтанлыгла гәбул етди. Биз тамам руһдан дүшдүк. Атама бир нечә дәфә тә'кид етдик ки, гајыдаг, башга вахт кәләрик. О бизи ешитмәк истәмәди. Сәдрә деди:

—Әсәбләшмәјә дәјмәз, башына дөнүм. Бу дүнја борч дүнјасыдыр. Анчаг биз о фырылдагчы пәһләванын борчуну гајтармаға кәлмәмишик. Бизимлә дә бу чүр данышмағыныз јерсиздир. Биз өз борчумузу верәчәјик. Тамаша көстәрмәк үчүн бизә анчаг јер лазымдыр, вәссалам. Сәдр:

—Чамаат чәтин ки, кәлсин, —дејә әлини јелләди.

—Кәлсә дә олар, кәлмәсә дә, мән өз борчумдан чыхмалыјам, —дејә атам гәти билдирди.

...Сәдрин әввәлчәдән сөјләдикләри дүз чыхды.

Кәнд клубуна чәми 20—30 адам кәлди. Кејин отағында атама гәти билдирдим ки, мән чыхыш етмәјәчәјәм, ба-чармарам! Ики чүт, бир тәк тамашачы гаршысында мәним ојнамаға һәвәсим јохдур. Киши мәнә һөкмлә деди:

—Ојнајачагсан!

Онун көзләринә бахмагдан чәкинирдим. Мәнә елә кәлирди ки, һал-һазырда кечиртдијим хәчаләт, тәәсүф һисләрини онун да көзләриндән охујурам вә... һеч вахт истәмәздим ки, атам мәним јанымда хәчаләтли олсун, башыашағы олсун. Һәлә ки, бунун шаһиди олмамышдым. О мәним үчүн јенилмәзлик мүчәссәмәси иди. Бу инамымы итирмәк истәмирдим!

—Ојнајачагсан, өзү дә әввәлкиләрдән дә јахшы!

Онун сәсини тәкрарән ешидәндә истәр-истәмәз башымы галдырыб көзләринә бахдым вә... көзләдикләримин һеч бирини бахышларында сезә билмәдим. Бирчә зәһм вә мәним һәрәкәтимдән јаранмыш һирс варды. Мән бир аз өзүмү јығышдырыб:

—Јахшы, амма програмы там ојнајачағыма сөз вермирәм...—дедим. О даһа һеч нә демәди.

...Гардашымла чох һәвәссиз һалда бир нечә нөмрә көстәрдик. 2 пудлуг дашлары ојнатдыг, нүмунәви күләш фәндләри көстәрдик. Амма өзү чыхыш етмирди. О бизи тамашачыларә тәгдим едир, мүәјјән нөмрәләрин изаһыны верир, бунларын инсанын сағламлығында нәјә хидмәт көстәрдијини баша салырды.

Гардашым Аллаһвердинин јашы аз олдуғундан атам чәтин нөмрәләрин нүмајишини она ичазә вермирди. Нөвбәти нөмрәдә мән дишләримлә даш галдырмалы идим. Лакин нә гәдәр чалышдымса өзүмү чәмләшдириб һәвәсә

кәлә билмәдим. Сәһнә архасында атама дедим ки, даһа мән бачармырам... (кишини јаман эсәбләшдирдим. О күнү һеч вахт јадымдан чыхара билмирәм. Јәгин ки, бу гәһәһәтими өмрүмүн ахырынадәк өзүмә бағышлаја билмәјәчәјәм. Сонралар буна көрә атамдан дәнә-дәнә үзр ис-тәмишәм. Сөзүн дүзү, киши дә буну һеч вахт мәним үзү-мә вурмајыб, лакин күнаһым үзрүмдән гат-гат артып олуб).

Атам гәти е'тиразымы көрүб:

—Јахшы, чыхын кечи кими һоппаныб дүшүн,—дејиб кејим отағына кечди. Гардашымла сәһнәдә јүнкүл нөмрәләр көстәрмәјә башладым. Елә бу дәм апарычымыз сәһнәдә белә бир е'лан верди:

—Гочаман пәһләван чаванлығыны јада салыр. Диш-ләрдә он әдәд ики пудлуг даш!

Гулагларыма инанмадым. «Кишинин ағлы чашыб нәдир? Нечә јә'ни дишләрдә? Онун диши вар мәкәр?! Протезләрлә бу ағырлығы галдырмаг олармы?».

Атам сәһнәјә чыхды. О палтарыны идман трикосу илә әвәз етмишди. Бәдәнимдән бир кизилти кечди. Со-југ тәр басды мәни. «Бу киши нә едир? Мәшгисиз-задсыз сәһнәјә чыхыб. Ахы о чоходанды ки, ағыр нөмрәләр көстәрмир. Бирдән-бирә онун чәнәси бу ағырлығы таб кәтирә биләр?».

О, сәһнәјә чыхан кими биз архаја чәкилдик. Атам бир ики јүнкүл нөмрә илә тамашачыларын һисс едә биләчәји тәрздә өзүнү ағыр нөмрә үчүн һазырлады. Сонра апарычынын е'лан етдији ағырлығы дишләриндә галдырмаг үчүн ағзыны ачанда дәһшәт мәни бүрүдү! Киши протез-ләрини чыхармышды...

Һәлә һеч бир пәһләван дамагларында белә бир ағыр-лығы галдырмајыб!

—Бу уғурунда вәчдә кәлмиш атам һәмин кечә бизи сәһнәјә бурахмады, тамашанын ахырыначан өзү тәк чы-хыш етди. Өмрүмдә биринчи дәфә иди ки, атамдын белә һәвәслә вә јүнкүллүклә ојнадығынын шаһиди олурдум.

Чыхышыны гуртарыб, сәһнә архасына кечәндә киши-нин үзүнә баха билмирдим. Белә нанкор һәрәкәтимә көрә өзүмә елә данлајырдым ки... Истәјирдим о мәнә ағыр бир сөз десин, мәни данласын, бәлкә бир аз јүнкүллә-шәм. О исә мәнә јахынлашыб, чыхышындан шишиб гы-зармыш әлини чијнимә гојду вә күлүмсүнәрәк һеч нә ол-мајыбмыш кими деди:

—Аслан гочалса да... асландыр, бала!».

ГАРАБАҒ ПӘҢЛӘВАНЛАРЫ ЧАҒЫРЫР...

Гарабағ өз көзәл ән'әнәләри илә шөһрәтләнмишдир. Гәһрәман пәһләванларын адлары јурдумузун бу дилбәр кушәсинин чох әсрлик тарихинә гызыл һәрфләрлә јазыл-мышдыр. Бу баһадырларын сәс-сорағы тәкчә јахын Шәрг өлкәләриндә дејил, һәм дә Русиядан вә Авропадан кә-лирди. Гарабағ тарихинә аид сәнәдләрдә бу баһадырлар-дан бир чохунун ады чәкилир.

Мәсәлән, өтән әсрин 30—80-чи илләриндә Шушада ја-шамыш Набатын бүтүн Гарабағ елиндә тајы-бәрабәри јох иди. Шәкидән, Тәбриздән, Бақыдан, Сәрабдан пәһләван-лар дә'вәт едирдиләр ки, онлар Набатла күләшсинләр Набатын Сејид һәсән адлы севимли шакирди вар иди. Бир дәфә Набат хәстәләниб јорған-дөшәјә дүшмүшдү. Мәһз һәмин вахт Рүстәм пәһләван онунла күләшмәк үчүн Гарабаға кәлмишди. Буну көрән Сејид һүсејн өзүнү итир-мәмиш, мејдана атылараг Рүстәмин күрәјини јефә вур-муш вә өз мүәллиминин шәрәфини уча тутмушдур.

Әсримизин әввәлләриндә Гарабағ пәһләванлары ва-һид ансамбыл јаратдылар. Онлар гастролларда иштирак едиб, бүтүн Азәрбајчаны, Күрчүстаны, Ермәнистаны, Ши-малы Гафгазы кәзиб долашырдылар. Һәр јердә дә бөјүк мүвәффәғијјәт газанырдылар.

Бир нечә илдир ки, Гарабағ торпағында ган төкүдүр. Мәркәзин һәр шејә гадир гүввәләринин үстүөртүлү јар-дымы илә ермәни милләтчиләринин сүн'и сурәтдә удур-дуглары проблем бүтүн халгымызы, бүтүн Азәрбајжан Республикасыны кәркинлик ичәрисиндә сахлајыр. Даим әсарәт тәһлүкәси алтында олан, арамсыз басғынлара мә-руз галан бир халгын өзүнүмүдафиә тәдбирләри дә, күч-лү олмаг арзусу да, бүтүн һиссләрдән јүксәк олар. Хал-гымызын әсрләр боју зүлмә бојун әјмәмәк инады ону бу күн јенилмәз етмишдир. Лакин чох вахт онун һуманист-лији, садәлији, сүлһсөвәрлији физики имканларыны тәт-биг етмәјә мәчбур етмишдир.

Сон вахтлар Гарабағын дағлыг һиссәсиндә гара бу-лудларын сыхлашмасы нәһајәт, бу имканлары көстәрмә-јә сәсләјир. Бу мәгсәдлә 1991-чи ил ијулун 30-да Шуша шөһәриндә Гарабағ Бәдән Тәрбијәси вә Идман Комитә-синин тәшәббүсү илә бөјүк бир тәдбир —Азәрбајчанын танынмыш күч пәһләваны Гачај һүсејновун хатирәсинә һәср олуимуш II Шуша фестивалы кечирилди. Фестива-лын јеканә спонсору Гарабаға халг јардымы комитәси вә «Азәрбајчан» гәзети иди.

Фестивал бөжүк рәмзи мә'на дашыжырды. Биз халгымызын, огулларымызын нөлэрэ гадир олдуғуну көстөрмөк истәјирик. Биз ону да көстөрмөк истәјирик ки, бу күчүн, гүдрәтин саһиби һәлә дә сусур, тәмкин көстәрир. Милләт характеринә јад олан сон һәддә—алчагыға, нанкорлуға күчлә чаваб вермәјә тәләсмир.

Азәрбајчанын демәк олар ки, ән күчлү пәһләванларын топланмыш бу фестивал шушалыларда бөжүк руһ јүксәклији јаратды. Инчәсәнәтә, мәдәнијјәтә дәрин һәссаслығла вә чиддијјәтлә јанашан гарабағлыларын милли ел сәнәтинә, баһадырлыға белә гијмәт гојмалары тәбии иди. Чүнки бу јер әсрләр боју өз икидләри илә фәхр едиб.

Тамашачыларын көзү гаршысында диггәтлә јохланылмыш зәнчирин, налын, сал гаја парчасынын сындырылмасы, мисмарын јалын әллә тахта парчасына вурулмасы, синә үзәриндән јүк машынын кечирилмәси, ики пудлуг, беш пудлуг дашларын мүхтәлиф үсулларла ојнадылмасы вә диқәр нөмрәләр пәһләванларымызын сон илләр һиссә олуначағ дәрәчәдә камилләшдијјини көстәрирди.

Дүздүр фестивалда ән күчлү пәһләван е'лан олунады (әслиндә буна һеч еһтијач да јох иди, чүнки бу күн бурада иштирак едән, белә бир вахтда буну өзүнә борч билән һәр бир пәһләван бу јүксәк ада лајиг иди). Анчағ тамашачыларын алгышлары һәр шеји ајдынлашдырды. Губа пәһләваны Әли Абдулһүсејновун үч әдәт ики јүзлүк мисмары сых һөрүк шәклиндә јалын әллә буруб Гачај пәһләванын һәјат јолдашына тәнтәнәли шәкилдә һәдијјә етмәси галалылары риггәтә кәтирди. Пәһләван санки бир-биринә сарылмыш бу мисмарлар кими бүтүн Азәрбајчаны бирлијә, мөһрибанлыға сәсләјирди. Фестивалын јекунунда Гачај пәһләванын оғуллары— Республика, үмүмиттифағ вә бејнәлхалғ фестиваллар лауреатлары Тәвәккүл вә Аллаһверди чыхыш етдиләр. Тәбии күчә малик олан бу гардашлар өз орижинал нөмрәләри илә тамашачылары бир даһа һејран гојдулар.

Көчәри Бејләгани, 1976-чы илдән аилә вәзијјәти илә әлагәдар оларағ бу сәнәтдән узағлашыб.

—Лакин бу күн мүәллимимиз Гачај пәһләванын хәтирә фестивалынын кечирилмәси хәбәрини ешидиб, бура кәлмәји өзүмә борч билдим. Мәним үстүмдә онун һаггысајы чохдур. Он беш иллик фәсиләдән сонра бу сәнәтә јенидән гајыдачағам.

Әли Абдулһүсејнов, ССРИ идман устасы 1985-чи илдә үмүмиттифағ фестивалы лауреаты, 1988-чи илдә Ко-

рејада кечирилән кәнчләрин вә тәләбәләрин XIII Үмүмдүнија фестивалынын дипломчусу.

Сон заманлар республикамызда пәһләванлара бикәнә мүнәсибәт олдуғу үчүн сөзүн дүзү күсмүшдүм өз сәнәтмдән, атмағ истәјирдим. Лакин дөзә билмәдим, бөжүк пәһләванымызы јад етмәји, Гарабағын чәтин күнләриндә бурада олмағы өзүмә мә'нәви борч билдим.

Мүсәллим Һәкимов, ССРИ идман устасы. Бир чох фестивал лауреатыдыр. Ики дөфә Түркијәдә гастрол сәфәриндә олубдур.

—Сон вахтлар Азәрбајчанда милли пәһләванларын је'ни вүс'әт алмасы, һеч дә онлара көстәрилән «гајғы» илә бағлы дејил. Халгын чәнкавәрлик ганы чошуб, һаһагга, зүлмә баш әјмәмәк әзми күчләниб вә тәбии ахынла халгын арасындан икидләр өн мөвгеләрә атылмағдадыр. Буна азачығ тәкан вермәк ләзимдыр, онда бу халғ харүгәләр јарадачағ.

Рөвшән Һәсәнов, Гарабағ Бәдән Тәрбијәси вә Идман Комитәсинин сәдри Дзү-дочу Армиреслинг үзрә ССРИ федерасијасынын үзү.

—Мән һесаб едирәм ки, Шушада идманын инкишаф етдирилмәси вачиб мәсәләләрдән биридир. Чүнки бунун үчүн көзәл тәбии шәраит вар. Республика Идман Комитәсиндә дәфәләрлә бу барәдә мәсәлә галдырмышам ки, кедиб өзкә республикаларда күлли мигдарда пул хәрчләјинчә, онун-бунун гапысында бојун әјинчә, Шушада олимпиаја еһтијат мәркәзи јаратмағ, олимпиаја базасы гурмағ даһа мәгсәдә ујғундур вә республиканын ән јахшы идманчыларынын бурада тә'лим-мәшғ топланышыны кечирмәк олар.

Һазырда ән үмдә вәзифәләримиздән бири дөвләт мүһафизә органлары илә әлагәләримизи кенишләндирмәкдир. Пәһләванларымыздан Аллаһверди Һүсејнов, идманчыларымыздан Шүнаси Бабајев, Назим Һүсејнов вә башгалары инди Гарабағын чәтин күнләриндә өз бачарығ вә күчләрини дөвләт мүһафизә органларында сынајырлар.

Кәләчәкдә Гарабағ мигјасында кәнара чыхан тәдбирловун (Франса гәһрәманы Әһмәдијјә Чәбрајыловун оғлу) вәтәни Шәкидә вә сизин тәклиф етдијјиниз кими, «Гарабағ дәрдини ән чох дујан вә јашајан Борчалыда» милли идман ојунларындан вә мәрәсимләриндән ибарәт Гарабағ күнләри кечирәчәјик. Өз көкүнү милли гајнағларыны јадырғамыш, бөлүнүб-парчаланмыш, дөјүлүб-әзилмиш халгымызы силкәләмәлијик, данм сүлһүн чарчысы вә елчиси олан идманла көнүлләри бирләшдирмәлијик.

О ки, галды «Азербайжан» гезетинә вә Гарабаға Халл Жардымы Комитәсинә мән дәрин миннәтдарлығымы билдирирәм ки, республикамызын, хусусән дә Гарабағын бу һәҗачанлы күнләриндә диггәт вә гәҗғынызы биздән әсиркәмәмисиниз.

Вагиф Чәфәров, Шуша район Партија Комитәсинин Катиби, ССРИ Али Советинин Гарабағ үзрә республика Тәшкилат Комитәсинин үзвү.

—Сон дөрд илдә шушалыларын үзү белә күлмәмишди. Бу күнки тој-бүсәт хатиримиздәки гәҗғысыз хош күнләри гәҗтарды бизә. Елә бил ки, гочалар чаванлашды, чаванларын күчү бирә-беш артды. Бура кәлән бүтүн пәһләванларә ән башлычасы она көрә тәшәккүр едирәм ки, һеч бир тәһлүкәдән, нараһатчылыгдан горхуб-чәкинмәдән тәк-тәнһа кәлиб Шушаја чыхмышлар. Бу күн бу мејдандан далғаланан «Чәнки» сәдалары Гарабағын бүтүн кәндләриндә илдырым кими чахыр. Бу сијаси, мә'нәви ишин тәшкилатчыларыны алгышламаг истәјирәм.

...Һәмин күн Шушада әсл бајрам иди. 88-чи илин кәдәрли күнләриндән бу вахтачан Шуша чамааты дејәрдик ки, белә үрәкдән севиниб шәнләнмәмишди.

ШӘРИФ КӘРИМЛИ

ГАН

Ону әлә кечирмәк үчүн ермәниләр чохдан фүрсәт ахтарырдылар. Дејиләнә көрә, һәлә башына пул да ајырмышдылар. Вә белә бир фүрсәг аз гала онларын әлине дүшәчәкди.

Апрелин 18-дә Аллаһверди сүрүчү Јашарла ГАЗ-66 маркалы автомашында Шушаја мәрми кәтирирди. Шуша Лачын јолунда кечә саат 12 радәләриндә гәфләтән онлары атәшә тутдулар. Голундан јараланан Јашарын сүканы сахламаға тагәти галмады. Бир нечә күллә јарасы алан Аллаһверди исә ани чашгынылыгдан өзүнү итирди вә сүрүчүјә һеч бир јардым едә билмәди. ГАЗ-66 јолдан чыхыб ашды. Лакин Јашар чәлд тәрпәниб өзүнү машындан ата билди. Машын бир нечә дәфә ашандан сонра дајанды вә... Аллаһверди бир тәһәр сүрүнүб кабинәдән чыхды. О ајаға дурмаг истәдисә дә, ајаглары сөзүнә бахмады. Бу заман јахынлыгда ермәниләрин сәсини ешитди. О, тез әлини автоматына атды, лакин автомат машын гәзаја уғрајаркән сырадан чыхды. Тапанчасы јадына дүшдү—о да

сынмышды. Әлачсыз галыб биртәһәр сүрүнә-сүрүнә машындан араланды вә ири бир ағачын алтында күләјин сүпүрүб бир јердә јығдығы хәзәлин ичиндә кизләнди. Күчлү јаған гар онун изини итирди...

Бир ил әввәл, 1991-чи ил ијулуи 30-да Шушада мәшһур пәһләван Гачај Һүсејновун хатирәсинә һәср олуи муш фестивал тәшкил едилмишди. Бу тәдбир нәинки Шуша вә онун әтраф кәндләриндә бөјүк руһ јүксәклијинә сәбәб олмушду, еләчә дә гара зурнанын чәнки һарајыны ешидән ермәниләр чаш-баш галмышдылар. О заман Шушаја республикамызын ән күчлү пәһләванлары топлашмышды. Фестивалда ев саһибләри—Гачај пәһләванын оғуллары Тәвәккүл вә Аллаһверди гејри-ади күч нөмрәләри илә һамыны һејран етмишди. Аллаһверди милисдә ишләјирди. Бир чох мүрәккәб вә уғурлу әмәлијатларда ад-сан чыхармышды, бир нечә дәфә јенилмәз күчү сәјәсиндә дүшмәнләрин әлиндән гуртармышды. Ермәниләр ону јахшы таныјыр вә фүрсәт ахтарырдылар. Инди будур...

...О ахытдығы ганын тә'сириндән һушуну итирмәјә башлајырды. Тәхминән ики саата јахын јараларынын ағрысындан говрула-говрула дөздү вә бирдән «Сән өлмәли оғул дејилдин, Аллаһверди. Сән бизим онумуза дәјәрдин, гардаш»—дејән достларынын сәсини ешитди. О бир аз диншәди вә зәннинин ону алдатмадығына әмин оландан сонра хәзәлин алтындан чыхды.

—Нә јахшы ки, апардығымыз мәрмиләр партламады...

—Әлбәттә, онда сизин сағ галмаг еһтималыныз олмазды.

—Әшши, биз чәһәннәм, ушаглар мәрмисиз галардылар.

Инди чохлу ган итирмишди. Шушада Назим адлы бир сержант ону өлүмдән гуртарыб, өз ганыны балама вериб, Еһ, тәләјин ишинә бах, инди Назим өзү јараланыб, госпитала кәтирилиб. Аллаһверди буну ешидәндә чох сарсылды, деди ки, о мәним ган гардашымдыр. Мән буна дөзмәдим, өзүм һәкимдән хаһиш етдим ки, оғлумун хиласкарына мәним ганындан вурсунлар. Аңчаг разылашмадылар, дедиләр ки, сағ олсун халгымызы, ганымыз болдур.

Аллаһверди күлүмсәди :

—Дарыхма, ана, Назимлә биз һәлә чох ганларын әвәзини чыхачағыг.

Мән Аллаһвердинин сөзүнә гүввәт вердим:

—Еләдир, гардаш, биз бир-биримизә ган верә-верә гәјнајыб-говушмасаг, Азербайчана оғул ола билмәјәчәјик... Јастығыныз јүнкүл олсун, Шушада көрүшәнәдәк...

КИРОВ ДҮШӘН КЕЧМИШИМИЗ

Гәрибәдир, чох гәрибәдир нә үчүн биз әлимиздән әзиз вә чох гижмәтли бир шејимиз кедәндән сонра гәдрини билирик. Инди торпагларымыз әлимиздән кедәндә пешманчылыг һисси чәкәрәк көјнәдијимиз кими. Хәјанәт ады бу беш илдә дилимизи, додағымызы габар едәндә, вәтән, јурд һәсрәти синәмизи көјнәдәндә дүјмушуг буну. Шуша, Хочалы, Лачын, Кәлбәчәр, Ағдам, Фүзули, Губадлы... хәјанәтләри. Һәлә ону демирәм ки, бүтүн бу хәјанәтләр тарих боју тарих гаршысында бизим башалчаглығымыз олачаг. Һәлә ону демирәм ки, о торпагларымызы кәнд-кәнд, шәһәр-шәһәр сатан сатгынлар, хәјанәткарлар тарих гаршысында үзүгара олачаглар. Һәлә ону демирәм ки, бу хәјанәтләр артдыгча вәзифә креслосуну бәрк-бәрк гучаглајан гејрәтсизләримиз нечә артды. Хәјанәт халгы јазыглашдырды, чөлләрә, сәһралара дүшән, јахуд киминсә миннәтли чөрәјини јејән, кимәсә пәнаһ апаран тәһгир олуан јүз минләрлә дидәркинә, гачгын ахынына, әсирә чевирди. Хәјанәт Мешәлини, Чәмиллини, Кәркичаһаны, Малыбәјлини... оғулларын ганы төкүлән торпаглары бирчә анда гејрәтсизчәсинә верди...

Торпагларымыздан мәһрум олмағымызла бәрабәр бизи көјнәдәнләрдән бири дә дүшмән тапдағы алтында галан тарихи кечмишимиз—абидәләримиздир. Биз бу күн үзү дөнүкләрә, «ахы Шушада нәјинизи гојуб кәлмисиниз дағдан-дәрәдән башга» дејә башымыза гахынч едәнләрә, чөрәји дизи үстә оланлара дејирик ки, ај нанкорлар, биз тәкчә Шушамызы, исти очағымызы, јурд-јуваммызы итирмәмишик. Биз тәкчә о торпаглардан мәһрум олмаммышыг. Биз һәм дә бејнәлхалг мигјасда мисилсиз тутуму, дәјәри олан, инди исә тапданан, тәһгир олуан кечмишимизи гојуб кәлмишик. Әкәр о абидәләр тарихдән силинәрсә, демәли, бөјүк бир халгын кечмишинин бир мәрһәләси тарихдән силинмәк тәһлүкәсиндә галыр. Шушада олмуш харичи журналистләрин «абидәләр учурулмајыб, сағ-салатдыр» сөзләринә инанагмы? —Бәс нә үчүн өз торпагларымыз һаггында харичиләрдән мәлүматланмалыјыг? Өзүмүзә тәһгир билирик ки, Һәлә дә Шушадакы абидәләрин, ата-бабаларымызын ујудуглары гәбристанлығын, шәһид гәбирләринин саламат олуб-олмамасыны һеч ким дәгиг дејә билмир. Мәнә елә кәлир ки, лап елә абидәләримиз саламат галса да, әкәр мурдар ермәни о абидәләрин «башыны тумарлајыб горуса да» јенә биз тәһгир олунмушуг. Мәни гынамајын, Шушада галан абидәләримиз би-

зим дүшмән әлиндә әсир олан, киров дүшән гыз-кәлинләримизин намусу илә нечә дә ејниләшир. Бакирә гызларымыз, абидәләримиз бу күн ермәни тапдағындадырса, тарих гыршысында башымызы галдырыб һеч кәсин үзүнәдик бахмаға һаггымыз јохдур. Һәр ики намус мүчәссәмәсини дүшмән әлиндән гуртармаға исә нә гејрәтимиз, нә дә игтидарымыз вар. Ахы, Шущанын аддым-аддым, гарыш-гарыш кәзән гонаг ајағыны бу торпаға еһтијатла басардыки, бу торпағын һәр дашы, һәр чынгылы да абидәдир. Јағыш јағанда күзкүләндијимиз о ағаппаг мәрмәр дашлары өцүб охшамаг истәјирдик.

Узун илләр көздән узаг, көнүлдән ираг галмышды бу абидәләр. Сонралар онлара икинчи өмүр, һәјат бәхш олунду. Өтән илләрин ағырлығыны чијинләриндә дашыјан сажсыз-һесабысыз мәдәнијјәт абидәләри халгымызын руһуну, јүз илләрин хатирәсини өз үзәриндә һифз едиб сахлајырды. Шәһәрин, әразиси гәдим абидәләрлә зәнкин иди. Шушада гәдим биналар, үмуми узунлуғу 1203 метр даш дөшәнмиш күчәләр, 17 мәрһәллә булағы, 15 мәсчид, 6 карвансара, 3 түрбә, 2 мәдрәсә, 2 гәср—гала дивары мөвчуд иди. Тарихи меһмарлыг вә шәһәрсалма абидәси кими јүксәк бәдиә әһәмијјәти нәзәрә алынараг, Шуша тарихи меһмарлыг горуғуна чеврилмиши. Өз кечмишләринә тајғы илә јанашан шушалылар абидәләри тајғы вә мәрһәббәтлә горујуб бәрпа едирдиләр. Шущаны зијнәтләндирән бир чох гәдим тарихи абидә өз көркәмини, гәдимлијини итирмәди вә дағылыб сырадан чыхмады. Надир тикинтиләр вә евләр диггәтлә арашдырылыр, меһмарлыг мәрһәти, мәрһәббәти вә тајғысы илә бәрпа олунуб јенидән һәјата тајтарылырды. Вә бу ишләр елми үсулла, һәртәрәфли, јүксәк профессионал сәвијјәдә апарылырды. Бәрпа олунмуш абидәләр Шушаја јени бир һәјат вә көзәллик верирди. Шәһәр санки өз чаван өмрүнү јашајырды. Вә меһмарлыг биналары индики сәнәтин, елмин ихтијарына верилир, мәдәни-маариф мүәссисәләринә, ичтиман объектләрә чеврилирди.

Зәһрабәјовларын маликанәсиндә рәсм галерејасы, Мамајы мәсчидиндә поезија еви, Мехмандаровларын јашадыглары евдә халча музеји, онларын мәрһәллә мәсчидиндә «Јашыл аптека музеји», Саатлы мәсчидиндә «ән-әнәләр еви» јерләширди. Бир чох тарихи биналарда көркәмли шәхсијјәтләрин ев музеји ачылмышды.

Комплекс бәрпа ишләринә Азәрбајҗан Республикасы Мәдәнијјәт Назирлијинин хүсуси бәрпа истәһсалат еһмәлатханасы Шуша саһәсинин әмәкдашлары мәшғул олур-

дулар. Мөһтәшәмдији вә көзәллији илә Шушаја јарашып верән гала диварларынын вә шәһәрин кириш дарвазасы олан «Кәнчә гапысынын» бәрпасы уғурла апарылырды. Бу гала диварлары өз дашларында шушалыларын әзминни, зәһмәтини дәјанәт вә гәһрәмәнлығыны јашадырды. Вахты илә бу диварлар јаделли ишғалчыларә баш әјмәјиб, полад синәсилә дүшмәнлә үз-үзә, дөш-дөшә дајаныб арамсыз һүчумларә галхан олуб, шушалылары горујуб. Она көрә дә бәрпачылар бүрчләрин һүчрәләриндә бабаларын гејрәти, мәнлији дашлашан бу галаны—Шушанын даш зирәһини тезликлә һәјата гајтардылар. Шуша абидәләринин әввәлки көркәминә хәләл кәтирилмирди. Шәрг ме'марлығы гајнагларындан бәһрәләнәрәк милли хүсусијәтләри сахлајыр, онлары илкин формасына сала билирдиләр. Мүсаһибим республика, мэдәнијјәт Назирлијинин хүсуси елми—бәрпа истәһсалат е'малатханасы Шуша сәһәсинин рәиси Илһами Фәтәлијевдир.

—Илһами мүүллим, биз Шушаны ики илдән артыгдырки, итирмишик. Биз доғруданмы јалныз исти очағымызы, јурд-јувамызы итирмишик? Ахы, бизим о торпагда тарихи кечмишимиз, мин әсрлик абидәләримиз дүшмән таптағы алтында галыб, дағыдылыб, тәһгир олунуб...

—О тарихи кечмиши тәкчә шушалылар дејил, бүтүн Азәрбајчан халгы итириб. Чүнки о абидәләр бөјүк бир халгын, дөвләтин малыдыр. Ахы, Шуша Азәрбајчанын горуғ е'лан олунмуш шәһәриндән биринчисидир.

Шушанын тәбии ландшафты горуғ е'лан олунуб. Бу тәбилик һәјатын бизә бәхш етдији ән бөјүк сәрвәт иди. Бу күн бу абидәләр ермәни таптағында галыб, қимин үрәји ағрајыр? Бу мәсәләләр нә вахт дөвләт сәвијјәсиндә һәлл олуначағ? Бизим инди ишғал олунан торпагларымызы, абидәләримизи кечикмәдән дүшмән әлиндән гуртармағ әвәзинә далбадал мүрачиәтләр гәбул етмәјин нә мә'насы вар? О гијмәтли, әвәзсиз ме'марлыг абидәләри бу күн бејнәлхалг миғјасда ЈУНЕСКО хәтти илә һәлл олунмалыдыр. БМТ мүвәккилләри көндәрилмәлидир. Ахы бир инсанын тәләјиндәй өтрү ајаға галхырыгса, нә үчүн тарихи миз үчүн нараһат олмуруг? Ахы, о абидәләрин һәр бириндә бир инсан әлинин әмәји вардыр. Вахтилә советләр империјасы дөврүндә сәсимиз Москвадан о јана чатмырды. Бәс инди нијә сусуруг? Бу абидәләр халгымызын сәрвәтидир. Шуша Азәрбајчанда феодад шәһәрсалманын бәризи нүмунәсидир. XVIII әсри көрмәк үчүн тәкчә Шушаја дахил олмағ кифәјәтдир. Тарихин дилсиз шаһидләри сәнинлә бир-бир данышачағ. Шушалы мәктәбли ушағдан

белә сорушсан, о гијмәтли абидәләрин јашындан, тарихиндән сөһбәт ачачағ, шушалылар јалныз о дағларын саф һавасыјнан дејил, абидәләрилә, кечмишләрилә нәфәс алырдылар. Инди о абидәләр, о тарих ајаглар алтына дүшүбсә, намусдан, гејрәтдән дәм вурмаға һаггымыз јохдур. Киров гызларымызын хәчаләтини чәкдијимиз кими онларын да хәчаләтини чәкмәлијик. Тарихимиз тәһгирә мә'руз галыб, биз исә сусуруг. Санки белә дә олмалыдыр. Ашығ Әләскәрин еви дағыланда е'тираз сәсимизи галдырдыг. Закирин еви дармадағын олду, сусдуг. «Короғлу увертурасы» әзәмәтлә сәсләнәндә ајаға галхмағы өзүмүзә борч билирик. Амма о ечәзкар мусигини јарадан дәннин еви һарададыр? Учубму, галыбмы, билән јохдур. Үзејирин, Бүлбүлүн, Чаббарын, Вағифин, Ханын вәтәнинин тәләји нечәдир? Билмирик. Биз бу күн өзүмүздә күчгүвәә тапмалыјыг. Башымыза кәлән мүсибәтләрә чаваб оларағ бүтүн Азәрбајчан халгы ајаға галхмалы, бирләшмәли, мүһарибәни бирликдә дәф етмәлидир.

Көчәрли мәсчиди, Хочамәрчәнлы мәсчиди, Аға Мүсејибханоглу карвансарасы, Ханлыг Мухтар карвансарасы, Х. Б. Натәванын еви, Уғурлу бәјин маликанәси, Хан гызы булағы, Ширин су һамамы, Мердинли мәсчиди, Фиридун бәј Көчәрлинин еви, М. М. Нәввабын гәбри, М. В. Вағифин мавзолеји, Үзејирин һејкәли, Бүлбүлүн, Үзејирин бүстләри... Бу кечмишимизи дүшмән әлиндән тезликлә гуртармасағ, о мүгәддәсләрин руһу бизи бағышламајачағ.

«Күн кечди» филминдәки о кор гочаны хатырлајырсынымыз? О ағсаггал ичәри шәһәрдә даш диварлардан тутатута, әлләрини таныш дашларә сүртә-сүртә өз евинин гапысыны тапыр. Бах, мәнә елә кәлир ки, шушалыларын көзләрини бағласан белә о гала диварындан, дашларындан тутатута өз доғма Шушасына говушарлар.

Елә биз дә һәсрәтлә бу говушманы көзләјирик.

ГАН ЧИЛӘНМИШ ТОРПАГ

Рамиз Булуд оғлу Гәнбәров Шушада фәһлә әнләсиндә дүнјаја көз ачыб. Көзүнү ачандан да чохушағлы әнләләриндә бир шејин шаһиди олуб: һалал зәһмәтлә чәрәк газанмағын. Вә Рамизин сонракы мүбаризәләрлә долу, ганлы-гадалы һәјаты сечмәјиндә она һәм анасы Сәкинә халанын, һәм дә атасы Булуд кишинин өјүдү бөјүк тәсир едиб.

Наггы, эдаләти диши-дырнағы илә горујан Рамизин чәлимсиз вүчудунда түкәнмәјән енержи, чевиклик, јорулмаг билмәдән мүбаризә вә јенә дә мүбаризә јатырды.

1979-чу илдә Шуша шәһәр 4 сажлы орта мәктәбинин битирдикдән сонра Рамиз колхозларарасы тикинти идарәсиндә фәһлә ишләјиб. Орта мәктәблә бирликдә Нијазин адына ушаг инчәсэнәт мәктәбинин тар шәбәсини дә битирмишди. 1980-чи илләрдә һәрби хидмәтини баша вурдугдан сонра доғма Шушаја гајыдыб, әввәлки иш јериндә әмәк фәалијјәтини давам етдирмишди. Нанкор гоншуларымыз өз милләтчи планларыны һәјата кечирмәја башладыглары вахтдан Рамиз вә онун һәмфикирләри Шушада бу планларын позулмасы үчүн тәдбирләр төкмәјә башламыш, демократик һәрәката гошулмушдулар. О вахтлар һәлә республикада Азәрбајҗан Халг Чәбһәси тәшәккүл тапмамышды.

Гарабағда илдырым сүр'әтилә баш верән һадисәләр Шушаны демократик һәрәкатын мүһәррикинә чевирмишди. Шуша республиканын пајтахтында олан демократик һәрәкатлары габаглајырды. Күндән-күнә артан үмуми наразылыглары республиканын ирадәсиз, гәтијјәтсиз рәһбәрлији тәрәфиндән һеч бир үмидверичи чавабын верилмәмәси, халгы өз гејрәтли огулларынын ардынча кетмәјә сөвг едирди. Белә огуллардан бири дә Рамиз иди. Ермәниләр Топхана мешәсини ғыранда, Топхананын синәсинә шырымлар чәкәндә, Бақыда мејдан тәлатүмә кәлирди. Бақы ермәни намәрдләринә гаршы е'тираз сәсини учалдырды. О заман өзүнә јер тапа билмәјән Рамиз Бақыја гачыб телевизия илә чыхыш едәрәк Шушада, еләчә дә Гарабағда јаранмыш вәзијјәт барәдә мә'лумат верди. Керијә гајыдан Рамиз өз мәсләкдашларыны башына јығыб ермәни гәсбкарларына гаршы бир тәшкилат јарадыр. Сонралар АХЧ Шуша рајон шәбәси кими фәалијјәт кәстәрән бу тәшкилатын сәдри кими фәалијјәт кәстәрир. Сонралар АХЧ Али мәчлисинин үзвү олур. Тәгибләрә мә'руз галмасына бахмајараг онлар өз әгидәләриндән дөнмүр, тез-тез кизли јерләрә јығышыр, өз фәалијјәтләрини давам етдирирләр. О вахтлар Азәрбајҗанда јеничә јарадылмыш демократик һәрәкатын өнчүлләриндән Әбүлфәз Елчибәј, Тамерлан Гарајев, Иса Гәмбәр Лејла Јунусова, Зәрдүшт Әлизадә, Нәчәф Нәчәфов тез-тез Шушаја кәлир, тәшкилатын үзвләри илә, Рамизлә көрүшүрдүләр. Рамизин силаһдашы Дадаш Рәһимов:

— Рамизин јохлуғу бу күн дә бизи јандырыр. Рамиз, Микајыл кими огуллар вәтәнин бу дар күнүндә она ла-

23. Шушада 20 јанвар шәһidlәринин хатирәсини әбәдләшдирән хатирә комплексинин ачылышы.

24-25. Шушанын илк ғур-ғамлары. Бахын, бахын вә бу сәсәси јердә гојмајык.

29. Рамиз Булуђ орлу Ген-
баров.

30. Аббасов Хабил Умудвар
орлу.

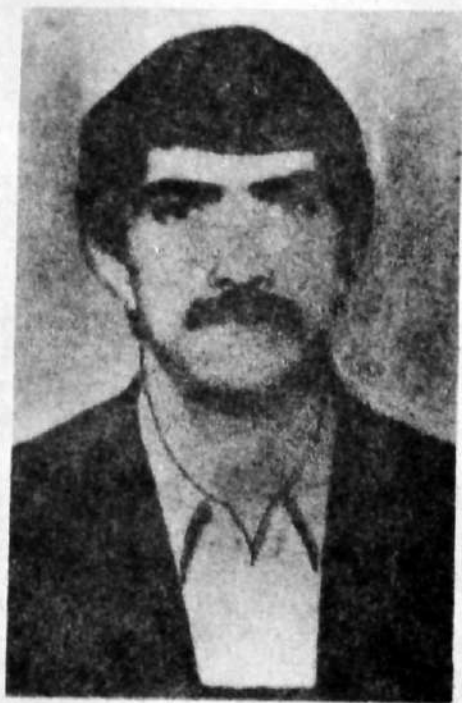
31. Гулиђев Нђримађ Шукђр
орлу (ађас устђ сађдан би-
ринђи).

32. Бөширов Камил . Сабир
оғлу.

38. Гасымов Гәнбәр Аса
оғлу.

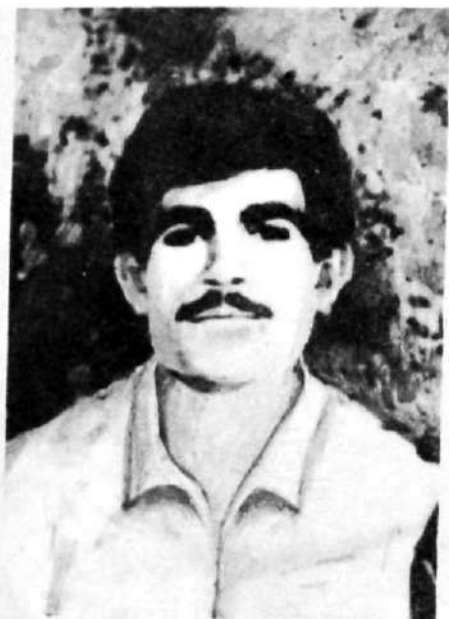
34. Мәммәдов Төвәккүл Хаса
оғлу.

35. Јаман олуp а/рылые.

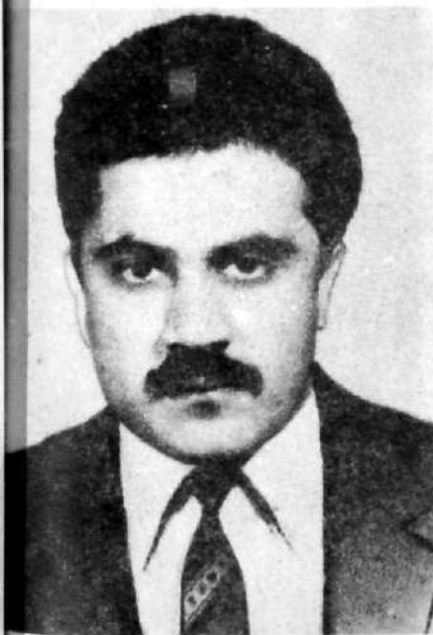
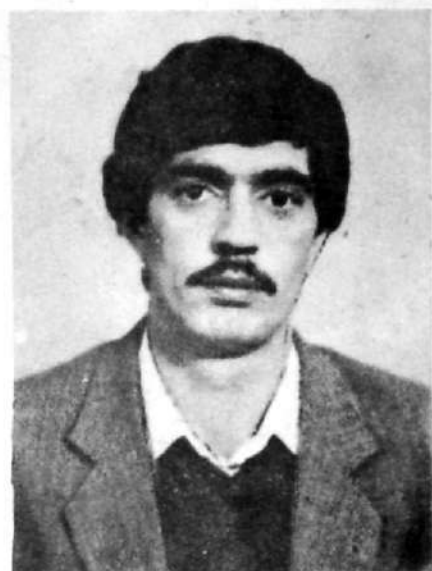
36. Сәксиз нечә јашајым?
Рөвщән анасы Мәнзәр мүәл-
лимә илә.

37—38. Мүрөт өө анасы Әл-
вијә Нәсировлар. Гисас ги-
жәтә еалмаз.

39—40. Руслан өө Насир
Бағыров еардашлары.

41. Исмајылов Әшрәф Дајан-
дур орлу.

42. Гулицев Ислам Идрис
орлу.

43. Чафаров Чингиз Бин
орлу.

44. Гүмбатов Мүшфи Осман
орлу.

зым идилэр. Онлар гәнимәт адамлар иди. Әфсус ки, на-
мәрд күлләсинә туш олдулар.

Рамиз ачыг үрәкли, тәмиз гәлбли, јолдашына јаным-
чыл, ејни заманда, бир командир кими тәләбкар иди.

Ајдын тәфәккүрә малик олан Рамиз һадисәләрин ке-
дишинә дүзкүн прогноз вермәк габилјјәтинә малик иди.
Бу хусусијјәтинә кәрә о, јолдашларындан фәргләнирди.
Гарабағда јарадылмыш Тәшкилат Комитәсинин әлејһинә
иди. Дејәрди ки: Нә үчүн башгасы бизим ишимизә га-
рышмалыдыр? Өз мүгәддәрәтәмызы өзүмүз һәлл етмә-
лијик.

Јадымдадыр, бир күн көрдүм ки, бәрк дилхордур.
Сәбәбини сорушдум онда ачы-ачы күлүб деди:

—Мәни сатын алмаг истәјирдиләр.

—Нечә?

—Мәнә дедиләр ки, сәнә машын, ев нә истәјирсән ве-
рәк, тәки бу јолдан әл чәк.

Рамиз вичданыны пула сатанлара, јолундан сапан-
лара гаршы чох амансыз иди. Онун варлығында ики Ра-
миз јашајырды: Бир и ушаг кими көврәк, тәмиз, тез-тез
долуб-бошалан Рамиз, бири өткәм, сәрт, һәјатда раст
кәлдији һагсызлыгларә, әдаләтсизликләрә, торпагла ал-
вер едәнләрә дүшмән олан, һәгигәтин көзүнә дик бахан
Рамиз. һәр ики Рамизин мәгсәди, амалы бир иди.

Бәли, Рамиз сөзү һәмишә үзә дејәрди. Онун бу ха-
сијјәти чохлаына хош кәлмәзди. О Гарабағда хусуси
Идарә Комитәсинин рәһбәри А. Волскијә, Тәшкилат ко-
митәсинә рәһбәрлик едән В. Полјаничкоја өз фикирлә-
рини ачыгламыш, онларын Гарабаға тәмиз нијјәтлә кәл-
мәдикләрини үзләринә демишдир. О заман Шушада рај-
комун акт залында кечирилән ичласларын бириндә Ра-
миз өз чәсарәтли чыхышы илә В. Полјаничкону ичласдан
Јарымчыг чыхыб кетмәјә мәчбур етмишди.

Шәһәр чамааты артыг баша дүшүрдүләр ки, ермәни-
ләрин азғынлығынын гаршысыны алмаг үчүн, респуб-
лика рәһбәрлијинә јох, өз гүввәләринә бел бағламалы-
дырлар. Одур ки, Рамиз вә достлары ов түфәнкинә ма-
лик олан кичик бир дәстә јаратмышдылар. һәмин дәс-
тәнин үзвләри кечәләр шәһәр әтрафында пуштулар гурур,
әтраф кәндләрә Кәркичаһан, Гајбалы, Нәбиләр кәндлә-
ринә басғын едиләркән көмәјә кедирдиләр. Рамиз мүх-
тәлиф васитәләр илә өз дәстәси үчүн бәзи силаһлар әл-
дә етмишдир. Рамизин јаратдығы силаһлы дәстәнин тәш-
кил едилмәси һеч дә һамынын үрәјинчә дејилди. Чохла-
ры бу дәстәни өзләри үчүн тәһлүкә һесаб едирди. Одур

ки, һәр васитә илә онун тәһизатына мане олурдулар. Нәһәјәт, 1992-чи илдә статус алаң табор ушаг санаториясынын бир корпусунда јерләшдирилди. Рамизин севинчинин һәдди јох иди. Һәр јердән, республиканын районларындан онун дәстәсинә гәбул олунмаг үчүн чохла күнүлләр ахышырды. Рамиз онлары гәбул едир јерләшдирилди. Лакин онларын силаһланмасында чәтинликләрлә растлашырды. Чүнки дәвләт тәрәфиндән Рамизин дәстәсини силаһ вә техника илә тәмин етмирдиләр. Рамиз өз силаһдашлары илә бир чох дөјүшләрдә иштирак етмиш, һәмишә дә өндә кетмишдир. Бу дөјүшләрдә Рамиз бир чох силаһдашларыны Пәрвиз һәшимову, Заһид Әләкбәрову, Ејваз Абуталибов, Арзу Әләкбәрову, Заһид Нәсирову, Нәриман Гулијеву, Пәнаһ Мухтаров, Елтон кими оғулары итирмишдир. Елә Рамизин өзүнү дә горумаг мүмкүн олмамашды.

Тагым командири Ибраһим Мәммәдовун дедикләриндән: һәмин күн мән табырда нөвбәтчи идим. Күнортагү саат 12-јә јахын Шуша район дахили ишләр идарәсинин рәиси Ваһид Бајрамов зәнк едиб билдирди ки, Гајбалы үзәринә ермәниләр һүчум едибләр. Деди ки, онун әмәкдашлары Бала Қирс дағындан постда дурдуглары үчүн Гајбалыја көндәрмәјә гүввәси чатмыр. Хаһиш еди ки, биз ора көмәк көндәрәк, Рамизин көстәриши илә 18 нәфәрдән ибарәт бир дәстә дүзәлдилди. Гајбалыја јола дүшдүк. Ора чатанда атышмадан һеч бир әләмәт јох иди, постлардакы дөјүшчүләр архајынлыгла һаһар едирдиләр. Онлар билдирдиләр ки, бурада сакитликдир, атышма һачы таласындакы Сичан дәрәсиндән кедир. Радио рабитә васитәсилә һачы таладакы дөјүшчүләрлә әләгәјә кирдик дедиләр ки, тәчили көмәк лазымдыр. Һачы Таласындан јухарыдакы шиш гајада бизим әскәрләримизин посту вар иди. Бир күн әввәл апрелин 28-дә ермәниләр һүчум едиб һәмин посту тутмуш вә јүксәклији әлләриндә сахламаг үчүн орада дөрд јердә пост гурмушдулар:

Ораны Эрази Мүдафиә баталјонунун әскәрләри горујурдулар. Һәмин дөјүшдә Ә М Т-нун радисти 18 јашлы Камил Бәширов мүһасирәјә дүшмүш күлләси гуртарана гәдәр дөјүшмүш дүшмәнин әлине кечмәсин дејә радио стансијасыны мәһв етмишдир, бүтүн кодлары чырыб атымаға имкан тапмыш, сонра ермәниләрлә әлбәјаха дөјүшә кирмишдир. Фәһрәддин Сәфәров 1-чи олагаг өз дәстәси илә көмәјә чатмыш, дүшмән әлине кечмиш рабитәчи Камил Бәшировун мејидини керу алмыш ону өлдүрән

дүшмән әскәрини шәхсән өзү мәһв едәрәк чибиндән Камилдин сәнәдләрини чыхартмышдыр. Ајын 29-да Косалар кәндиндә јерләшән гүввә ЭМБ-ну илә бирликдә Шиш гајадакы ермәни постларына һүчум едиб мөвгәјимизи бәрпа етмәк истәјирди. Бизи дә бу әмәлијатла бағлы көмәјә чағырырдылар. Саат 16—17 рәдәләриндә биз һачы Таласы јахынлығындакы гүввәләримизә чатдыг. Бурада Косаларын мүдафиә дәстәси, Шуша эрази өзүнү мүдафиә таборунун дөјүшчүләри, бир дә милис дәстәси вар иди. Әмәлијата Мейман адлы бириси рәһбәрлик едирди. Биз ораја чатана кими онлар ермәниләрин үч постуну тутмушдулар. Тәкчә Сичан дәрәсиндәки пост галмышдыр. Мейманла, Шуша таборунун командири Фәһрәддин Сәфәров вә Рамиз мәсләһәтләшдиләр ки, һәмин посту да ермәниләрдән тәмизләсинләр. Онда Кәркичәһаны алмаг асанлашар, Ханкәндинә нәзарәт дә күчләндириләр. Онлар мәсләһәт билдирдиләр ки, биз һачы Таласы—Кәркичәһан јолу илә кедәк Шуша табору вә Косалар дәстәси илә бири јухары тәрәфдән, дикәрләри исә ашағы тәрәфдән ермәни постларына тәрәф һәрәкәт етсинләр. Биз јола дүшүб мүәјјән гәдәр ирәлиләмешдик ки, илк күллә сәсләри ешитдик. Күлләләрдән бири Вугарын ајағына дөјди. Рамизин көстәриши илә һамымыз јерә узандыг. Дајандығымыз јерин бир тәрәфи дәрә, бир тәрәфи исә һүндүр тәпә иди. Аз сонра күлләләрин сәмтинин мүәјјәнләшдирәндә анладыг ки, ермәниләрин силаһлары јерләшән мөвгәјин бирини адламышыг вә ики мөвгәјин арасына дүшмүшүк. Көрүнүр, ермәниләр буну гәдән едибләр. Бизи тәләјә салыб гырмаг, ја да Киров көтүрмәк истәјирләрмиш. Нәриманла Рамиз бир гәдәр јүксәклијә галхдылар. Ермәниләрини атәш нөгтәсини сусдурмаг үчүн. Онлар һәрәкәтә башлајан кими ермәниләр гумбара атандан атәш ачдылар. Гумбара јахынлығындакы јарғана дәјиб партлады. Гәлпәләрдән бири дә журналист Ибраһимлә мәним арама дүшдү. Нәриман гумбараатанла ермәниләрини атәш нөгтәсини сусдурду. Бундан сонра атышма бир аз сәнкиди. Аз кечмәмиш Нәриман бизи һарајлады. Онлар јухарыдан ермәни мөвгеләрини мүшәһидә едә билсәләр дә өзләри ачыгда галмышдылар. Ермәниләр дә бундан истифадә едиб Рамизи вурмушдулар. Күллә онун архасындан, бөјрәјиндән дөјмишди. Азачыг ган ахмышды. Сонрадан мәлүм олмушду ки, күллә Рамизин бөјрәјиндән дөјсә дә онун бағырсағларыны, чирини вә мәдәсини ағыр зәдәләјиб. Нәриман деди ки, мән Рамизи тәһлүкәсиз јерә апарым, өзү исә атышманы

давам етдирди. Көмәк үчүн Рөвшәни гачырдым вә биз Рамизи орадан бир гәдәр узаглашдырдыг. Ирәлидә бәләдчиләримизи көрдүк. Онларын көмәји илә Рамизлә. Вугары һәммин јердән узаглашдырдыг. Јолда биз Пәнаһла растлашдыг. О да бизимлә дөјүшә кетмәк истәјирди. Лакин 16 јашы олдуғундан Нәриман ону кери гајтармышды. Пәнаһдан сорушмушдуг ки, һара кедирсән? О билдирди ки, Сичан дәрәсиндәки посту тутмаг үчүн әмәлијат тәхирә салыныб вә о бири дәстәләр мәнн көндәриб ки, ушаглары чағырым. Доғрусу, һеч нә баша дүшмәдим, чүнки һәммин гәрар ермәниләрә бүтүн зәрбәсини бизим үзәримизә чевирмәјә имкан вермишди. Тәхминән саат јарымдан сонра Һачы Таласында олан автомашын бир һәкимлә Косалар кәндиндән кәлиб бизә чатды. Һәким дәрһал Рамизи мұәјинә едиб ағры кәсичи бир ијнә вурду. Биз машынын кузасына отурдуг. Рамизи гучағыма алдым ки, машын ону бәрк силкәләмәсин. Онун данышығында, һәрәкәтләриндә һеч бир өлүм тәһлүкәси һисс олунмурду. Јол боју сөһбәт едирдик, һәтта о бизә үрәк-дирәк верирди. Јолда ону сојуг тәр басды. Өз хаһиши илә алтдан кејиндији гара жилетини бычагла кәсдим ки, раһат нәфәс ала билсин. Шушаја артыг Рамизин јараланмасы хәбәри чатмышды. Хәстәхананын гаршысына хејли адам топлашмышды. Топлашан адамлары көрәндә Рамиз иштәди ки, галхыб машындан өзү дүшсүн. Анчаг бачармады. Гардашы Илјасын көврәлдијини көрүб баш бармағыны галдырмагла билдирди ки, әлајам. Һәкимләр ону дәрһал әмәлијат отағына апардылар. Рамизин үзәриндә тибби әмәлијат кетдији вахт, бир нечә јаралыны да кәтирдиләр. Онлардан бири дә Ибраһим иди. О, ағзындан јараландығы үчүн даныша билмирди, әли илә баша салды ки, кағыз гәләм кәтирсинләр. Сонра чәтинликлә баша салды ки, Нәриман, Пәнаһ вә Елтон шәһид олублар. Әмәлијатдан сонра Рамизин вәзијјәти ағырлашды. Бир даһа даныша билмәди. Үзүнү анасы Сәкинә халаја тутду. Јахшы дејибләр ки:

Ајрылыг вар, соңу ширин вүсалдыр,
Ајрылыг вар, соңу јохмуш ај аман!

Рамизи мән һәмишәлик итирдим, гызым. Үрәјимә даммышды ки, вәтән јолунда өләчәк. Әтраф кәндләр ермәниләр тәрәфиндән ишғал олундугча Рамизин кечәси-күндүзү јох иди. Ермәниләр һүчүм еләјәндә дедим ки, ај оғул, һеч олмаса евдән бир шеј чыхараг. Әсәбләшди нә

данышырсан ај ана, дүнја малы торпагдан ирәлидир? Бирдә мән өлсәм, торпаг ермәнинин олар. Атасы дејирди ки, ај Сәкинә, бу ушаг сәни чоһ истәјир бәлкә ону сән јолундан чәкиндирәсән, ахы бу јолдан ган ији кәлир.

Постлара кедәндә, кәндләрдәки дөјүшләрә јола дүшәндә ајагларына дүшүб јалварырдым ки, кетмә бала, гајыт бу јолдан, мәнни көзү јашлы гојма, оғул. Дејирди ки, мән кетмәјим, о кетмәсин, бәс ким кетсин, ана? Бундан да һис күнүмүз олачагмы? Вәтән өз оғулларындан имдад истәјир ана, елә бил бир оғлун да јохдур. Нә гәдәр ки, ермәни дығалары кәндләримизи виран тоур, гыз-кәлиндләримизин намусуна саташыр, бу јолдан дәнән дејиләм. Инчимә ана, судуну мәнә һалал елә... Инчәмирәм оғул, инчәмирәм дејирдим. Гејрәтинә гурбан олум, бала, кет, таңры үстүндә јар олсун. Билирдим ки, инадчылдыр, одур ки, разылашмалы олурдум.

—Сәкинә хала, ешитдим Рамизин истәклиси вар имиш.

—Бәли, гызым вар иди. Өзү мәнә һеч нә демирди, анчаг ешитмишдим. Әввәлләр Шәһидләр хијабанына зијарәтә кедәндә орада ишләјән фәһләләр дә јахынлашыб мәнә дедиләр ки, бир гыз тез-тез күл-чичәклә кәлир бу мәзары зијарәт едир, өзү дә һәмишә бир кағыз гојуб кедир. Марағландыг вә көрдүк ки, һәсрәт долу ше'рләрдир. Бах бу ше'рләри дә онлар мәнә вердиләр. Ермәнин арзусу көзүндә галсын бала, арзум көзүмдә галды...

Рамиз Булуд оғлу Гәмбәров 1992-чи ил мај ајында Шуша Шәһидләр хијабанында дәфн едилди.

Бәли, Рамиз чанындан артыг севдији торпагларымызын бүтөвлүјү тохунулмазлығы, мүгәддәслији јолунда јорулмадан мұбаризә апарды. О тәкчә шушалыларын дејил, бүтүн Азәрбајчан халгынын гәлбиндә әбәди бир һејкәлә дөндү. Рамизи һәр дәфә јад едиб, хатырлајан шушалыларын дилиндән бу кәлмәләр гопур: «Рамиз сағ галсајды, Шуша верилмәјәчәкди» бу халгын өз икид оғлуна бөјүк еһтирамдыр. Рамиз Булуд оғлу Гәмбәрова президентин фәрманы илә өлүмүндән сонра Азәрбајчанын Милли Гәһрәманы ады верилди. Инди Бакынын күчәләриндән бири вә Шуша мәктәбләриндән бири Р. Гәмбәровун адыны дашыјыр. Шуша Бирлик Чәмијјәтинин гәрары илә Р. Гәмбәров адына мұкафат тә'сис едилмишдир. Һәммин мұкафат Азәрбајчан бајрағыны Шушаја санчаг әскәрә вериләчәк. Инди гардашы Ејвазын оғлу әмиһи Рамизин адыны дашыјыр. Ады илә бөјүсүн вә әмиһинин арзуларынын давамчысы олсун.

Дејирләр ки, Рамизин јакшы тар чалмағы да вармыш. Тары көксүнә басыб «Ана» маһнысыны чаланда Сәкинә халанын көзләри јашарармыш, Бәлкә дә анасындан ајры дүшәчәјини билирмиш Рамиз. Мај ајында Иншаат Мүһәндисләр Институтундан дипломуну алсајды, о да гисмәт олмады накам гардашымыза.

Биз гәләбә чалачағыг, торпагларымызы гајтарачағыг, Вәтән оғуллаарынын ган чиләнмиш торпағыны дәнә-дәнә өпәчәјик, Рамиз, јалныз онда сәнин нараһат руһун шад олачаг. О заман сәи говушдугун әбәдијјәтдән баш галдырыб «көзүн ајдын Вәтән, көзүн ајдын, Шуша» дејәчәк сән.

ШАФТАЛЫ АҒАЧЫ ЧИЧӘКЛӘЈӘНДӘ

Ики үрәк дилә кәлмишди о ахшам. Ики севән үрәјин пычылтылары јарпагларын хышылтысына гарышмышды. Һабилнән истәклиси тәбиәтин күл-күлү, бүлбүл-бүлбүлү чағыран чағында шафталы ағачынын алтында әһд-пейман бағлајырдылар.

—Әзизим, шафталы ағачынын чичәкләрини мән чох севирәм.

—Мән дә...

—Сағлыг олсун, гәләбә чалаг, ермәниләрин бурнуву опаг, сонра јазда тојумузу еләјәрик.

Гызын јанагларына хәфиф гызарты чөкдү, синәси тез-тез галхыб енди. Дилләнмәди.

Үрәкләр о ахшам динди, данышды. Нәләр демәди, нәләр сөјләмәди. Һабилин үрәјиндә демәдији сөзү галдымы о ахшам севкилисинә Сара хала онун тој хончасыны бәзәмишди. Анасы еркән дүнјасыны дәјишмишди. Ону Сара сахлајыб бөјүтмүшдү. Доғма баласы кими. Анаја өкеј демәзләр. Доғрудан да Сара Һабиле балаларындан ајырмырды.

Көнүллү олараг ордуја јазылды. О елә булагларын сујундан ичмишди ки, елә дағлардан дөзүм, чәсарәт, вүгар алмышды ки, дөзә билмәзди, чүнки вәтән торпаглары тәһлүкәдә иди.

Һабил Гарабағ һадисәләри башлајан вахтдан торпағынын гејрәтини чәкән оғуллаарын дәстәсинә гошулду. Көзүндән, чанындан ширин олан Шушанын мүдафиәсинә галхды. О, 1991-чи илин нојабр ајындан Шуша баталјонунда хидмәт едирди.

Һабил Умудвар оғлу Аббасов һәрби әмәлијјатларда горхуб чәкинмәдән синәсини габаға верирди, өлүм-дирим вүрушларына атыланда достларына сөзү бир оларды: Ирәли, гардашлар, горхмајын. Дүшмәндән ганымызы ал-масаг, анамызын сүдү бизә һарам олар.

1992-чи илин јанварында Кәркичаһан кәндинин мүдафиәси заманы ағыр дөјүшләрдән бириндә башындан ағыр јараланды. Лакин һәкимләрин тәкидинә бахмајараг, мүаличәни јарымчыг гојуб, јенидән чәбһә достларынын јанына гајытды.

Чәбһә јолдашы Јашар Мәһәррәмөвун дедикләриндән: Һабиллә бағлы хатирәләримин һәр бири мәним үчүн әзизди, доғмады. 24 јашлы бу оғландакы икидлијә, чәсарәтә вә горхмазлыға һәсәд апарардыг. Дөјүшләрә нәр кими, шаһин кими атылан Һабилин өлүмүнү һеч биримиз ағлымыза да кәтирмәздик. Ону итирдијимизә инди дә инана билмирик.

1992-чи илин јанварын 8-дә 366-чы полк Ханкәндини тәрк етмәли иди. Полкун бир һиссәси Гајбалы вә Косалар кәндләри арасында Һачы Таласындакы чадырларда јерләшдирилмишди. Һәмин күн Гајбалыја јолландыг. Сәккиз нәфәр идик. Полисин тағым командри Фәрман сәккиз нәфәрлә бизә көмәјә кәлди.

Ајын 22-дә һүчума кечдик. Ермәниләрин 14 постуна алдыг. Мән Чинкизлә Һабил Күндүзлә, Талех Елдәнизлә, Хәлил исә Нәсирлә иди. Арамызда 150 метрлик мәсафә оларды. Чадырларын 100 метрлијиндәки посту Һабиллә Күндүз алды. Чадыра тәрәф кәдәндә Һабил јолдашлары илә ермәниләрин мүшаһидә постларындан бири илә растлашанда, онларын сиз кимсиниз сорғуларына ермәничә чаваб верир. Биз Тигранын дәстәсиндәник—дејир. Бундан шүбһәләниб ирәли чыхараг паролу сорушан ики ермәни гулдуруну мәнв едир. Көмәјә кәлән ермәниләрлә башланан дөјүшдә Һабил автоматын мағзинини дәјишмәк мәғамында дүшмән күлләсинин һәдәфинә чеврилир...

Јакшы јадымдадыр, Һабилин өлүм хәбәри кәләндә Шушаја гушбашы гар јағырды. Јол бағланмышды. Тәбиәт ган ағлајырды. Һабиллә видалашмаға бүтүн шәһәр ахышыб кәлмишди. Аналарын нәләси көјләрә бүләнд олушду. Адамларын башы үзәриндә һагсызлыға, әдаләтсизлијә, милләтимизин башына кәтирилән фачиә вә мүсибәтләрә етираз јумруглары силкәләнирди. Сара Һабилин гырмызы хончаларына гара бағламышды. Ону

шәһидләр гәбристанлығында дәфн едәркән чаванлар анд ичдиләр ки, сәнин ганыны јердә гојмајачағыг, раһат јат, гардаш. Шәһидләр хијабанында илк шәһид иди һабил.

Атасы Сабирин дедикләриндән: «Һабил ағсаггаллар кими тәмкинли, ағыр тәбиәтли иди. Чаванлығына бах-мајараг, һәмишә онунла мәсләһәтләшәрдим. 1968-чи илин нојабрында анадан олмушду. Ордуја кедәндә дүзү гыјмадыг. Ачығына кәлди ки, ана-бачыларымызын намусу тапдансын, мән дә арвад кими евдә отурум? Инди дә инанмырам өлүмүнә. Һабилсиз дә галмышыг, Шушасыз да. Нә Шушамызы гајтаран вар, нә дә һабили.

...Һәр ил јаз кәләндә, шафталы ағачы чичәкләјәндә һәјатдан накам көчмүш Һабил вә онун гара кејинмиш иетәклиси јадыма дүшүр...

АЛТЫ АЈ ӘСИРЛИКДӘ

Еј Азәрбајчан торпағынын гејрәтли оғуллары, бу чаван оғлана диггәтлә бахсаныз, көзләриндә ермәни фашизминин она вердији ишкәнчәләри көрәчәксиниз. Вова. Ону лап ушаглыгдан бүтүн Шушалылар белә таныјыблар. О, 1962-чи илдә Шушада дүнјаја көз ачмыш, лап көрпәлијиндән бүтүн садиг достлары азәрбајчанлылар олмуш дур.

Вова дүз алты ај ермәни фашизминин кирдабына дүшәрәк дәһшәтли ишкәнчәләрә мәруз галыб. Алты ај башына кәтирилән зүмләрдән ајларла хәстәханада јатыб. О һәлә инди дә өзүнә кәлә билмир. Данышдыранда әсирликдә олдуғуну хатырладанда гәзәбдән, нифрәтдән әлләри әсир. Көзләриндә мәшәггәтли күнләрин ағысы, ачысы дујулур.

Вова Сәрдар оғлунун дедикләриндән:

—1992-чи ил мајын 9-да сәһәр саат алтынын јарысында анләми зирзәмидән чыхаранда артыг јашадығымыз бинаны (килсәнин јаны) мүһасирәдә көрдүк. Гәфилдән ермәниләр мәнни тутдулар. Үстүмдәки сәнәдләри көтүрүб, палтарларымы (мән ХТМД формасындадым) чыхартдылар. Анамдан вә нәнәмдән хәбәрим олмады. Елә орадача мәнни вәһшичәсинә дөјдүләр. Дашла вуруб гычымы гырдылар. Елә о вәзијәтдә дә сүрүјә-сүрүјә апардылар. Орада Шуша ермәниләри көзүмә дөјди. Јенидән дөјмәјә башладылар. Һәр дәфә күчлү зәрбәләр вурдугча «сән

руссан, ермәни-мүсәлман мүһарибәснини сәнә нә дәхли?» дөјә бағырырдылар. Мән дәһшәтли ағырлардан күчнән дикәлсәм дә онлары чавабсыз гојмурдум. «Мән Гарабагда доғулмушам, гарабағ мәнним вәтәнимдир. Мәни өлдүрсәниз дә Вәтәними данмарам. Мәни өлдүрсәниз дә интигамымы алан тапылар». О алчаглар онлара әјилмәдијими көрәндә, даһа да азғынлашдылар. «Јахшы о торпағы биз сәнә једирдәчәјик» дөјә тәзәдән дөјдүләр. Бир күн көзләрим бағлајыб Степанакерт милисинә апардылар. Милисдә мәнни сорғу-суала тутдулар: «Сән јахшы град атансан, һәрби сәһәдә савадлысан, ахы нијә азәрбајчанлара ишләјирсэн? «Мән азәрбајчанлыларла бир јурдда анадан олмушам. Өмрүм боју о милләтә садигәм. Сиз һеч севинмәјин ки, Гарабағы әлә кечирмисиниз. Мүвәггәти ишғалчылығынызла өјүнмәјин. О торпаглар бизимдир, бизимдир, бизим дә олачаг. Бу сәрт данышыг онлары бәрк диксиндирди. Вә јенидән: «Сән башга дөвләтдәнсэн, рус најомникисән», дөјә ишкәнчәләр вердиләр. Вә нәһајәт, вәзијәтимин ағырлашдығыны көрүб госпитала апаранда, орада да үстүмә төкүлүб бәрк дөјдүләр. О гәдәр ишкәнчәләр вермишдиләр ки, һәбсханаја кәтириб чыхаранда имәкләјирдим. Орада мәнни анчаг бағлы, гапалы шәрайтдә сахлајырдылар.

Јахшы јадымдадыр, бир дәфә мәнни мөһкәм дөјдүләр. Елә һала салдылар ки, сағ галачағыма күман галмады. Белә олдугда, сон күчүмү топлајыб онлара дедим ки, күлләләјин, өлдүрүн, бир дәфәлик чаным гуртарсын. Онлар күлүб мәнни әлә салдылар. Ермәни забити деди ки, өлмәк истәјирсәнсә ал автоматы өзүнү өлдүр. Силаһы мәнә верәндә забитә тәрәф тәтији чәкдим. Лакин күлләләр ачылмады. Алдандығымы баша дүшдүм. О вахт мәнни лап дөзүлмәз һала салдылар. Һушуму итирдим...

Бир дә нә гәдәр ачылы олса да үрәјимдә кизли бир севинч гарышыг нифрәтлә хатырлајырам ки, о алчаглар мәғлубијәтә уғрајанда, јалгузаг кими даһа да азғынлашырдылар. Бизимкиләр һәр һансы бир мөвгени тутанда, бир кәнди аланда, ермәниләрдән өлүб гырылан оlanda, верталјотларымыз онлары бомбардман едәндә, каш сиз о фашистләрин илан көзләриндәки дүшмән гәзәбини, һирси-һиккәни көрәјдиниз. Онлар һәммин дәгигәләрдә билирдиләр ки, мәнним үрәјимдә кизли бир севинч вар. Бүтүн ачыгларыны мәндән чыхырдылар. Голумун әтини кәсиб ода атыб бағырырдылар: «Бах сизин һамынызы беләчә ода јандырачағыг».

Бир дэфэ Исвечрэ вэ Франса Гырмызы Хач чэмијјэт-лэриндэн нүмајэндэлэр кэлмишди. Онлар мәним вэзиј-јатимлэ мараглананда ермәнилэр бэрк эл-ајаға дүшдү-лэр. Мәним сахландығым камераја кэлмәјэ имкан вер-мәдилэр. Бизнән иллэрлэ бир јердэ јашамыш, чөрәјими-зи јејиб, сујумузу ичиб, ахырда бизэ гәним кәсилән ер-мәнилэрин бүтүн вәһшиликлэри илэ мугајисэдэ харичи дөвләтдән кәлән нүмајэндэлэрин бизэ сабун, дәсмал, дава дәрман кәтирмәси бөјүк хејирхаһлыг, инсанпәрвәрлик кими көрүнүрдү.

Нојабрын 5-дә артыг һәбсханада тәк мән галмышдым. Вә ермәнилэр һәр дэфэ мән јатан камераја кәләндә «сән һалә сағсан?» дејә истегһза илэ сорушурдулар. Ону да дејим ки, ермәнилэр һәрби формада әлине кечән әсирләр-рә даһа чох ишкәнчә верир, инчидирдилэр.

Нојабрын 6-да һәбсхана рәиси мәни јанына чағырыб, «сәни кәлиб апарачағлар» дејәндә дүзү, мәни өлдүрә-чәкләрини зәнн етдим. Ермәни забит вә әскәрлэри мәни һәбсханадан көзү вә голу бағлы чыхарыб, «Камаз» ма-шынынын кузовуна тулладылар. Јолда бизэ бир нәфәр дә гошулду. Вә бир-биримизлэ данышмамағы әмр етди-лэр. Кет-кедә беш нәфәр олдуг. Фүзулинин Туғ кәндино чатдыг. Јахшы дејиблэр ки, јахшылыг, хејирхаһлыг һеч заман унутулмур. Фүзулидә Сејид Әһәд дејә чағырылан хејирхаһ бир инсанын мәнә чох көмәји дәјди. Өз халгы-ны, милләтини үрәкдән севән Сејид Әһәд кировларын гајтарылмасы үчүн бүтүн варлығыннан чалышырды. Мә-нә палтар, јемәк вердилэр. Нәһајәт, азадлыға чыхдым. Вәһшилэрин ичәрисиндән чыхыб инсанлар арасына дүш-дүм. Вә елэ бил ки, икинчи һәјата гајытдым. Орадан, о вәһшилэрин әлиндән гуртармағ мәним үчүн көзләнилмәз иди. Азадлыға чыхачағым һеч ағлыма да кәлмирди. Ба-бәкин ән чох севдији сөз вар. «Јүз ил әсирликдә гул ки-ми јашамагданса, бир күн азадлыгда јашамағ даһа јах-шыдыр». Азадлыг доғрудан да ширин шејдир.

Инсан бәлкә дә саатларла, күнләрлэ, ајларла ач ја-шаја билэр, лакин сусуз өләр. Бах, мәним додағларым сусузлугдан чат-чат оlanda, «су-су» дејиб налэ чәкәндә, вәһшилэр көзүмүн габағындача сују јерә төкәндә, чөрә-јә һәсрәт галыб «каш бирчә дэфэ чөрәји көрүб өләјдим», дејә ачлыгдан тагәтим кәсиләндә дә Шушанын буз бу-лағлары, һалал чөрәји јадыма дүшүрдү.

Мәнә икинчи һәјат бәхш едән достларым олду. Мир-һәсән, Бәбир, Мәһи мүәллим кими хејирхаһ инсанлар мә-

нә арха, көмәк олдулар. Һәр дэфэ дөјүләндә, ишкәнчәләр вериләндә дујурдум ки, Вәтән нә гәдәр ширин олармыш. Мән өлүмүмү көзүмүн габағына алмышдым. Лакин мән-лијими вәтән, торпағ тәәссүбкешлијими мәһв едә билмә-дилэр. Һалә дә иткин дүшән анамы, нәнәми сораглајы-рам.

Јалгузағ дүшмән, илан көзлэринлэ көр, гулағларын-да ешит ки, инсана нә гәдәр ишкәнчәләр версән дә о, басылмаз, торпағыны атмаз. Биз буну ордумуз Гараба-ға зәфәр јүрүшү едәндә, Ханкәндино гәләбә бајрағы сан-чанда бир даһа сүбут едәчәјик.

АНАМА ДЕЈИН КИ...

1965-чи илин бир гыш күнү иди. Шушада гушбашы гар јағырды. Шүкүр киши дүканында отуруб, орадан ушағлары сејр едир, онларын «ура! ура!» дејәрәк Көвһәр аға мәсчидинин габағындан үзү ашағы торпағ мејдана тәрәф нечә сүр'әтлэ сүрүшдүкләринә һејран-һејран ба-хырды:

Тәзәчә фикрә далмышды ки, гапы ачылды, «бир ушағ тәнкәнәфәс ичәри кечиб «Шүкүр дајы, муштулуғуму вер, оглун олуб» деди. Шүкүр киши елэ бил јухудан ајылды. Тез әлини чибинә салыб ушаға гырмызы бир онлуг верди. Ушағ «бөјүк оғлан олсун Шүкүр дајы» дејиб хизәк сүрән јолдашларына гарышды. Шүкүр киши билирди ки, мәһлэ чаванлары, гонум-гоншу ондан елэ белә әл чәкмәјәчәк-ләр. Одур ки, гаргу зәнбилини әлине көтүрүб базара, гәс-саб Абышын јанына јолланды...

Шушада дүнјаја көз ачмыш бу оғланын адыны Нәри-ман гојдулар. Нәриман Шүкүр оғлу Гулијев. Нәриман тәбиәт вургуну иди. О Шушада битән күл-чичәкләри, ағачлары, барлы бағлары, Шушанын дашыны, гајасыны, булағларыны чох севирди. О, тез-тез Чыдыр дүзүнә ке-дәр, хәзинә гајасындаң Топхана мешәсини сејр едәр. Дашалты чајынын зүмзүмәсини ешитмәкдән јорулмазды. Нәриманын севдији, ән чох хошладығы Чыдыр дүзүндә, кәнд тәсәррүфаты техникумунун һәјәтиндә битән даш ар-муд иди. Дејәрди ки, бизим јерлэрин мејвәсинин дадын-дан олмаз.

Нәриман ајлар, иллэр кечдикчә бөјүјүр, гочағ, тәвазә-кар, торпағыны, милләтини севән, чаван икән ағсаггал хаσιјјәтли, тәмкинли бир оғлан олурду. Һалә 1 №-ли ор-та мәктәбдә охујаркән өз тәшкилатчылығы, әмәксевәр-

лији илэ мүүллимлэрин вэ достларынын һөрмәтини гә-
занмышды. Мәктәбин директору Мәрдан мүүллим һәми-
шә Нәриманын интизамлы олмағындан данышарды.

Атасы Шүкүр киши дејир ки, Нәриман гејри-ади бир
ушаг иди. О һәрәкәтләри вэ давранышы илэ бүтүн аилә
үзвләриндән сечилди. Нәриман евдә оlanda тој-бај-
рам әһвалы јаранырды. Мәһәлләдә дә елә иди, јашыдла-
ры онлардан әл чәкмирдиләр. Галалылары мәхсус шух
зарафаты илэ һамынын үрәјинә јол тапырды...

Анасы Әзиз хала дејир ки, 4 ил иди Нәриман вуру-
шурду, бир јердә дурмурду балам. Намәрд ермәниләрин
һәрәкәти јаман јер еләмишди она. Дејирди ки, кәрәк он-
лара ган уддураг. Нәтта бир дәфә ермәниләрин ичиндән
кечиб Топхана мешәсинә гәдәр кедиб чыхмышды. Даш-
алты әмәлијјатында иштирак едиб. Дејиләнә кәрә, бир
дәстә илэ ермәниләрин мүһасирәсини јарыб чыхыблар. Кәр-
кичаһан кәндинин бизимкиләрин әлиндә галмасы үчүн
чох чалышыб. Анасы өлсүн, һадисәләр башлајандан динч-
лији јох иди. Евә аз-аз кәлир, кәләндә дә һеч нә даныш-
мырды. Һәмишә мәнә үрәк-дирәк верирди: «Горхма, ана
биз мүтләг галиб кәләчәјик, гәләбә бизимләдир».

Нәриманын дөјүшчү јолдашы Әли Бајрамлыдан олан
Әли дејир ки, апрел ајынын 29-да Нәриман дөјүш дост-
ларыны башына јығыб кәләчәк планлардан данышырды.
Баталјон командири Рамиз Гәнбәров да ушагларын ичин-
дә иди. Һамы диггәтлә Нәриманы динләјир, бирдән нөв-
бәтчи хәбәр кәтирди: «Индичә телефонла бизә хәбәр
вердиләр ки, һачы таласы дејилән јердә вәзијјәт кәр-
киндир, ермәниләр һүчума кечибләр». Баталјон коман-
дири Р. Гәмбәров, рота командири Н. Гулијев бир дә
биз чәми 14 нәфәр һадисә јеринә кетдик. Биз һачы та-
ласына чатанда артыг ермәниләрин һүчуму башланмыш-
ды. Даһа јахшы әлверишли мөвге тутмаг үчүн ирәлијә
доғру кетдик. Ермәниләр әтрафдакы јүксәкликләрдән
бизи күчлү атәшә тутурду. Ганлы дөјүш кедирди. Гыз-
мыш пәләнк кими чарпышан баталјон командири Р. Гәм-
бәрову вурдулар. Рамиз вуруландан сонра вәзијјәт да-
һа да писләшди. Өзүмүзү итирмишдик. Нәриман һәмишә
белә һалларда тез вә дәгиг гәрар гәбул едирди. Белә дә
олду. О, бизә Рамизи тез хәстәханаја чатдырмаг әмри-
ни верди. Өзү исә ермәниләрин гаршысыны кәсәчәјини
билдирди. Разылыг вермәдик. О әмри бир даһа тәкрат ет-
ди, башга чыхыш јолу галмамышды. Рамизи дөјүш меј-
данындан узаглашдырмаг лазым иди. Нәриман һәммин
дөјүшдә пулемјот, гумбара вә гумбара атанлардан исти-

фадә едәрәк ермәниләрин үстүнә јағыш кими күлләләр
јағдырырды. Бу дөјүшдә 17 јашлы Пәнаһ вә Көјчајдан
олан Елтон да ондан араланмырды. Ермәниләрин Пәна-
һы вурдулары вахт Нәриман артыг бүтүн күлләләрини,
гумбараларыны атыб гуртармышды. О бу дөјүшдә он-
ларла ермәни гулдуруну чәһәниәмә васил еләди. Пәна-
һы кәтүрүб керижә чәкилмәк истәјәндә өзүнү вурдулар.
Елтон да һәммин дөјүшдә һәлак олду. Әләвә гүввә кәл-
мәдијинә кәрә гејри-бәрабәр дөјүшдә Р. Гәмбәровун вә
әрази мудафиә баталјонунундан хејли јаралы верәрәк
ән јахшы стратежи мөвге олан һачы таласы ермәниләрин
әлине кечди. Шуша шәһәри орадан әл ичи кими кәрү-
нүрдү. Сонралар Шушанын ишғалы заманы ермәниләр
шәһәри һәммин јүксәкликдән күчлү артиллерија атәши-
нә тутурдулар. Һәммин јүксәклији гајтармаг һеч кими
марагландырмады. Өлүмүлә өлүмсүзлүјә говушан шә-
һид гардашымыз Нәриманын гәһрәманлыгыларыны јады-
мыза салыб вахтсыз арамыздан кетмәсинә һејифсиләни-
рик. Рәһмәтлик Рамиз Гәмбәров Нәриманын дөјүш ба-
чарығыны, вәтәнипәрвәрлијини һәмишә јүксәк гијмәтлә-
дирди, ону јолдашларына нүмунә кәстәрәди. «Нәриман-
да бөјүк дөјүшкәнлик, сәркәрдәлик габилитәти вар,» де-
јәрди. Уғурсуз «Дашалты әмәлијјаты» заманы гардашы
Телмана: «Анама демә, саламат гајыдачағам» деди. Са-
ламат да гајытды. Сон дөјүшдә исә һеч кимә саламат
гајыдачағындан бир сөз белә демәди.

ДАҒЛАР ЈАМАН ГӘРИБСӘЈИБ

О заман Шушанын бәхтәвәр чағлары иди. О күнләр
нә аналар оғулсуз галмышы, нә кәлииләр әрсиз, нә ба-
чылар гардашсыз. О күнләр хошбәхт күнләр иди. Чүн-
ки дүшмән торпағларымызы јағмаламамышды. Чыдыр
дүзүмүзүн, Иса булағымызын кәһнакәл чағлары иди.
Дүшмән јамачларымызда ат ојнатмырды. Дағы, дәрәси,
инсанлары да бәхтәвәр иди. Шушанын һәр дашы, һәр
торпағы нәғмәләр охујурду.

О вахтлар, Шушанын бәхтәвәр чағларында бүтүн
аиләләр кими, Бәшировлар аиләси дә гајғысыз күнләр
јашајырды. Саатсаз Сабир киши ишдән јорғун кәлдими,
ја дилхор олдуму, «гурбан олум, Камил, о тары бир си-
ғәнә бас, јорғунлуғум чыхсын», дејирди. «Көзүм үстә, ни-
јә чалмырам?» дејиб Камил Садыгчан тарыны синәсинә
басырды. О сәһирли симләрдән шикәстәләр, муғамлар

сүзүлдүкчә араја дәрин бир сүкут чөкәрди. Чыдыр дүзү, Иса булағы бу е'чазкар сәсә диггәт кәсиләрди.

Камил сонунчу мизрабы вуруб телләрини архаја атанда, евдә һамы ону бир-бир өпәр, анасы «бармагларына гурбан оғлум, Аллах сәни бизә чох көрмәсин», дејәрди.

Көрдү, чох көрдү, ана, Арзулары үрәкләриндә галды. Шушада доғулуб, боја-баша чатан, Шушанын дағларында, дүзләриндә, јал-јамачларында шеһли чәмәнләрдә вәтән һавасы удан балалар инди һаны? Аналар әли гојнунда галды. Бачылар башына гара јайлыг бағлады. Гардашларын гардаш дағыны ким унутдура биләр? Аталарын оғул һәсрәтиндән гәдди дүзәләрми?..

Гарабаға ганлар, гадалар кәләндә Камилин севимли тары әлиндән дүшдү. Ермәни фашизмнин халгымызын башына кәтирдији зүлм вә мәшәггәтләр онун балача үрәјини дидиб дағыдырды. Кечәси, күндүзү јох иди. Гарабағын башы үстүнү алан гара булудлар, Камилин дә гәлбини думанландырмышды. Раһатлыг тапа билмәздү бу јенијетмә, Бығ јери һәлә тәзәчә тәрләмиш Камил, бирдән-бирә голларында Кирсин күч-гүввәсини һисс етди. Вә гәти гәрара кәлди. 1991-чи илдә көнүллү олараг әрази мұдафиә баталјонуна јазылды.

1992-чи ил апрелин 29-да Қосалар—Кәркичаһан—Гајбалы истигамәтиндәки мөвгеләримизи әлә кечирмәк нијәти күдән дүшмән һачы таласыны, Өкүзучаны, Сичанлыны әлә кечирмәк үчүн һүчум әмәлијјаты һазырлајырды. Бу постларымыза Шуша әрази мұдафиә таборунун әскәрләри нәзарәт едирдиләр. Рабитәчи Камил Бәширов да онларла иди.

Бу һәмин вахт иди ки, Шушамызын кәндләрини—Малыбәјлинин, Гушчуларын, Кәркичаһанын күлү көјә соврулмуш, дүшмән артыг ән јүксәк мөвгеләримизи әлә кечирмиш, «өлүм каридору» јаратмышды. Шәһәр дөрд бир тәрәфдән ермәниләрин атәши алтындајды. Дүшмән инди дә Гајбалы—Кәркичаһан—Қосалар истигамәтиндә һүчума кечмәли иди. Апрельн 29-да һүчум башланды. Ермәниләр күлли мигдарда зиреһли техника, чанлы түввә, силаһ вә сурсатла тәмин олунмушду.

О јерләрә Фәхрәддин Сәфәровун таборунун кичик бир дәстәси нәзарәт едирди. Гәфил һүчумдан, дүшмәнин гејри-бәрабәр гүввәси гаршысында таб кәтирә билмәјән әскәрләримиз дөјүшә-дөјүшә мөвгеләрини тәрк етмәјә мәчбур олдулар.

Взвод командири Новруз Бајрамовун дедикләриндән: Дүшмән стратежи әһәмијјәтли Өкүзучан тәпәсинә нәза-

рәт едирди. Орадан Гајбалы, Кәркичаһан, Хәлфәли, јашајыш мәнтәгәләри әл ичи кими көрүнүрдү. Лакин тезликлә әрази мұдафиә таборунун апардығы әмәлијјат уғурла нәтичәләнди. Өкүзашыран јүксәклији ермәни гулдурларындан тәмизләнди, һәмин мөвгедә өз постумуз јарадылды.

Дөрд тәрәфдән һәмин јүксәклијә һүчум едән дүшмән бүтөвлүклә ротанын әскәрләрини Киров көтүрмәк истәјирди. Үстәлик радиостансијасыны да әлә кечирә биләрдиләр. Мүһасирә һалғасынын кет-кедә даралдығыны вә реал тәһлүкәнин јахынлашдығыны көрән рабитәчи Камил радиостансијаны дармадағын етди, шифрәләри чәлд бир һәрәкәтлә чырыб әтрафа сәпәләди. Рабитәчини дери тутмаға чалышан ермәниләр истәкләринә наил ола билмәдиләр. Күлләси түкәнән Камил дүшмәнлә әлбәјаха дөјүшә атылды. Тәслим едә билмәдикләрини көрән гансызлар ону күлләләдиләр. Бунула амансыз үрәкләри сојумады. Мејиди танынмаз һала салдылар.

Табора хәбәр чатды ки, ушағлар мүһасирәјә дүшүбләр. Дөјүшчүләр гурбанлар, ганлар баһасына һәмин мөвгеләри мәрдликлә гајтардылар. Бу дөјүшдә 20-дән чох ермәни гулдуру мәһв едилди. Камилин дөјүшчү достлары «интигамыны алдыг, гардаш» дедиләр. Лакин онун мејидини тапмаг мүмкүн олмады. Бир нечә дәстәјә бөлүнүб мешәни ахтармаға башладылар. Мејиди тапан Фәхрәддин мүәллим ермәниләрлә атышмалы олду. Камилин гатилини вуранда, чибиндәки шәкилдән билдиләр ки, палтарлар Камилин имиш.

Кимин ағлына кәләрди ки, о 18 јашы тамам оlanda Камил гәһрәман олачаг. Вәтән ону гәһрәман кими итирәчәк.

Бачысы Көнүлүн дедикләриндән: һара кетсә ики күндән артыг гала билмирди. Гачыб кәлирди ки, Шушасыз һеч јердә гәрар тута билмирәм. Дејәрди Шушанын дашына да, торпағына да гурбанам. Гурбан олду да. Мәзары да јохдур ки, үстүндә ағлајаг. Шушадан чыханда анамы һеч чүрә овундура билмирдим. Дејәрди ки, баламын мәзарыны гојуб кедә билмәрәм. Адилин оғлуна Камилин адыны гојмушуг ки, әмисинин арзусуну јашатсын.

Вәтән торпағы јадыма дүшәндә елә бил бурнума бир овуч кәклик оту тутурлар. Өзү дә Чыдыр дүзүндә тәзә тәр битән кәклик оту. Ја да бир топа бәнөвшә. О кәклик оту, о бәнөвшә Вәтән торпағынын бир парчасыдыр.

О дағлара баһар кәләчәк. Кирсин гары јенә әријәчәк. Амма бу дәфә баһар күнәшинин һәрарәтиндән јох, ин-

сан һәнириндән әријәчәк. О дағларын гәдди дүзәләчәк. О дағлара баһар кәләчәк. Анчаг икинчи баһары Шуша бизсиз гаршылајачаг, бизи гынаја-гынаја. О дағларда чичәкләр, хары бүлбүлләр бизсиз ачагаг, чәмәнләр бизсиз көјәрәчәк...

Камил, көрәсән нечәнчи баһары Шушасыз јашајачагыг? Сән биздән вәфалы чыхдын, торпагдан ажрылмадын, гардаш.

АТА ҺӘСРӘТИ

Мүһарибә көрпәчә балалара јаманча дағ чәкди. Ата тајғысына әбәди һәсрәт галмыш бу балаларын көзләринә бах көрүм, нечә бахырсан? Ди бу ағлар, сызлар синә алтда дөјүнән балача үрәкләрини овут көрүм, нечә ову дурсан? Бәбәкләри јашла долу о көзләрин јашыны силсән дә јенә долачаг. Балаларын көзләриндән бир һарај, бир¹ налә охујачагсан. «Атам һаны?» Бу суал сәни одсуз-аловсуз јандырыб јахачаг. Нә чаваб верәчәксән, нә илә ову дачагсан? Неч ким, нә илә гојнунда галмыш ана, нә нәнә, нә баба. Неч ким, неч кәс ата мәнәббәтинин, нәвазишинин јерини вермәјәчәк. Ата данлағы, о «гурбан олумлардан» шириндир. Тәвәккүлүн ики чијәрпарасы— Мүжканы, Орханы, сајаг. Һансы ата балаларыны севмир ки? Амма Тәвәккүлүн истәји бир ажры чүр атәшли иди. Балаларынын башына пәрванә кими доланыр, онларын һәр арзуларыны һәјата кечирмәкдән зөвг аларды. Јеканә ушаглары һәдәләјәндә дөзә билмәзди: «Сән аллаһ онлара ачыгланма, елә билирәм мәнә ачыгланырсан».

Тојлары тәзәчә олмушду. Јени алдыглары мәнзили өз әлләри илә тәмир едәндә неч ким инанмады. Елә зәни етдиләр ки, бу јарашыглы отагларда уста әли кәзиб.

Тәзә кәлин евә сығал чәкди өз зөвгүнчә бәзәди. Бир бирләринә бахыб хошбәхт-хошбәхт күлүмсәјәндә, бу јарашыглы отагларда баш-баша вериб сәадәтли илләрә говушачагларыны зәни едирдиләр... Света хала илә Хасај дајы һәр дәфә огул гапысындан кирәндә кәлин һәр икисини «ата-ана» дејә чағыранда, кәлин гуллуғу көрәндә гүррәләнирдиләр. Јахшы дејибләр ки, «кәлин очаға кәләр». Кәлин дүшдүјү аиләдән јахшылыглары көрүб-көтүрүрдү. Ахы Шушада чохлаы Хасај кишинин аиләсинин очағына гызынар, меһрибанчылыға һәсәд апарарды. «Шүкүр ки, Тәвәккүлүн дә хошбәхт аиләсини көзләримлә көрдүм», дејәрди ана.

Беләчә хошбәхтлик пилләләриндә аһәстә аддымлајырдылар. Гаршыдан һансы туфанын һансы, фәлакәтин кәлдијиндән хәбәрсиздиләр. Виран галсын мүһарибәни, виран гојду елләримизи. Кор олсун дүшмәни, кор гојду јурдумузу.

1992-чи ил мајын 8-и. Чох өмүрләрә бу мүдһиш кечәдә нөгтә гојулду. Чох үрәкләрин арзусу јарымчыг галды һәмин күн. Аналары, бачылары әли гојнунда, кәлинләри әрсиз гојан, ушаглары јетимлијә мәнкум еләјән о дәһшәтли күн.

Тәвәккүл Хасај оғлу Мәммәдов милли ордумуз јаранан илк күнләрдән Шушанын бүтүн гејрәтли оғулары кими силаһа сарылыб дөјүшләрә атылды. Гарабағ мүнәгишәси башлајан күндән Азәрбајчанын Милли Гәһрәманы Рамиз Гәмбәровун таборунда бөлмә командирин Тәвәккүл Кәркичаһан әмәлијјатындан тутмуш һачы таласы, Гајбалы кәшфијјатында уғурлу әмәлијјатлар апармышды.

Хасај дајынын дедикләриндән: Доғрудур, Вәтәни севмәјән инсан вармы? Амма оғлум Тәвәккүл бүтүн ганыјнан Шушасына бағлыды. Дејәрди ки, ата, валлаһ Азәрбајчанымызын һәр кушәсини кәзиб долашмышам. Амма Шушанын тајы-бәрабәри олан јерләр көрмәмишәм. Тәвәккүл һәлә һадисәләрдән габағ ермәниләрин торпаг иддасыны, фитвасыны јахшы дәрк едирди. Лакин Шушанын нә вахтса дүшмән таптагында галачағыны белә ағлына кәтирмәзди. Елә буна көрә дә көнүллүләр таборуна јазыланда нә мән, нә дә анасы габағында дурмадыг. Анасы дејәндә ки, ај Тәвәккүл, балаларына јазыгын кәлсин, еһтијатлы ол, өзүнү дүшмән күлләсиндән гору. Дејәрди ки, ана, мәкәр о шәһидләрдән артығам, онларын анасы јохдурму? Бу күн торпаг уғрунда вурушмасаг, Шуша әлдән кедәчәк.

Дөјүш достлары Тәвәккүлүн Кәркичаһан, Косалар вә Гајбалынын мүдафиәсиндә икидик вә гәһрәмәнлығындан данышырлар. 1992-чи ил мај ајынын 7-дән 8-нә кечән кечә Шуша уғрунда кедән ганлы дөјүшләрдә дүшмән күлләси Тәвәккүлдән јан кечмәди. Мајын 8-дә Лачын хәстәханасына кәтириләркән һәкимләр Бакыја һәрби госпитала апармағы мәсләһәт көрдүләр. Алты саат давам едән ағыр чәрраһијә әмәлијјатындан сонра мајын 17-дә дүнјасыны дәјишмишди. Вәтәнә, торпаға бағлы бир огул чәми 10 күн ата-анасына, Јеканәсинә гонаг галды. Света хала «Аманын күнүдүр, гојмајын балам өлсүн» дејә јалварыб-јахарса да Тәвәккүлү хилас етмәк мүмкүн олма-

ды. Элләри анасынын элиндә, көзләри Јеканәнин көзләриндә эбәдилик јумулду. Сон дәфә бу көзләрдә јашамағ ешги, Вәтәнә, јурда говушмағ һәсрәти көзәриб сөндү.

Инди Света хала тәсәллисини Тәвәккүлүн балаларындан алып. Нә гәдәр чанымда чаным вар онлары корлуг чәкмәјә гојмајачағам. Амма аталарыны сорушанда үрәји шан-шан олуp. Шәһидләp вердијимиз бәс дејилми? Торпағларымыз нә вахт гајтарылачағ? Шушаја илк дәфә ајағ басанда Тәвәккүлүн уғрунда вурушдуғу Шуша торпағыны өпәчәјәм» деди ана.

Јолдашы А. Әһмәдовун дедикләриндән: 1992-чи илин ганлы феврал ајынын 25-дән 26-на кечән кечә ермәниләр јүзләрлә Хочалы сакинини гәтлә јетирдиләр. Дүнја тарихиндә көрүнмәмиш вәһшилик Азәрбајчан халгына гаршы кеносид сојгырымы төрәтдиләр. Һәмин күнләp Шушада гарлы бир күн иди. Ешитдим ки, шәһәрдә митинг олачағ. Һамы митингә тәләсир, тәзә бир хәбәр ешитмәк истәји илә базарбашына ахышырды. Мән јолда Тәвәккүллә растлашдым, чох дилхор иди. Мәни көрчәк јахынлашарағ «көрдүн дығалар нејләдиләр?» дејиб үзүнү јана чевирди. Һисс етдим ки, көврәлиб. Беләчә сәссиз-сәмир-сиз мәдәнијјәт евинин габағына кәлдик. Рәһмәтлик Рамиз Гәмбәров мәдәнијјәт евинин ејванындан дуруб јана-јана ермәниләрин төрәтдикләри вәһшиликләрдән данышыр вә бүтүн шәһәр чаванларыны ајаға галхмаға, силаһа сарылмаға чағырырды. Һәмин күн јүзләрлә шушалы чаванлар кими мән вә Тәвәккүл дә Рамизин дәстәсинә көнүллү оларағ јазылдығ. Сонра мән әрази мүдафиә таборуна дејишилдим. Һәмин күн мави екранда Ч. Мустафајевин чәкдији эпизодлары көстәрирдиләр. Тәвәккүл дә биздә иди, о өзүнү сахлаја билмәјиб, һөнкүртү илә ағлады. Тәвәккүл тәмиз үрәкли, јахшы дост, Вәтәнини севән, гејрәтли бир оғлан иди.

Хасај киши Тәвәккүлүн өлүмүнә дөзә билмәди. Ики ил сонра Шуша һәсрәтли Хасај әми дүнјасыны дејишди. Бу китабын чыхмасыны һәсрәтлә көзләјирди, лакин ону охумағ она тисмәт олмады. Бағышла, мәни, Хасај әми. Китабын чапы мәним имканындан кәнар иди. Она көрә дә кечикдим, чатдыра билмәдим. Нәвәләрин Мүжкан, Орхан охујачағ бу китабы вә аталарынын нечә бир гәһрәман олдуғуну биләчәкләр.

Торпағымызын дүшмән тәчавүзүндән мүдафиәсиндә, вәтәнимизин мүстәгиллији вә халгымызын азадлығы уғрунда кедән мүбаризәдә фәдакарлығ көстәрмиш шәһид гардашымызын мазары үстүндә шушалыларын тәр гә-

рәһфилләp гојдуғуну көрәндә дүшүнүрәм: «Доғрудан да, торпағ уғрунда өлән варса, Вәтәндир». Вә бизим шәһид оғуллары унутмаға һаггымыз јохдур.

БӘХТ ҮЗҮЈҮ

Шушанын ағрылы күнләри башламышды, нә арана кетмәк олуpду, нә даға. Ағдамдан Шушаја кетмәк чох чәтин иди. Ермәниләр Әскәрәндән кечән сәрнишин автобусларыны, машынылары даша басыр, шүшәләрини гырыр, јүк машыныларынын бакына гумбара атыр, машыныларә магнитли мина јапышдырырды. Јашајыш мәнтәгәсиндән узаглашан машыны 10—15 дәгигәдән сонра күчлү партлајышдан һаваја соврулуpду. Сәрнишинләри Киров көтүрүp, сонра исә күлли мигдарда пул аларағ Кирову гајтарырдылар. Сәрнишинләри һәр ан өлүм тәһлүкәсн көзләјирди.

О заман Шуша-Ағдам автомобил јолуна рус әскәрләри нәзарәт едирдиләр. Мәнзил башына чатана кими 18-ә гәдәр көзәтчи мәнтәгәсиндән кечмәли олуpдуг. Һәр мәнтәгәдә сәрнишинләp автобуслардан јерә төкүлүp, сәнәдләp јохланылыр, һәтта онларын әл чанталарыны белә ахтарырдылар. Көзләринә јахшы көрүнмәјәнләри бир бәһанә илә Ханкәндинә һәрби комендатлығы апарыр, орада инчидиб чибләрини сојдугдан сонра бурахырдылар. Һәлә бунлар азмыш кими ермәни милиси дә јолларда јохламалар апарыр, дәфтәрчәләринә нә исә гејдләp едирдиләр. Бүтүн јохламалар анчағ Гарабағын азәрбајчанлы әһалисинә аид едилирди.

Һадисәләp рус әскәрләринин көзләри өнүндә баш верирди. Онлар өзләри дә бу чүp һадисәләрин иштиракчылары идиләр. Бүтүн бунлар һаггында о заманкы рәһбәрлијин хәбәри вар иди. Лакин, нәјәсә, кимәсә үмид едәрәк һеч бир тәдбир көрмүрдүләр.

Аға көрпүсүнү кечәндән сонра Шушанын илан кими гыврылан доламалары башлајыр, санки сәрнишинләрин үстүндәки јүк көтүрүлүp, һамынын гырышығы ачылыр, һәјәчанлы дәгигәләp архада галыр. Баш дөнкәјә јахынлашаркән шәһәр тәрәфдән кәлән сәрин меһ адамы елә охшајырды ки, санки һеч нә олмамышды.

Белә күнләрин бириндә Ағчабәдидән Шушаја кедән автобус ағзына кими сәрнишинлә долу иди. Исти бир тәрәфдән, јолдакы тәһлүкә дә бир јандан, һамы һәјәчанлы, һамы кәдәрли иди. Елә бил сүрүчү дә сәрнишинләрин

һалындан хәбәрдар иди. Ағдамын чыхачағында Гаргар булағынын янында машыны әжләйиб деди: «Дүшүн бир аз динчәләк, бир аздан Әскәрәна кирәчәйик».

Бу сөз һамынын үрәжинчә олду. Һамы сүрүчүжә алгыш еләди. Һәят јолдашы Гәмбәрә бир стәкан су верди, голларыны чырмайыб әл-үзүнү јумаға башлады. Сонра Гәмбәрин јанына кәлиб анасынын онлара һаһар үчүн гојдуғу бағламаны ачды, тәзәчә јемәјә башламышдылар ки, бирдән Зөһрәнин көзләри әлиһә саташды, үзүјү бармағында јох иди. О чәлд јериндән сычрајыб булаға тәрәф гачды, һәр јери ахтарды. Һәтта сәрнишинләр дә ахтарыша гошулдулар, лакин тапа билмәдиләр. Рәнки ағармыш, көзләри һәмли Зөһрә әринә сығынараг «бағышла, Гәмбәр, бағышла мәни сәнин јадикарыны сахлаја билмәдим» — деди. Гәмбәр вугарыны позмадан: о нә сөздүр, ај гыз. Јүз елә үзүк сәнин бир түкүнә гурбан, ондан гәшәнкини аларыг, тәки сағлыг олсун, өлүм-итим олмасын» деди. Зөһрә «Јох Гәмбәр, јох, о үзүк мәним бәхт үзүјүм иди» дејә киримәк билмәди.

Сәрнишинләр автобуса долушдулар, машын дашнак јувасына доғру ирәлиләјирди. Һәјәчанлы дәгигәләр башлајырды...

Вәтән уғрунда чанларыны фәда едәнләри унутмаға һаггымыз јохдур. Белә оғулардан бири дә Шуша һәбсханасынын әмәлијјат мүвәккили, дахили хидмәт баш лејтенанты Гәмбәр Аслан оғлу Гасымов иди. О, 1962-чи илдә Шушада анадан олмуш боја-баша чатмышды. Атасы Аслан киши узун илләр һәбс евиндә ишләмишди. Һәр дәфә атасыны гуллуғ палтарында көрдүкдә гәрибә һисләр баш галдырар, атасынын кејдији палтарлары кејмәк арзусу ојанарды онда. Һәрби хидмәти баша вурдугдан сонра һәбс евиндә ишә дүзәлир, ики ил ишләдикдән сонра Владимир шәһәриндә милис мәктәбинә гәбул олунур. Мәктәби битирдикдән сонра јенә әввәлки иш јеринә, Шушаја гајыдыр. Шушанын башы бәлалы күнләри башлајан вахтдан Гәмбәрин гәлбиндә дүшмәнә гаршы сонсуз нифрәт һисси ојанмышды. Бөјүјүб боја-баша чатдығы Вәтән торпағыны чанындан артыг севир, башымыза кәтирилән ојунлара таб кәтирә билмирди. Хочалы һадисәсиндән сонра дүшмәнә гаршы даһа да амансызлашды...

Гәмбәрин иш јолдашы Исмајылов Расим Сабир оғлуун дедикләри: Гәмбәрин кечә-күндүзү јох иди. О күндүзләр өз ишиндә, кечәләр өз тәшәббүсү илә јаратдығы постларда олурду. О һәбс евинин әтрафында сәнкәрләр газдырмыш, ермәниләр олан истигамәтдә һәбс евинин ди-

варларында көзлүкләр ачдырмышды. Елә бил ки, Шушаја һүчүм олуначағы үрәжинә даммышды. Шәһәр һәр һансы истигамәтдән атәшә тутуларкән, коллективин горхмаз оғланлары илә снајпер вә пулемјотлардан истифадә едәрәк, дүшмәнин мөвгејини сусудурурду. Бундан әлавә о башына топладығы ушагларла дәфәләрлә ермәни кәндләри әтрафында кәшфијјатда олмушду. Ермәниләр Шушаја ишләјән машынлары атәшә тутан вахтлар о да өз јолдашлары Сәрдар, Горхмаз, Сәбуһи вә башгалары илә бирликдә ермәниләрин Ханкәндиһән Шүшүкәнд истигамәтинә ишләјән машынларын һәрәкәтинә јол вермәмиш вә бир нечә гулдуру мәһв етмишди. Мај ајынын 8-дә ермәниләрин шәһәрә гәфил һүчүмү заманы, һәбс еви дүшмәнин нишанкаһына чеврилмишди. Гәмбәри танымаг олмурду. О иш јолдашларыны мүдафиә постларында јерләшдирдикдән сонра орада олан мәһбуслары ачыб бурахды вә онлары да силаһландырды. Гәмбәрлә бирликдә һәбс евиндә олан дөјүшчүләр әввәл хејли ермәни өлдүрәрәк, дүшмәни кери отуртдулар. Һәмин вахт Гәмбәр әлиндән јараланмышды, анчаг о јолдашларындан араланмаг истәмирди. Ермәниләр нөвбәти артилерија һазырлығындан сонра, јенидән һүчүма кечдиләр, бу вахт дөјүш әлбәјаха кедирди. Онлар һәбс евинин диварынын о бири үзүндән Гәмбәр исә ичәридән чөлә гумбара атырдылар. Бу дөјүшдә Гәмбәр бир нечә ермәни гулдуруну мәһв етди. Диварын чөл һиссәси ермәни мејидләри илә долу иди. Гәмбәр ермәниләрин атдығы гумбара гәлпәсиндән ағыр јараланды. Вә әбәди көзләрини јумду. Гәмбәр һәмишә дејәрди ки, мән өләрәм, Шушаны ермәниләрә вермәрәм. Һәгигәтән дә елә олду. Шушанын јағы әлиһә кечмәсиндән хәбәри олмады.

Һәят јолдашы Зөһрәнин дедикләри: Онун үз-көзүндән һәмишә чиддилик сезилирди. Торпагларымызын тәһлүкәдә олдуғуну дәрд еләмишди өзүнә. Тәбәссүмү дә гејбә чәкилмишди онун. «Дүшмәнләри Вәтәнимиздән говуб чыхарсаг раһатлашар, динчәләрдик» дејәрди һәмишә. Сон вахтлар вәзијјәт кәркинләшдијиндән евә лап кеч кәләрди, бә'зән һеч кәлмирди дә. Мән исә мүркүләјәр, сәһәри беләчә ачардым. Сән демә, о һәмишә кәшфијјата кедәрмиш. Сејид гызы олдуғумдан һәр дәфә дә мәнә нәзир верәрди. Дејәрди ки, ағаларынын чәдди бүтүн дөјүшән вәтән оғуларынын көмәји олсун. Иш јолдашлары Расим, Мәгсәд, Әһмәдчан, Фәрһад, Гәмбәрин ермәниләрә гаршы нечә шүчаәтлә дөјүшдүјүндән данышырлар...

Гардашы Әһлиманын дедикләри: Шиддәтли дөјүш

заманы иш јолдашлары Гәмбәрин мејидини чыхармаға чәнд етсәләр дә, истәкләринә наил ола билмәдиләр. Гәмбәрин досту нәзарәтчи Мәгсәд һәјатыны тәһлүкәјә гојарғ онун мејидини күллә јағышынын алтындан, дөјүш мејданындан чыхармышды. һәмишә дөјүшдә Гәмбәрлә бирликдә, онун иш јолдашы рәис мүавини, дахили хидмәт кичик лејтенанты Күндүз Сәмәдов да икидлик көстәрәк, гәһрәманчасына һәлак олмушдур.

Һәбсхана диварларыны ашмаға чәнд едән дүшмәнләри көрән Күндүз онлары автомат силаһдан атәшә тутмуш, өзү дә гулдурлары гова-гова һасарын үстүнә чыхмышды. О биринчи һәмләни дәф етмишди. Елә бу вахт снајпер атәшиндән ағыр јараланмыш, ики саат сонра хәстәханада вәфат етмишди. Белә бир сәнәд галыб јадикар: «Азәрбајчан Республикасы Шуша шәһәр ичра һакимијәтинин башчысы Н. Бәһмәнов чәнабларына. Өз доғма елинин, торпағынын мудафиәсини һәјатындан үстүн тутан, дөјүшләрдә чәсурлуг көстәрән, мәрдликлә хидмәти вәзифә башында һәлак олмуш әмәкдашымыз, баш лејтенант Гасымов Гәмбәр Аслан оғлунун гәһрәманлығына гијмәт вермәк үчүн Милли Мәчлис гаршысында вәсадәт галдырмағынызы сиздән хаһиш едирәм.

Шуша 1 №-ли һәбсхананын сабиг рәиси, әдлијјә полис мајору А. У. Аббасов.

19. 05. 93-чү ил.

Гәмбәр вәдинә әмәл етди. Шушанын јолунда чаныны гурбан верди. Онун өлүмүндән илләр кечсә дә нә Гәрәнфил ананын, нә бачыларынын, нә дә чәмиси 5—6 ај онунла биркә јашамыш өмүр-күн јолдашы Зәһрәнин көз јашы гурумамышдыр.

Ағчабәди рајонунун Шаһмаллар кәндиндә бир гәриб мөзар вар. Бурада Гәмбәр кими бир икид ујујур.

АГ АТЛЫ ОҒЛАН

Бәјаз сачлы, чәһрәси нурлу Мәнзәр мүәллимәни һәр дәфә көрәндә онун иткин дүшмүш оғлу Рөвшән һәсәнов көзләримин габағына кәлир. Һәр дәфә мүәллимәдән «бир хәбәр вармы?» дејә сорушмаға еһтијат едир, ананын гәлбинә тохунмагдан, онун өвлад дағлы үрәјинин јарасынын көзүнү гопармагдан горхурдум. Амма Рөвшән кими бир оғулдан јазмағ, ону бир дә танытмағ јанғысы мәни бир анда тәрк етмирди. Мәнзәр мүәллимәнин евинә чатынча үрәјим сызылдајырды. Бу сөһбәт—иткин дүш-

мүш оғулла бағлы хатирәләри чөзәләмәк билирдим ки, ағыр олачағ. Һәр хатирәни данышдыгча долуб бошалан, көврәлән ана Рөвшәнли күнләринә гајыдырды: «Тәбиәтән гајнар олдуғуна көрә Рөвшәнә «дәли-долу балам» дејәрдим. Динчлијин нә олдуғуну билмәзди. Бәдән Тәрбијәси Институтуну битирдикдән сонра илк әмәк фәалијјәтинә 2 №-ли интернат мәктәбиндә башлады. Мәктәбин идман салонуну гајдаја салмағ үчүн саатларла ишләјиб һәр күн тоз-торпағын ичиндә кәләндә, наразы бахышларымы көрүб дејәрди: «Сағлам нәслимизин хатиринә һәр әзијјәтә гатлашачағам. Идман салону гајдаја дүшәндән сонра јорғунлуғум чыхачағ. Ана, сән нараһат олма».

Ону чохлаы белә көрмүшдү. Һәр сәһәр Чыдыр дүзүндә гара телли, ири гара көзлү бир оғлан ат чапарды. О, сүбһ тездән арзуларынын далынчамы гачарды, Чыдыра чыхан бабаларынын кечмишини атын ајағ сәсләри илә ојатмағ үчүнмү чапарды? Бәлкә о кәнч севкилисинә чатмағ үчүн атланмышды. Бәлкә дә истәклисини кечмишдәки кими тәркинә алыб гачырмағ истәјирмиш, билмирәм. Бирчә ону билирәм ки, дејирләр: Рөвшәнин елә көзәл ат сүрмәји вармыш. Ат белиндә вүгарла, әзәмәтлә дајананда бабаларын адәтини јашатдығы үчүн гүррәләнирмиш. Вәтән торпағыны, халғыны севдији кими, адәт вә ән'әнәләримизә дә чох садиг иди. Јашлыларла отуруб дурмагдан, онларын бамәзә сөһбәтләрини ешитмәкдән дојмазды.

Вилајәт Идман Комитәси Шушаја вериләндән сонра, Рөвшән онун сәдри вәзифәсини дашыды. О, Гарабағын идман шөһрәтини учалдыр, лајигли идманчылар јетишдирирди. Дағлыг Гарабағын азәрбајчанлылар јашајан 14 кәнд вә ири јашајыш мәнтәгәләриндә идман бөлмәләри ачмыш, Хочалыда Косаларда, Хочавәнддә саһә идман комитәләри јаратмышды. Онларын нәздиндә дзјудо, самбо, сәрбәст күләш, волејбол, футбол бөлмәләри фәалијјәт көстәрирди. Шәраитин чәтинлијинә бахмајарағ, онун тәшәббүсү илә кечирилән идман тәдбирләри јүксәк сәвијјәдә тәшкил олунур, шушалылары разы салырды. Азәрбајчанлылар јашајан шәһәр вә рајонларда идманын инкишафы јолуна сәд чәкилмәјинә бахмајарағ, Рөвшән ермәни манеәләрини кәркин әмәји илә дәф едирди.

Мәним балам гүввәтли, сағлам иди. Һеч вахт ермәнијә асанлыгла әсир дүшмәзди. Инсан кими чох көврәк, јанымчыл иди. Ағсаггалын, ағбирчәјин јерини билән иди. Јардымдан хошу кәлмәзди. Аиләмизин јардым пајыны һәмишә јетим ушағлара, саһибсиз гочалара верәрди.

Атасы Әждәр кишинин дедикләри: Лухары Көвһәраға мәсчиди бәрпа олунаркән һәр һәфтә мәшг етдији ушагларла имәчилијә кедәр вә буну саваб иш кими гијмәтләндирәрди. Чох арзулары, планлары вар иди. О, Шушада сағламлыг мәркәзи јаратмаг истәјирди. Бу мәгсәдлә дә парка вә доггузмәртәбәли јашајыш бинасынын алтында һәр чүр идман аваданлығы вә шәраити олан комплексе дүзәлтдирирди. Ирана сәфәри заманы орада тәзә достлар тапмышды. Дејирди ки, иранлы достларымын көмәји илә Шушада тајы-бәрабәри олмајан идман шәһәрчији салачаг, сағламлыг мәркәзи јарадачағам. Рөвшәнин арзулары чох иди. Лакин амансыз мұһарибә арзуларыны һәјата кечирмәјә гојмады.

1992-чи илин мај ајынын 8-дә ермәни һәрби бирләшмәләринин Шушаја басгыны заманы о да элине силаһ көтүрүб шәһәрин мүдафиәсинә галхды. Ондан чох никаран идим. Шәһәрә чыхдым. Шәһәр топ, град гурғуларындан күчлү атәшә тутулмушду. Рөвшәни көрдүм, элинде автомат силаһ вар иди, мән онун голундан тутдум вә дедим ки, һамы чыхыр, кәл кедәк (мәним чыхмаг фикрим јох иди, далдаланмаг мәгсәди илә дедим). Күлүб, мәни гучаглады үзүмә бахыб деди: Сән кет, мәнән никаран олма. Дедим ки, јох сәнсиз кетмирәм. Деди ки ата, јолдашларым аздыр, көмәк лазымдыр, онлары тәк гојуб кедә билмәрәм. Сағ ол, ата—дејиб әлимдән бура хылыб Торпаг мејдана тәрәф гачды. Елә һәмнин дөјүшдә дә иткин дүшдү. Индијәдәк һаггында һеч бир мәлүмат јохдур. Һәлә дә көзләримиз јоллардадыр.

Шушада онун көзалтысы вар иди. Анасы хәбәр тутмушду. Анчаг сөз саланда гызарыб башыны ашағы диккирди. Ана кизли-кизли тој тәдарүкүндәјди. Бир күн өзү бир нишан үзүјү алыб кәтирди, ана үзүјү алыб өядү. «Аллаһ, бирчә баламын тојуну көрсәјдим» деди...

АНА

Гара Әһмәдов

Назымы ким чәкиб, нәвазиш ејләр.
Јолларда гојмусан көзүмү, ана,
Сәни көрмәдијим замандан бәри,
Јандырыр һәсрәтин үзүмү, ана.

Бахчамда күлләрин хәзан олубду.
Бостанда тағларым јаман солубду.

Кедәрсән көзләрим јашла долубду.
Јох дәрдә чанымын дөзүмү, ана.

Хонча тәк бәзәкли дағ синәсинә,
Сојуг булағларын зүмзүмәсинә,
Гәлбими охшајан лајла сәсинә,
Јар едә билмирәм өзүмү, ана.

АНА ИНТИГАМЫ

Бәрдә торпағына илин баһар чағында гәдәм гојдуг. Баһар нәфәсиндән ағыр-ағыр ојанан Вәтән торпағы кәләмәјин бол бәһрәсиндән, хошбәхт нурлу сабаһымыздан хәбәр верирди.

Кениш барлы-бәһрәли һәјәтдән тутмуш ајнабәндә, отагларга гәдәр сон дәрәчә сәлигә-саһманлы ев-ешикдә Әләвијјә ана бизи көрчәк голларыны ачыб «мәним баламын адыны аныб гапымы ачанлар, сиз кәлән јолларга гурбан олум». Гонаглы-гаралы, үрәкләри тәк сүфрәси дә ачыг олан бу евин гыз-кәлини, бир-бириндән көјчәк нәвәләри башымыза топлашдылар. Хатирәләр чөзәләндикчә чөзәләнди. Евин сонбешији, чијәрпарасы Мүрвәтлә бағлы хатирәләр дил ачды. Аилә албомуна бахдыг, Мүрвәтли шәкилләр санки дил ачыб «мән өлмәмишәм, мән сағам, мән һәмишә сизинләјәм». дејәрәк күлүмсәјирди. Сәһбәтләр кечә јарыдан кечәнәчән кәсилмәди. Ана үрәјинин гајсагланмыш јарасыны гопардығымыз үчүн бизи бағышлајын, Әләвијјә ана.

Бәрдәдә бир аилә јашајыр. Нәсировлар аиләси. Вахтилә бу аилә дә онун үчүн хошбәхт иди ки, дүнјамыз әмин-аманлыг иди, нә мұһарибә гара әлләрини бу торпаға чәкмишди, нә дә көјләримизи гара булудлар алмышды. Ағакүл киши, Әләвијјә ана өмүр-күн јолларында бирликдә үч оғул, беш гыз әрсәјә чатдырмышдылар. Бу аиләдә өвладлар һәлә кичик јашларындан бир шејин шаһиди олублар: һалаллығын.

Ата-ана өвладларындан бир шеј тәләб етмишди: Доғручулуг, һалал зәһмәт. Бу һәјәтдәчә Әләвијјә ана чөлүн ханымы өз евинин чәфакеши олуб. Јарашыглы ев-ешијини диши, дырнағы илә дүзәлдиб. Вахт олуб ки, һәјат јолдашы Ағакүл киши илә даш дашыјыб, һөркү һөрүб, бу һәјәтдән гыз көчүрүб, бу евә кәлин кәтириб. Гыз челизини өз әли илә тутуб. Кәлини онун ана өјүдүнү ешидиб.

Нәсировлар айләси дә гара булудларын јахынлашма-
сындан бихәбәр иди. Мүһарибә башланды. Әләвијјә ана-
нын сон бешији Мүрвәт дә ана хејир-дуасы илә Вәтән
мүдафиәсинә галхды. Ширин Мирзәјевин дәстәсиндә ву-
рушду. Дөјүшчүләрә онун горхмазлыгы, мәрдлији, чәса-
рәтлији өрнәк олду. Һәјатыны тәһлүкә гаршысында го-
јараг дәфәләрлә дөјүш достларыны өлүмүн пәнчәсиндән
гуртарды. Дүшмәнни күлли мигдарда дөјүш техникасы-
ны, чанлы гүввәсини мәһв етди.

1992-чи илдә Бәрдә көнүллү әрази мүдафиә баталјо-
нуна јазылды. Иштирак етдији ганлы дөјүшләрдә сәр-
раст атычылыгы, горхмазлыгы илә танынды. Ағдәрә,
Мараға, Маргушаванын кәндләри уғрунда кедән дөјүш-
ләрдә көстәрдији гәһрәманлыгларла јанашы, доггуз
ермәни әскәрини әсир көтүрдү.

1992-чи илдә апрелин 10-да Мүрвәт дүшмән күллә-
синдән хилас ола билмәди. Ағакүл киши ган ичиндә ча-
палајан оғлуну күллә јағышынын алтындан чәтинликлә
чыхарды. Мүрвәт сон дәфә «ана...» дејәрәк ата голлары
арасында чаныны тапшырды.

Һәмнин кечә ана дәһшәтли, бир јуху көрдү. Чијәрпа-
расы, сон бешији Мүрвәти ал ганын ичиндә көрдү. Көр-
дү ки, Мүрвәт бу ган көлүндә батыр. Әлләрини узадыб
һарај салыр, «ана, көмәк елә» дејир. Ана һа чапалајыр-
са, она чата билмир. Вә ган Мүрвәти апарыр. Ана һөв-
ланк ајылды. Бир-ики дәфә салават чевирди. «Биссимил-
лаһ, биссимиллаһ, аллаһ ахыры хејир еләсин. Бу нә јуху-
ду мән көрдүм. Бәлкә, дилим, ағзым гурусун, ушағын
башында бир гәза вар. «...Јухуну тәрсинә јозарлар» дејиб
өз јухусуну мин чүрә јозду. Она елә кәлди ки, сакитләш-
ди. Амма үрәјинин дәринлијиндә нә исә гырылды... Сән
демә, бу јуху әбәс дејилмиш.

1992-чи ил апрелин 10-да Мүрвәтин чәназәсини тә-
чили јардымдан дүшүрәндә һәјәтдә ана-бачыларынын
фәрјады көјләрә бүләнд олду. Мүрвәтә тәкчә өз айләси
јох, бүтүн ел јас тутмушду. Чамаат елә бил гәфил ајыл-
ды. «Балам, Әләвијјә ахы көзә дәјмәди. Һаны Әләвијјә?»
Санки ананын јохлуғуну инди билдиләр.

Әләвијјә ана чәназә һәјәтә ендириләндә она јахынлаш-
мады. Һәјәтдән күллә кими чыхыб бир күнчә гысылды.
Рәнки ағаппаг иди, санки чанлы һәјкәлә дөнмүшдү. Көз-
ләриндән бир дамла да јаш чыхмырды. Чохлары горх-
ду: «Јазыг арвад, бала дәрдиндән һаваланды» дедиләр.
Әләвијјә ана исә—«Оғлумун ганлы палтарыны мәнә верин!

Онун интигамыны алмајынча баламла көрүшмәјәчәјәм!»
деди.

Һеч кәс ону инадындан дөндәрмәк истәмәди. Мүрвә-
тин әскәр достлары һәјәтә кечиб онун ганлы көјнәјини
анаја кәтирди. Әләвијјә ана көјнәји кејинди, титрәк сәс-
лә: «Оххај, баламын әтри кәлир» —деди. Сәси титрәди,
башы кичәлләнди. Тез дә өзүнү әлә алды.

—Хаһиш едирәм, мәни баталјона гәбул един! Оғлу-
мун ганыны алмајынча динчәлмәрәм!

Баталјон командири вә әскәрләр ана һөкмүнә табе
олдулар.

Јох, бу нә әфсанәдир, нә дә дастан, һәгигәтдир. Вәтән-
нимизин, торпағымызын өзү кими, јашадығымыз һәјат
кими. Бәлкә дә бу рәвајәти ешитмисиниз, дејә билмәрәм.
Амма бу елә бир тарихдир ки, мин дәфә, милјон дәфә
өјрәнмәјә борчлујуг. Бу һәм дә алверлә баш кирләјән
чаванларымыза ибрәт дәрсидир.

Әләвијјә ана чәбһәдә дөјүш техникасыны елә тезлик-
лә өјрәнди ки, командирләри һәјрәтдә гојду. Әлиндә си-
лаһ Мүрвәт кими оғуллары илә чијин-чијинә вурушду.
Амалы бир иди: Баласынын интигамыны алмаг. Дөјүш-
ләрдә сәккиз ермәни фашистини ганына гәлтан еләди.

—Ана, илк дәфә дүшмән өлдүрдүјүн о аны нечә ха-
тырлајырсан? дејә сорушанда ананын интигам һиссиндән
алышыб јанан көзләри бир нөгтәјә зилләнди:

—Мән өмрүм боју гарышга да тапдамамышам. Адам
өлдүрмәјимсә јухума да кирмәзди. Мәни о интигама Мүр-
вәт кими шәһид оғулларын торпаға төкүлән ганы чағыр-
ды. Илк дәфә ермәни өлдүрәндә онун чәсәдини башымын
үстүнә галдырдым. Гәһгәһә чәкдим. Үрәјим сакитләшди.
«Раһат јат, бала» —дедим, ганыны алдым.

Оғлуму Шәһидләр Хијабанында торпаға тапшыранда
үрәјим елә сакит иди ки, Мүрвәтин хончаларла бәзә-
дилмиш мазарына баханда гәһәр мәни боғду.

Чәмән ағлар, дүз ағлар.
Бәнөвшә, нәркиз ағлар.
Үзүјү јетим галмыш
Бир нишанлы гыз ағлар.

Мүрвәтин дәфнинә бүтүн ел јығышмышды. Әләвијјә
ананын евиндә, күчәдә инсан ахынын арды-арасы кәсил-
мирди. Нә дөјүш достлары, нә дә командирләри бу итки-
јә инана билмирди.

Аналарын адәтидир, оғул-ғыз тојуна кизличә тәдарүк көрәр, әлине дүшәндән сандыға атар, о да сон бешини Мүрвәт үчүн белә еһтијат көрмүшдү. Оғул тојуна лап аз галмышды. Ана нә биләјди ки, арзусу көзүндә галачаг.

Әләвијјә ана 3, 12 грам мирвари гашлы гызыл үзүҗү ләл-чәвахират фондуна бағышлајыб, жығыб әзизләдији тој эшјаларыны сатыб әскәрләрә јун чораб, әрзаг, исти көјнәк, сигарет алыб. Елә бир һәрби һиссә олмајыб ки, әскәрләр ананын исти, ләзиз хәрәкләриндән дадмасынлар. О «мән тәкчә Мүрвәтин дејил, бүтүн әскәрләрини анасыјам» дејир. Госпиталларда әскәрләрин јарасына мөлһәм гојанда үрәји сакитләшир. Һәјат јолдашы Ағакүл киши илә шәхси машында баш чәкмәдији һәрби һиссә олмајыб.

Республика Мүдафиә Назирлијинин онун адына көндәрдији тәшәккүр долу мәктубларын арды-арасы кәсилмир. «Торпағларымызын азад олунмасы уғрунда дөјүшләр заманы јараланмыш һәрби гуллуғчуларла мүәличә очағларында тез-тез көрүшдүјүнүз, онлара мадди вә мәнәви јардым көстәрдијиниз үчүн сизә, шәһид анасына бүтүн әскәр забитләримиз адындан тәшәккүрүмүзү билдиририк. Гој, бүтүн аналар сизин кими мәрд вә дәјанәтли олсунлар. Вәтәнимизин бу ағыр күнүндә милли ордумуза јардым етмәклә чох бөјүк зәһмәт чәкмисиниз. Вәтәнә Мүрвәт кими оғул бәхш етмиш ананын фәдакарлығы бизим һамымызда гүрүр һисси доғуруп. Сағ олун, әлләриниз вар олсун».

«Һөрмәтли Әләвијјә бачы, чәһәдә јараланмыш әскәрләримиз вә тәлејин һөкмү илә доғма јурдларындан дидәркин дүшмүш адамлара әл тутдуғуруза көрә сизә миннәтдарыг. Мүрвәт кими гәһрәман оғул бөјүтмүш ана белә аличәнаб ишләрә гадирдир. Милли ордумузчүн чох зәһмәтләр чәкмиш габарлы әлләриниз өпүрүк».

Бу чүр мәктуб вә телеграмлар Әләвијјә анаја инди дә кәлмәкдәдир.

Әләвијјә ана Бәрдә торпағында Шәһидләр Хијабанында ујујан Мүрвәтин гәбринин үстүнүн көтүрүлмәсинә разы олмајыб. Гәләбәдән сонраја сахлајыб, оғлу үчүн тикдирдији јарашығлы евә һәлә дә кирмәјә үрәк еләмир.

«Мүрвәт, Мүрвәт» дејән ананын сәси бизи диксиндирди. Ики нәвәси гачыб јанына кәлди. Ана көврәлди: «Ики нәвәм Мүрвәтин адыны дашыјыр»—деди.

Һәр сәһәр ики балача оғлан әмиси Мүрвәтин ајнабәндин баш тәрәфинә гојулмуш рәссамын усталыгла чәкди-

ји бөјүк портретин өнүндә дајаныр, «сәни ермәниләр өлдүрдү, биз дә ермәниләри өлдүрәчәјик, әми» дејирләр.

Әләвијјә ана јаманча инчикдир. Индијәдәк Мүрвәт Ағакүл оғлу Нәсировун һәрби һиссә тәрәфиндән Мүдафиә Назирлијинә тәгдим олунмуш сәнәдләринә һәлә дә биканәдирләр. Ата-ананы кет-кәлә салырлар, өтүр-өтүр еләјирләр. Гәһрәман ананын гәһрәман оғлуна ләзымынча гијмәт верилмәлидир.

Јох, бу әфсанә дејил. Гәһрәман оғулун гәһрәман анасынын кечдији кешмәкешли јолдан кичик бир һекајәтдир. Әләвијјә ана әлләри титрәјә-титрәјә шифонерә тәрәф кетди. Оғлу Мүрвәтин гайлы палтарыны вә патрондашыны кәтирди:

«Мүрвәтдән јадикар сахлајырам» деди..

Биз дә сизин Вәтән јолунда шәһид верән әлләриниз өпүрүк, Томрис анамыз.

ДУШМӘН СЕВИНМӘСИН ГОЈ...

Тәрәтдикләри чинајәтләрин чәзасыз галдығыны көрән ермәниләр, күнү-күндән азғынлашыр, Азәрбајчан һөкүмәтинин тәсирли тәдбир көрмәмәси, онлары даһа ағыр чинајәтләрә сөвг едирди.

Ермәниләр тез-тез Кәркичаһан, Гајбалы, Малыбәјли, Гушчулар, Чәмилли вә б. Азәрбајчан кәндләрини бастылар едир, динч әһалини күлләјә тутур, евләри јандырыр, мал-гараны гырыр, адамлары Киров анарырдылар. Онлар Шушаны да јаддан чыхармыр, һәр күн шәһәри «Град» гурғуларындан атәшә тутур, инсанлар һәлак олур, евләри јандырыр, биналар дағылырды. Ермәни гулдурлары Шушаја кәлән Кирс су кәмәрини партладыб, електрик дирәкләрини јыхыр. Шуша-Ағдам јолуну партладыб, шәһәри там мүһасирә шәраитиндә сахлајырдылар.

Бүтүн бу мәрһумијјәтләрә бахмајараг, әһали өз јурдувасыны тәрк етмир, шәһәрә даһа сых телләрлә бағланырды. Белә күнләрдә бүтүн шәһәр әһалиси кими, Исмајыловлар әләсинин дә динчлији позулмушду. Дајандур мүәллим өзүнә јер тапа билмир, каһ ејвана чыхыр, каһ һәләтә дүшүб моруг колларынын будағларыны тәмизләјир, јәтә дүшүб моруг колларынын будағларыны тәмизләјир, сәбри түкәнир, бир иши ахыра чатдырмамыш дикәр ишә кириширди. Узун илләр чөрәјимизи јејиб, сујумузу ичән, әразиләримизин ән сәфалы јерләриндә өзләринә мәскән салмыш, ән јахшы вәзифәләрдә ишләмиш һанкор гоншу-

ларымызын һәрәкәтләри кишини лап һөвсәләдән чыхармышды. Кәлини Ајбәниз һәјәтдә өзүнә мәшғулијјәт ахтаран гајнатасынын нараһатлығыны һисс едиб, она бир аз тәскинлик вермәк истәди:

—Ата, кәл бир стәкан чај ич.

—Кәлирәм, гызым, сән өз ишиндә ол.

Дајандур мүүллим әл үзүнү јујуб ағыр-ағыр стулда әјләшди, кәлинин кәтирдији кәклик оту чајындан бир-иқи гуртум алыб фикрә далды.

—Нә олуб ај киши, елә бил кәмин батыб —дејә һәјат јолдашы сорушду.

—Еһ, ај арвад, бу затыгырыг ермәниләрин һәрәкәти, торпаг иддиасы мәни јаман чаш-баш салыб. Дүнәнә кими сүфрәмизин гырынтыларыјнан доланан, дәдә-баба дөврүндән гапыларымызын нөкәри, гуллуғчусу олан бу дығаларын һәрәкәти мәнә јаман јер еләјир.

—Фикир еләмә, ај киши, аллаһ кәримдир, јәгин ки, онларын да чиловуну јыған тапылар. Дүнја дәрәбәјлик дејил ки...

—Сән билмирсән еј, ај рәһмәтлијин гызы, архалы көпәк гурд басар демишләр. Һә, бу иштәкләр тәк ермәнинин иши дејил, онлара ганад верән, онлары бизим үстүмүзә гысгырдан вар, јохса ермәниләр бу гәләти еләмәзләр.

—Еһ, ај киши фикир вермә, ит һүрәр, карван кечәр, чајыны ич.

—Билирсәнми, ај арвад, ушағлардан чох никаранам. Инди-инди әлләри чөрәјә чатырды, инди дә белә.

—Һеч нә олмаз, ај киши, фикир еләмә. Әшрәф, машаллаһ, өз ишиндә-күнүндә Сәрхан да ки, охујур. Бу күн, сабаһ һәким олачағ.

—Јох, ај арвад, јох, сән билмирсән. Ушағлар фарағат дурана охшамырлар. Сәрхан Бақыдан кәләндә иқи гардашын сөһбәтини ешитдим. Мәним о бири отағда олдуғумдан хәбәрсиз идиләр. Әшрәф сорушду ки,—силаһлары кәтирдинми? О да деди ки, кәтирдим. Бу сөһбәт әсәссыз дејилди.

О вахтлар шәһәрин мүдафиәси үчүн силаһ чатышмырды. Әһалидәки силаһ һөкүмәт тәрәфиндән јығылмышды. Шәһәр чаванлары кизлин сахладығлары силаһларла кечәләр ермәниләрин басғын етдикләри кәндләрә көмәјә кедирдиләр.

—Быј, нә данышырсан ај киши, дај дејнән башымыза хејирдир дә. Бу да сәнин ағыллы Сәрханын..

—Динмә, ај арвад, үстүнү вурма... Онсуз да онлары бу јолдан дөндөрән дејилик. Бүтүн шәһәр чаванлары инди

бу ишә гошулуб. Һәрчәнд ушағлардан горхурам, анчағ бир ата кими онларын бу киши һәрәкәтләриндән фәрәһләнирәм. Бәс онлары нә үчүн бөјүтмүшүк? Бу күн дар күнүмүздә онлар да чәкилиб кәнарда дајансалар Вәтәни ким горујар?

Кәлинин ичәри кирмәјијнән әр-арвад арасында олан сөһбәтин кәсилмәси бир олду.

Ахшам Әшрәф евә кеч кәлди. Ата чох нараһат иди, елә кәлини Ајбәниз дә өз отағында јатмамышды, балача көрпәсинә лајла чалыр, һәјат јолдашы Әшрәфин јолуну көзләјирди.

Әшрәфин ајағ сәсләрини ешидәндә һамы һәрәкәтә кәлди. Дајандур мүүллим чәлд бајыра оғлуну гаршыламаға чыхды. Онлар һал-әһваллашыб евә кечдиләр. О кечә бир аз ордан-бурдан сөһбәт едиб, јатдылар.

Сәһәриси Әшрәф евдән чыханда деди:

—Ата, мәни бағышла, сәндән хәбәрсиз бир иш тутмушам.

—Билирәм, оғул, шәһәримизин мүдафиәсини тәшкил едирсиниз. Дүз еләмисән, ананын сүдү сәнә һалал олсун.

Әшрәф көврәләрәк атасынын бојуну гучаглајыб евдән чыхды. Исмајылов Әшрәф Дајандур оғлу 1961-чи илдә Шушада доғулмуш, боја-баша чатмышдыр. Шуша шәһәр 1 №-ли Орта Мәктәбини әлә гијмәтләрлә битирмишди. Москвада али тәһсил алмыш, Шушаја мүнәндис кими гајытмышды. О Гарабағын азәрбајчанлылар јашајан шәһәр вә кәндләринин игтисади проблемләринин һәллиндә јахындан иштирак едирди. Баш мүнәндис олдуғу тикиш фабрикинин филиалларынын кәндләрдә ачылмаасынын тәшәббүскары олмушду. Әшрәф игтисадијјат үзрә Москвада елми тәдгигат иши көтүрмүшдү. Ујдурма «Гарабағ» проблеминин ортаја атылдығы күндән етираз сәсини учалтмыш вә мүбаризәјә галхмышды. Һадисәләрин илк күнләриндән Москва вә Бақы нүмајәндәләри илә дискуссияларда фәал иштирак етмиш вә бу мүнәгишәнин бир сыра һәлли јолларыны тәклиф етмишдир. О һәмчинин Шушада торпағларымызын бүтөвлүјү вә мүстәгиллији үзрә кечирилән етираз митингләринин тәшкилатыларындан бири иди.

1989—1990-чы илләрдә Шушада олан рус әскәрләри тәхрибат апармасын дејә, онларла үнсијјәт јарадыр, баш верә биләчәк фачиәләрин гаршысыны алмаға чалышырды. Јарадылмыш мүнәгишәнин сүлһ јолу илә һәллинин баш тутмајачағына әмин олдуғдан сонрада фачиәли су-

рәтдә һәлак олан күнаһсыз адамларын интигамыны алмаг үчүн силаһа сарылмышды. Эшрәф Дашалты дөјүшүндә һәлак оланларын чәназәсини ермәниләрдән алмаг үчүн әлиндән кәләни әсиркәмәмишди.

Команданлыг ону «Н» һәрби һиссәсиндә һәрби сурсат анбарларынын рәиси тәјин етмишди. Анбарлар мәркәзләшдирәрәк ваһид команданлығын нәзарәти алтына кечирилмишди.

О, «Гајғы» гәсәбәси јахынлығында, Лачын-Шуша јолунда, еләчә дә Гаракав, Косалар кәндләринә һәрби сурсат апараркән дәфәләрлә ермәниләрин пусгусуна дүшмүш, онларла дөјүшмүш, ермәниләри керижә отуртмушду. Гарлы вә чәтин јолларла да олса һәрби сурсаты дөјүш мөвгеләринә чатдырмышды.

Эшрәфин дөјүш јолдашы Н. З. Гурбановун дедикләри: Еһтијатда олан баш лејтенант Ә. Исмајылов, Шуша чәбһәси һәрби сурсат анбарларынын рәиси иди. Эшрәф чох бачарыглы, ишкүзар, ишинә тәләбкар, һәм дә јолдаша гаршы чох һәссас иди. О, сәрт бахышы, ағыр тәбиәти, сәлигәси илә һәрби һиссәдә һамыдан фәргләнирди. Чох чидди, вәзијјәтдән тез чыхыш јолу тапа билән бир оғлан иди. Ермәниләрин атдыгы мәрмиләрдән бири һәрби сурсатла долу олан анбарын јанындакы көмәкчи биһнаја дүшәрәк јанғын төрәтмишди. Эшрәфин горху билмәзлији, онун ағыллы вә дәгиг кәстәришләри сәјәсиндә јанғын тезликлә сөндүрүлдү. Мәрми илә долу анбарларын партлама тәһлүкәси арадан көтүрүлдү, онларла адамын һәјаты хилас едилди.

1 №-ли һәбс евинин забити мајор Ф. И. Гулијев: Сәһәрә јахын хәбәр кәлди ки, дүшмән һәбс евинә күчлү һүчума кечибләр. Орада автомат патронлары, гумбаралары вә б. ләвазимат вар иди. Биз дәрһал дөјүшчү јолдашларымызла ораја кетдик. Һәбсхананын дахилиндә күчлү атышма кедирди, ермәниләр бинанын әразисиндә ки дивары бир нечә јердән артиллерија илә дағыда билмиш вә орадан һәбс евинә сохулмушдулар. Биз һәбс евинә кичик гапыдан дахил олмаг истәдик. Лакин ермәни снајперләри ораны күчлү атәшә тутмушдулар. Эшрәф буну һисс едиб, һәјатыны тәһлүкә гаршысында гојараг бөјүк дарвазанын гыфылыны автоматла сындыраг бизим ичәри кечмәјимизә шәраит јаратды. Камералардан ачыб бурахылмыш 26 нәфәр душтаг да бизимлә биркә чох гејрәтлә вурушурду. Эшрәф силаһ олан анбарларын дүшмән әлинә кечмәмәсинә чалышырды. Бу анда ермәниләрдән бири күчлү атәш ача-ача амбарын гапысына јахын-

лашды, о гапыны гырыб ичәри кечмәк истәјирди. Эшрәф ону дәрһал вуруб чәһәннәмә васил еләди. Ермәниләр Эшрәф олан истигамәтә ирәлиләмәјә чәһд кәстәрирдиләр. Лакин Эшрәф онлары ирәли бурахмырды. Бу гејри-бәрабәр дөјүшдә Эшрәф даһа ики ермәнини өлдүрмәјә мүвәффәг олду, лакин өзү дә дүшмән күлләсинә туш олду.

Анасынын дедикләри: Эшрәф ағыллы бала иди. О атасыны да, мәни дә чох севирди, бизим бир сөзүмүзү ики еләмәзди. Мән бир дәфә атасындан хәлвәт она дедим:

—Ај Эшрәф, гадан алым, сән кәл бу дашы төк әтәјиндән, мәнә, атана јазығын кәлсин. 1992-чи ил јанвар ајынын 28-дә ијирми јашында олан кичик оғлум, Тибб Университетинин IV курс тәләбәси Сәрхан ермәниләр тәрәфиндән вурулмуш верталјотда фачиәли сурәтдә һәлак олмушду.

О заман о мәнә наразы бахышларыны зилләјәрәк, һеч нә демәдән евдән чыхды. Бир күн евә кәлиб көнлүмү алмаг истәди:

—Бәс гардашым Сәрханын ганыны јердәми гојум? Онун руһу мәни бағышламаз.

Јолдашларынын сөһбәтиндән мәлүм олур ки, Эшрәф икидиклә дөјүшүб, гәһрәманчасына һәлак олуб. Гардашынын да, өзүнүн дә ганыны ермәниләрдән алыб. Мән онунла тәскинлик тапырам, Эшрәфин өлүмүндән дүз ики ај сонра онун оғлу балача Эшрәф август ајынын 8-дә дүнјаја кәлди. Оғлумун јурду бош галмады. Дүшмән севинмәсин гој. Эшрәфин евиндә 2 ушаг бөјүјүр.

Эшрәф кими гејрәтли оғулларымыз һәлә сон сөзүнү демәјибләр. Мәним шәһид олмуш ики өвладым кими нәвәләрим дә Вәтәни, халг, торпаг мәһәббәтини һәр шејдән үстүн тутачаглар.

КӨЗЛӘР ЈОЛДАДЫР

Шушанын ән көзәл ахар-бахарлы јерләриндән бириндә, үзү Чыдыр дүзүнә тәрәф јарашыглы икимәртәбәли евдә јашајан Һүсејнгулу мүәллимлә Зәриф ана алты өвлад бөјүдүб әрсәјә чатдырмышдылар. Өвладларыны тәрбијәли, ләјагәтли, әмәксевәр бөјүтмүш, али тәһсил вермишдиләр. Зәриф ана бу өвладлары бөјүјәнә кими киприкләри илә од көтүрмүшдү. Гыз көчүрүб, огул евләндирән ана онларын хошбәхт аиләсини көрәндә севинчи көксүнә сығмырды. Бу хошбәхтликдән она да пај дүшәрди. «Шүкүр илаһи, арзуму көзүмдә гојмадын» дејәрди.

О илләрдән бизи 2 ил ајырса да елә бил илләр, әсрләр өтүб. О күнләр инди нағыла дөнүб...

Шушаја көз дикән ермәниләр һәр ахшам шәһәри артилерија атәшинә тутур, шәһәри мұһасирәдә, әһалини горху алтында сахлајырдылар. Чамаат бүтүн чәтинликләрдә дөзүр, шәһәри тәрк етмирди. Дәһшәтли кечәләрин бириндә шәһәрә атылан мәрмиләрдән бири Һүсәјнгулу мұәллимин евинә дүшдү. Ев бир андача бүтүн әмлакы илә бирликдә јаныб күлә дөндү. Евиндән бир дәст јорған-дөшәк чыхара билмәјән бөјүк бир аилә гоһум-әграба евиндә сығыначаг тапды. Бүтүн шәһәр чаванлары кими Һүсәјнгулу мұәллимин оғланлары да шәһәрин мұдафиәсинә талхмышды. 1992-чи ил мај ајынын 7-дән 8-нә кечән кечә ермәниләр шәһәрә күчлү һүчум етдиләр. Рамиз Гәмбәров адына баталјонда рота командиринин мұавини Руслан Бағыров да өз силаһдашлары илә бирликдә өн мөвгеләрә јолланды. Шәһәрин мұдафиәсиндә мұхтәлиф мөвгеләрдә—Гаја башында, һәбсхананын јанында, ашағы бензин долдурма мәнтәгәсиндә олмуш, постлара дөјүш сурсатынын верилмәсиндә вә јаралыларын дөјүш мејданындан чыхарылмасында иштирак етмишди. Сонра гардашы Насирин јараландығыны ешидиб, Рөвшән Һәсәновла бирликдә колхозларарасы тикинти идарәсинә тәрәф кедиб, әсир дүшүб, Спитакда, Ленинаканда вә ја Шушада сахланмасы сөјләнилир... Аиләлидир, 2 ушағы вар.

Бағыров Насир Һүсәјнгулу оғлу АХЧ-нин Шуша шәбәсинин фәалларындан иди. Топчулар баталјонунун забити иди. 7 мај 1992-чи ил тарихли Шуша колхозларарасы тикинти идарәсиндә мұдафиә нөвбәсиндә иди. Јолдашларынын дедијинә көрә, бригада чох ағыр дөјүш кечирмиш, мұһасирәјә дүшмүшдү. Гах полис ишчиләриндән Әли Султан вә Рәчәблә бирликдә дөјүш хәттени јарыб чыхыблар. Мајын 8-дә саат 10 радәләриндә автоваззалда башына хејли гүввә јығыб, постда галан јолдашларына көмәјә гајыдыр. Әсирликдән гачмыш 17 јашлы Тејмурун дедијинә көрә, 14 нәфәрлә Насир дә 25 мај 1992-чи илдә Әскәрәндан гачырлар, јолда онлар ајры дүшүрләр. 4 нәфәр мајын 29-да Ағдам госпиталына кәлирләр. 1993-чү ил феврал ајынын 7-дә Нега акентлијинә иснад едән харичи радиостансија тәхминән саат 22-дә Әскәрән, Ханкәнди вә Шуша һәбсханаларында сахланылан әсирләрин сијаһысында Насирин дә адыны чәкмишдир. Аиләлидир, 2 ушағы вар.

Иткин гардашлардан јазмаг истәсәм дә о аиләјә кедиб јараларын көзүнү гопартмаға үрәк еләмирдим. Мәг-

сәдими Зәриф халаја билдирәндә ана көврәләрәк «бизим јарамыз көһнәлән дејил, гызым» деди. Отаға кечдим, елә тәзәчә отурмушдум ки, дивардан асылмыш Русланла Насирин гоша шәкилләри нәзәримди чәлб етди. Онлар санки дил данышыр: «Биз өлмәмишик сағыг, бизи көзләјин» дејирдиләр.

Зәриф халанын дедикләри: Дилим-ағзым гурусун, елә бил ки, мәним Русланым, Насирим јох имиш. Тәк бирчә дәфә дә олсун балаларымын ады һеч бир јердә чәкилмир. Ахы онлар вәтән уғрунда вурушублар. Сүдүмү онлара һәмишә һалал етмишәм. Онлар гејрәтли оғул иди. Аталары Һүсәјнгулу мұәллим 60 иллик өмрүнү кәнч нәслин тәлим-тәрбијәсинә һәср етмишдир. Әмәк вә мұһарибә ветераныдыр. Икимиз дә тәгаүдчүјүк. Сон вахтлар Насир евә кәләркән чох фикирли олурду. Бир дәфә јенә о евә кәләндә кичик оғлу Фәхријә даягәтлә бахыб «нечә дә өзүмә охшајыр» деди. Евдән чыханда исә бөјүк оғлу Фәриди гучағына алыб боју бәрабәри галдырды, үзүндән өпүб, «ушаглардан муғажат олун», деди вә көзләри долду.

Балача Фәрид атасыны белә хатырлајыр:

—Атам мәни чох истәјир, о мәни тез-тез кәзмәјә апарарды. Шушанын сәфалы јерләрини кәздирәрди. Мән вәтән, ана һаггында ше'р сөјләјәркән о мәним һәмишә алнымдан өпәрди. Мән атамы чох истәјирәм.

Атам һәмишә бизи бағчаја апарарды, о јолда мараглы нағыллар данышарды. Һәмишә истәјирдим бағчадан евә тез кәлим вә атамла бир јердә олум.

Шушанын јасты јолу,
Су кәлди басды јолу
Истәдим кедим Шушаја,
Ермәни кәсди јолу.

Фәрид инди 3-чү синифдә охујур, дәрсләриндән әлә гијмәтләр алыр, атасы Насири јахшы хатырлајыр.

Оғул дәрдиндән јатаға дүшмүш ата һәр кечә оғланлары Русланла Насири јухуда көрүб сәксәкәли ајылыр. Гапыдан кирәнләри «бәлкә балаларымдан бир хәбәр кәтирмисән» дејә сорғу-суала тутур.

Һәјат јолдашлары Рәһилә вә Нәрминә мұәллимәнин көзләри јолдадыр.

ДУМАН, КЭЛ, КЕТ БУ ДАҒЛАРДАН

Әбәди һәјат газанмаг һәр кәсә нәсиб олан сәадәт де-жил Вәтән, торпаг, халг, милләт үчүн доғуланлар чатыр бу сәадәтә. Журдун азадлығы уғрунда шәһид оланлар је-тишир бу хошбәхтлијә.

Бу хошбәхтлијә јетишәнләрдән бири Вәтән оғлу Ис-лам Идрис оғлу Гулијевдир.

1957-чи ил ијулун 1-дә Лачын рајонундакы Финкә кән-диндә дүнјаја көз ачыб: Ушаглыгдан Кәркичаһан гәсә-бәсиндә бөјүјүб, боја-баша чатыб. Орта мәктәби дә елә бурада битириб.

Ислам тәкчә атасы Идрис кишинин, анасы Фәнар ха-ланын, доғма бачы гардашларынын јох, ону таныјанла-рын һамысынын севимлисијди. Улу танры ону меһрибан, сәмими, үрәји тәмиз, көврәк јаратмышды. Сүфрәси дә үрәји кими ачыг иди. Гәрибәлији бундајды ки, һеч кәсә јад ола билмирди. Һамыја доғмасы гәдәр һөрмәт, еһти-рам бәсләјирди...

1980-чы илдә аилә һәјаты гурур. Лакин аилә сәадәти узун сүрмүр. Күнләрин бир күнү намәрд ермәниләрин шә-ринә туш кәлир. Беш иллик һәбсә мәһкум едилир. Бу илләр әрзиндә Исламын илки Бабәк дүнјаја көз ачыр вә елә көрпә икән ата үзүнү көрмәдән гара торпаг ону әлин-дән алыр.

Узун сүрән ата-ана һәсрәти, јеничә сәадәтә говушмуш һәјат јолдашы илә амансыз ајрылығын үрәк көјнәртиси бу сојуг мазарын өнүндә Ислама өтәри бир ағры кими көрүндү. Тале Ислама гаршы амансыз олмады. Гәлбин-дәки бу бошлуғу аз сонра 1988-чи илдә дүнјаја көз ач-мыш оғлу долдурду. Атасынын адыны јашатды оғлунда: Идрис. Ағыр дәрди унуттурду оғул атаја. Исламын икин-чи өвлады исә дүнјаја кәлиши илә аиләнин севинчини даһа да артырды. Оғлуну икид, вугарлы, гызыны мата-нәтли бөјүтмәк арзусундајды Ислам. Елә гызынын адыны да Мәтанәт гојду.

Азәрбајчан Халг Чәбһәси јаранан күндән јерли шө-бәнин мүдафиә комитәсинин сәдри кими сәмәрәли фәа-лијјәтә башлады. Торпагларымызын мүдафиәси намина хејли иш көрдү вә көнүллүләрдән ибарәт «55-ләр дәстә-си» јаратды. О вахткы үздәнираг рәһбәрләримизин көс-тәришинә әсасән Гарабағын дағлыг һиссәсиндә јашајан азәрбајчанлыларын әлиндән ов түфәнкинин алындығы бир заманда Ислам Гулијевин башчылыг етдији «55-ләр» печә-нечә манеәләрдән кечмәли, нечә-нечә чәтинлијә си-

нә кәрмәли олублар. Тәки Кәркичаһан әлдән чыхмасын. Тәки ермәниләр бу доғма јерләрә јијәләнә билмәсинләр. Онда Кәркичаһанын горхусу јох иди, чүнқи ону «55-ләр» горујурду.

1989-чу илин декабрында азғын ермәниләрин гәсәбәјә— нөвбәти һүчумуну дәф едәркән Ислам ағыр јараланды. Бу јарадан гуртулан Ислам: «мәнә ермәни жүлләсиндән өлүм јохдур», — дејирди.

1991-чи ил декабрын 28-дән 29-на кечән кечә гулдур-лар бөјүк гүввә илә гәсәбәјә һүчум едиб, евләрин чохуна од вурдулар. Һәмин вахтлар Ислам силаһ далынча Ба-кыја кәлмишди. Кәркичаһанын дүшмән тапдағында ол-дуғуну ешидән Ислам «нәјин баһасына олурса-олсун гә-сәбәни кери алмалыјыг» дејирди. Гыса мүддәт әрзиндә план чызыб, әмәлијјата өзү башчылыг етди. Икид дөјүш-чүләримиз һеч бир итки вермәдән гәсәбәни сон поста гәдәр ермәниләрдән тәмизләдиләр. Әмәлијјатдан сонра һамы-нын сағ-саламат олдуғуну көрән Исламын учмаға гана-ды чатмырды. Амма бу севинч узун сүрмәди.

Јенә дә рус бармағы?! Кәнд азад олундугдан сонра рус әскәрләринә тәһвил верилди. Рус мајору Исламы арха-јынлашдырды вә кәнди асанлыгла ермәниләрә сатды: Га-рабағдакы уғурсузлуғлар да елә рус хәјанәтиндән, Кәрки-чаһан сатғынлығындан башлады.

Кәркичаһан—хәјанәт нәтичәсиндә ермәниләрин әлинә кечәндән сонра «55-ләр» доғма торпагларын гаты дүш-мәнләрдән там азад олуначағы күнә гәдәр вурушачагла-рына анд ичдиләр.

Мај ајынын 7—8-дә Шуша уғрунда кедән сон дөјүш-ләрдә Ислам өз дәстәси илә бирликдә вурушурду. Сонра мејдандан кери чәкилмәк әмри кәлди. Кәркичаһан верил-мәсәјди, нә Шуша, нә дә Лачын әлдән чыхмајачагды...

«55-ләр» бөлүк-бөлүк олуб дөјүш фәалијјәтләрини Ағ-дам вә Ағдәрә бөлкәләриндә давам етдирдиләр. Онда-рын бир гисми ијулун 29-да Меһманә кәнди уғрунда апарылан дөјүшләрдә иштирак етди. Сәккиз нәфәри кәш-фијјата көндәрмишдиләр. Меһманә кәндинин гырағын-дакы мешәликдә јерләшиб чаваб көзләјирдиләр.

Исламын хәјалы Кәркичаһанын күчәләрини дола-шыр, ушаглығыны, јенијетмә чағыны хатырлајырды. Ис-лам ушаглыгдан дәрк еләјирди ки, ермәнидән бизә дост олмаз. Санки үрәјинә даммышды өлүмү. Ән чох севдији маһныны охуттурду Ризвана: «Думан, кәл, кет бу дағ-лардан». Бу онун сон маһнысы олду.

Киминсә көзү көтүрмәди Исламы, хәҗанәтә әл атды. Сатгын күлләсинә һәдәф олду Ислам. Көзләнилмәдәм ачылан ики күлләдән бири үрәжинин јанындан кечмишди, бири дә гарын һаһијәсинә дәјмишди.

Шәһидләр хијабаны.. Гојнунда ујујан әрәнләрин сырасына бир икид дә гошулду Ислам адында. Беш јашлы оғлу Идрисин, дөрд јашлы гызы Мәтанәтин көзләрини јолда гојду. Ади инсан кими доғулду гәһрәман кими шәһид олду Ислам. Милли ордумузун јарадылмасы саһәсиндә өн чәбһәдә көстәрдији шүчаәтә көрә Ислам Гулијев Азәрбајчанын Милли Гәһрәманы адыны алмасына әсас верир. һагг јерини тапмалыдыр.

Раһат ују, Ислам, раһат ују, гардаш, думан бу дағлардан чәкиләчәк.

ӨЛҮМҮНҮ ДУЈАН ОҒЛАН

Чинкиз санаторијанын һәјәтиндә көрүнәндә «атам кәлди», «атам кәлди» дејә үч баласы көјәрчин тәк гучағына учуб гонду. О чохдандыр, ајрылдығы балаларынын әтрини синәсинә чәкди. Әвлад әтри нечә ширин олурумуш. Бу әтир ону бүтүн дөјүшләрдән, ганлы сәнкәрләрдән, бүтүн өлүм тәһлүкәләриндән гуртармышды. Ону гадалардан һифз едиб сахлајан да өвлад мәһәббәти олмушду. Сәсә-күјә анасы, һәјат јолдашы Ләтифә вә санаторијада мәскунлашмыш шушалы дидәркинләр јүјүрдүләр. Бирчә анын ичиндә Чинкизи үзүк гашы кими дөврәјә алдылар. Суаллар суаллара чаланды, интизар долу үрәкләр дил ачды:

—Чинкиз, бәлкә мәним оғлуму көрмүсән..

—Ај Чинкиз, мәнә гардашымдан бир хәбәр...

—Сәнә гурбан олум, гардаш, мәнә јолдашымдан...

Санки Чинкиз чәбһәдән кәлән чанлы мәктуб иди. Көрдүкләриндән дә, көрмәдикләриндән дә данышды, үрәји сәнкәрләрдә, чәбһәдә әзизинин јанында галанлары сакитләшдирди.

—Валлаһ-биллаһ, оғулларыңыз да, әрләриниз дә сағ-саламатдыр. Гәһрәманлыгла, әсил киши кими вурушурлар. Дүшмәнин бағрыны јармышыг, аналар, бачылар. Дүшмәнин мәғлубијјәтинә, бизим исә гәләбәмизә аз галыб. Ермәниләр довшандан да горхагдырлар. Каш сиз

бизим оғулларын онлары леш-лешә сөјкәдијини чаггалларын бизим нәрләримизи көрәндә нечә гачдыгларыны көрәјдиниз. Ермәни ишғалы алтында, олан о көз јашы төкән торпагларымызы тезликлә гәјтармасаг, анамызын сүдү бизә һарам олар. Белә дә анд ичмишик. Горхмајын, гәләбә јахындадыр.

Гәрибәдир ки, чаван олмасына бахмајараг, онун һәр кәлмәсини ағсаггал сөзү кими бирчә-бирчә үрәкләринә чәкәрәк динләдиләр, инандылар, сакитләшдиләр. Дидәркин үрәкләр тәсәлли тапды.

О ахшам Ләтифәкилини сығындыглары отагда сүфрә ачылды. Чинкизин кәлиши гејд едилди. Чәбһә бөлкәсиндән сөһбәтләрә гулаг асдылар. Кечәдән хејли кечәндә адамлар дағылышды. Чинкиз мышыл-мышыл јатмыш көрпәләрин башы үстүндә дајандылар.

Ләтифә дәриндән бир аһ чәкди:

—Бирчә мұһарибә гуртарсајды..

—Дарыхма, Ләтифә лап аз галыб. Мәнсиз әзијјәт чәкирдинизми?

—Јох, нә данышырсан. Тәки мұһарибә гуртарсын. Һәр шејә дөзмәк олар. Бирчә ананы сакитләшдирә билмирик. Сәнсизлијә дөзмәк чәтиндир, Ләтифә Чинкизин синәсинә гысылды. Хатирәләр динди, данышды...

—Нә вахт јола дүшүрсән?

—Сабаһ.

—Нә данышырсан. Һеч олмаса бир-ики күн гал. Ахы ушаглар сәндән дојмадылар. Бизә јазығын кәлсин.

—Јолдашларым мәни көзләјир. Һеч билирсәнми, нечә шүчаәтли оғулларымыз вар. Аллаһ онлара дәјмәсин.

Сүбһ тездән јола дүшәндә бөјүтдүјү шәклини Ләтифәјә вериб сәси титрәјә-титрәјә деди. «Ләтифә мәнә бир шеј олса, бахыб хатырлајарсан. Ушаглар аманаты, амам аманаты».

Ләтифәнин көзләриндән ики дамла јаш киләләнди. Әлијнән Чинкизин додагларыны гапады: «Данышма, данышма. Сәнсиз биз нәјә кәрәјик, Чинкиз? Аллаһ үстүндә јар олсун».

О көрүшүн сон көрүш олдуғу бирчә Чинкизин үрәјинә даммышды. Нә Ләтифәнин, нә ананын, нә дә үч баланын ағлына да кәлмәзди ки, бу көрүш сон көрүш имиш...

Тағым командири, икид дөјүшчү Чинкиз Чәфәровун айләси илә сон көрүшү белә олмушду. Дөјүш тарихи исә белә олмушду.

Чинкиз Чәфәров Гарабағ мұһарибәсинин илк күнләриндән силаһа сарылды. Дөјүш јолу 1991-чи илин пајы-

зында Шуша эрази-мүдафиэ таборуна жазылдыгы күндөн башлады. Елэ илк күнлөрдөн дә гәһрәманлыгы, горхмазлыгы илә дөјүшчүләрин рәғбәтнини, инамыны газанды.

Чинкиз бу таборун тәркибиндә Кәркичаһанын, Косаларын, Нәбиләрин, Гајбалынын мүдафиәсиндә, Ағдәрә дөјүшләриндә иштирак етди. Тағым командири рүтбәснәдәк жүксәлди.

Шушанын хәјанәткарчасына сатылмасындан сонра Чинкиз мүгәддәс ана сүдүнә, Вәтән торпағына анд ички ки, гәләбәјәдәк, торпагларымыз јағы дүшмәндән азад олунанәдәк силаһы әлиндән јерә гојмајачағ.

Лејтенант Чинкиз Чәфәров Лачын Рајон Полис Шәбәсиндә хидмәтдә олмагла өз дөјүш јолуну давам етдирди, һорадиз гәсәбәсинин, Фүзули рајонунун бир чох кәндләринин азад олунмасында иштирак етди.

Чинкиз 1960-чы илин јајында Шушада дүнјаја көз ачыб. Ади ушаглар кими бөјүјүб боја-баша чатыб. Гәлә мәктәб јашларындан үрәјиндә вәтән торпағына дәрин мәһәббәт көк салмышды. Бүтүн оғланлар кими о да давалы филмләри чох севәрмиш. Бабасынын өтән мүһарибәдән сөһбәтләринә диггәт кәсиләр, онун «Нә хошбәхт заманда јашајырсыныз, о күнләри биз көрмүшүк, сиз көрмәјин, балаларым», дејәндә Чинкизин ағлына да кәлмәзди ки, онун Гарабағыны, Шушасыны да мүһарибә көзләјир, онун да торпаглары јағмаланачағ. Доғма јурд јерләримиз дүшмән әсирлијиндә галачағ. О да бир гәһрәман ки ми шәһид олачағ...

Торпагларымызда дүшмән тәчавүзү башланандан бүтүн варлығы илә мүһарибәјә галханлардан бири олуб. Дөјүшләрә атылыб. Вәтәнпәрвәр көнүллүләрлә ермәни гулдурларына гаршы дөјүшләрә кирәрәк кәндләримизин, гәсәбәләримизин мүдафиәсиндә динч әһалинин тәһлүкәсизлијинин тәмин олунмасында киши кими вурушуб.

1994-чү ил јанварын 23-дә һорадиз истигамәтиндә дүшмән һүчумунун гаршысыны алмыш, алты саат давам едән бу дөјүшдә һүнәр көстәрмишди. һорадиз истигамәтиндә гүввәләр гејри-бәрабәр олса да дүшмән дөјүшчүләримизин чидди мүгавимәтинә раст кәлди. Дөјүш мөвгејини тәрк етмәк гејри мүмкүн иди. Күлләләр јағыш ки ми јағырды: Дүшмән һәм техники, һәм дә чанлы гүввә сарыдан биздән гат-гат күчлүјдү. Дөјүш заманы сәнкәрдән һеч чүрә чыхмағ олмурду. һәмин күн алты саат шиддәтли дөјүш кетди. Ермәниләрин једди танкы, дөрд ПДМ-и, бир јүк машыны, 300 нәфәр чанлы гүввәси дөјүш мејданында галды. һорадиз дөјүшүнә командирлик

едән Чинкиз дүшмән күлләсиндән хилас ола билмәди. Командирин өлүмү дөјүшчүләрин гол-ганадыны сындырды. Чинкизин, тағым командиринин мазары үстдә анд ичдиләр ки, раһат јат, гардаш, сәнин ганыны јердә гојмајачағы.

Досту Јавәрин дедикләриндән:

Чинкиз торпағымызын башынын үстүнү думан аландан чошмушду. «Дөзә билмирәм, гардаш—дејәрди, кедәчәјәм, мән күнчдә-бучагда алвернән баш кирләјиб Вәтәни, ели пула сатанлары көрәндә хәчаләт чәкирәм. Мәни ермәни чанагларында галан намусумуз, инләјән гыз кәлииләримиз јандырыр. Сизи билмирәм, мән онларын сәсини һәр дәгигә ешидирәм. Чағырырлар бизи, дүшмәндән интигама чағырырлар.

Кетди дә. һејф ки, Чинкиз, уғрунда сон нәфәсинәдәк вурушдуғу гәләбәни, Гарабағыны, Шушамызы көрә билмәди... Әсл инсан, әсл дөјүшчү, әсл достумузун хатирәси гәлбимиздә һәмишә јашајачағ. Чинкиз кими оғулары унутмаға бизим һаггымыз јохдур.

Чинкизин өлүмүндән бир нечә күн сонра ушаглары: «Ана, сән евдә олмајанда ата сәсини магнитафона јазды. Ана, гурбан олум, гој атамызын сәсини ешидәк». Ләтифәни елә бил илдырым вурду. Титрәјән әлләрини дүјмәјә јахынлашдырды. Чинкизин сәси евә јајылды: «Ләтифә, мән өлсәм ағлама. Сән шәһид әринлә фәхр елә, башыны дик тут. Анамы да гојма ағласын: Шәһид анасы ағламаз. Ахы, шәһид верән тәкчә сиз дејилсиниз. Ахы, торпағ уғрунда өләнләрин онун азадлығы наминә чанындан кечәнләриндир, Ләтифә. Башыны дик тут. Балаларымызы корлуг чәкмәјә гојма. һејф ки, онлары тәк бөјүдәчәксәи. Бөјүк оғлумуз һәрби пешәни сечәр. Мәним јолуму давам етдирәр. Ушаглар, аманаты, аманаты, Ләтифә».

Ләтифә үч баласыны бағрына басыб «Ағламырам, Чинкиз, ағламырам» деди. Амма һөнкүртүсүнү сахлаја билмәди.

ЈАД КӘЗМӘСИН

Гара Әһмәдов.

Вәтән, әрдир өвладларын,
Гәнимидир чәлладларын,
Гыратларын, Бозатларын,
Торпағында јад кәзмәсин.

Халгым гәдрин билди Ханын,
Ел ешгилә гајнар ганын,
Үзејирин, Натәванын
Торпағында јад кәзмәсин.

Көзүндән ол узаг шәрин,
Гајғысына гал бәшәрин.
Короғлунун, Чаванширин
Торпағында јад кәзмәсин.

Чичәјини дәр чәмәнин,
Этрини дүј јасәмәнин,
Бүлбүлләрин, Нијазинин
Торпағында јад кәзмәсин.

Шәфәгинә дән сәһәрин,
Этир сачсын алын тәрин.
Никарларын, Гәчәрләрин
Торпағында јад кәзмәсин.

Инсан гәдри биләнләрин
Халгла дејиб күләнләрин.
Вагиф кими шаирләрин
Торпағында јад кәзмәсин.

Гара, ләлдир сәнәт барын,
Кәл сәсләндир көнүл тарын.
Һәзиләрин, Кәрајларын
Торпағында јад кәзмәсин.

ЛАЈЛА ЧАЛ МӘНӘ, АНА!

О ананын сачларында гар көрдүм. Кирсин бәјаз гары тәк, аман Аллаһ. О сачлар бир кечәнин ичиндә ағармышды. Мүшфигин анасы мәнимлә јашыддыр. Биз иш јолдашы олмушуг. Мән редаксияда, Нәзакәт исә мэтбәәдә ишләјирди. О Шушалы бәхтәвәр, күнләримиздә Нәзакәтин күлүшләри, зарафатлары ән гарагабаг адамын белә көнүнү ачарды. Дөрд оғул, бирчә Рәјанын анасы Нәзакәт һәмишә шух вә кәнч көрүнәрди. Оғуллары бој-бухунда

Аталары Османы өтмүшдүләр. Инди о күлүшләр гејбә чәкилиб. Ешидәндә ки, «Нәзакәтин оғлу Мүшфиг шәһид олуб» гулагларыма инанмадым. Нәзакәтин шәһид анасы олан вахтдырмы, Илаһи?

О аиләнин сығындығы ана евинә гачдыг. Тәпәдән дырнаға кими гара кејмиш Нәзакәт бизи бағрына басыб «Мүшфигимин тојунамы кәлмисиниз» дејә һөнкүртү чәкди.

1974-чү илдә Нәзакәтлә Османын илк өвлады дүнјаја көз ачды. Илк нүбар ширин олар, дејибләр. Адыны Мүшфиг чағырдылар. Әзизләнди, севилди бу өвлад. «Гыз јарашыгдырса, оғул архадыр» дејиб аталар.

Вәтән торпағындан күч ала-ала бөјүдү Мүшфиг. Шушанын тәбиәти онун үчүн сирли-сәһрли бир аләм иди. Шушанын һәр күлү, һәр чичәји, һәр дашы әзизди Мүшфигә. Дағларын әзәмәтиндән голларына күч кәлди. Јарашығындан көзәллик, инсанларындан дөзүм, мәтанәт, етибар. Һәлә мәктәб илләриндән билди ки, вәтәнсиз инсан ганадсыз бир гуш кимидир. Гуш ганадсыз уча билмәдији кими инсанын да вәтәнсиз гол-ганады гырылып. «Ана, мән Шушасыз јашаја билмәрәм. Јер үзүнү кәзәсән, Шушадан көзәл мәкан тапа билмәзсән». Дилиндә дә Шушасыјды, үрәјиндә дә, кәнчлијинин курлајан чағы нә ганлы-гадады күнләрә дүшдү. Мүшфиг илан көзләри Шушаја дикилдикчә о вәтәнимизин башы үстүнү алмыш думаны, сиси Мүшфиг дә көрүрдү. Тәкчә көрмүрдү, үрәјиндә гәзәб, нифрәт чағлајырды. Нејләсин ки, Гарабағ кәнчләри кими, онун да тәлејинә еркән кишиләшмәк дүшдү. Һәр ахшам атасыјнан одлу-одлу данышарды. «Ата, биз бу күн јумруг кими бирләшиб ајаға галхмасаг, сабаһ ермәниләр бүтүн торпагларымызы алачаглар». «Ахы, сән ушагсан, ај оғул», дејән атасынын сөзләринә јох, ушаг нијә олурам. Мән һөкмән орада олмалыјам чаваб верәрди.

Сән вәтәнин дар күнүндә алвери, пулу торпагдан уча тутанлардан, Русијанын шәһәрләринә гачанлардан ола билмәздин. Чүнки сән дағлар оғлу идин. Дамарларындан бу милләтин ганы ахырды.

19 јашы 1993-чү ил декабрын 21-дә тамам олду—атасы дејир —һәмин күн көнүллү ордуја јазылды. Онсуз да билирдик ки, ону јолундан дөндәрә билмәјәчәјик. Сәһәри чағырыш вәрағини севинчлә бизә көстәрәндә севиндијиндән учмаға ганады јох иди. Елә бил чижинләриндән дағ көтүрүлмүшдү. Вәтәни горумаға гуш ганады илә учурду.

Осман киши дејир:

Илк күнләр Кәнчәдә 130 нөмрәли һәрби һиссәдә хидмәт етди. Сонралар Тәртәр бөлкәсинә кәтирдиләр. Онун Бақыдакы 74 нөмрәли техники пешә мәктәбиндә јижәләндији радиогурашдырычы пешәси кәрәјә кәлди. Кәшфијјатчы рабитәчи кими командирләрин ән чәтин тапшырыларынын далынча горху билмәдән кедирди. Дәфәләрлә ермәни һәрби һиссәләринә кәшфијјата кәндәрилди. Дүшмәнин јағыш кими јаған мәрмиләри алтында ермәниләрин һүчум планыны өјрәнмәмиш кери дәнмәзди. Һәр дәфә дә һәрби һиссәјә дүшмән сирләрини өјрәниб сағ-саламат гајыданда, командир Мүшфигә «сәнин кими оғулар бизә чох кәрәкдир» дејәрди.

«Һөрмәтли Һүмбәтов Осман! Нәзәринизә чатдырырыг ки, оғлунуз әскәрлик хидмәтини бизим һәрби һиссәдә кечирир. Мүшфиг гыса мүддәтдә өзүнү низам-интизамлы, ермәни фашистләри илә дөјүшләрдә горхмаз, икид, чәсур бир азәрбајчан әскәри кими кәстәрмишдир. Она һәвалә олунмуш дөјүш техникасыны вә силаһы мүкәммәл өјрәниб, азғын дүшмәнин мәһви үчүн өз имканларындан мәһарәтлә истифадә едир. Јолдашлары вә һиссә команданлығынын һөрмәтини газаныб. Мүшфиг суверен, мүстәгил Азәрбајчанын дөвләтчилијини мүгәддәс тутараг торпагларымызын бүтөвлүјү уғрунда өз әскәри борчуну ләјагәтлә јеринә јетирир.

«Һөрмәтли Осман, Вәтәнимиз Азәрбајчанын е'тибарлы мүдафиәчиси олан Мүшфиг кими оғул тәрбијә едиб бөјүтдүјүнүзә кәрә сизә тәшәккүр едир, узун өмүр, аилә фираванлығы арзулајырыг.

«Н» һәрби һиссәнин команданлығы».

Феврал ајында Мүшфигкили Тәртәр бөлкәсинә апардылар. Рабитәчи М. Һүмбәтов бу бөлкәдә дә чәсурлуғу илә сечилди.

Мај ајында Ағдәрәнин Чајлы кәнди әтрафында гызғын дөјүшләр кедирди. Дүшмәнин һүчумлары бу күн дә ара вермирди. Мајын 8-дә дишләриндә ширә галмыш ермәниләр бөјүк гүввә илә Ағдәрә истигамәтиндә һүчума кечдиләр. Бу дөјүшүн Азәрбајчан халгы үчүн нечә һәлледиңи олдуғуну әскәрләримиз көзәл дәрк едирдиләр. «Бир гарыш да олсун кери чәкилмәмәли», командирләрин әмри курлајанда әскәрләр ахырадәк инадла мүгавимәт кәстәрдиләр. Елә бу ганлы дөјүшләрдән бириндә әскәрләрлә ирәлиләјән Мүшфиг достларындан 3 нәфәрин минаја дүшдүјүнү көзләри илә көрдү, дәһшәтли мәнзәрәдән гышгырды, вахт итирмәдән онлара тәрәф тәләсәркән өзү

дә минаја дүшдү.

Атанын үрәјинә чалын-чарпаз дағлар чәкилмәдими? Ананын бағры дағланмадымы? Тој хончаларын гара бәјанмадымы? Ахы онлар сәнин тојуна һазырлыг көрүрдүләр Мүшфиг? Һәр күн Нәзакәт о хончаларын үстүндә әсәрди. О хончалар инди мазарыны гучаглајыб Мүшфиг.

Сән бир гызы севирдин. Һәр ахшам кизли-кизли пычылдашар, сәсиниз кечәнин һәзинлијинә говушарды. Севәндән бәри сәнин үчүн јер дә, көј дә хошбәхтлик нәғмәләри охујарды. «Тојумузу Шушада чалдырачағам, Шушасыз мәнә тој јарашмаз». О гыз да вәтәндә нәфәс алан, јурд-севәр гејрәтли бир оғул севдијини билирди. Бир күн әлиндә чағырыш вәрәгәси кәтирәндә о ағласа да башыны дик тутду. Билди ки, сәни инадындан дөндәрә билмәјәчәк. «Кет, деди, Мүшфиг, гәләбәјән кери дән. Сағ-саламат гајыт». «Көзлә көзәлим, тојумузун сәдасы Шушанын дағларында әкс-сәда верәчәк деди Мүшфиг.

Сонра исә сәнин өлүм хәбәрин... Өмрүнүн 19-чу баһарына тәзәчә гәдәм басмышдын. Сәнә өлүм јарашардымы, Мүшфиг. Сәнә ад сечән елә бил кәләчәјини дүјуб сечиб. Шаир, накам Мүшфигимиз кими сәнин мајын 8-дә Шушанын гәддарчасына ишғалы күнүнә өлүмүнүн дүшмәји нә дејир көрәсән? Бу тәсадүфдүрмү? Јох Мүшфиг. Бу о дәмәкдир ки, Мүшфиг кими оғулары олан Вәтән басылмаз. Басылмајачаг да. Билмирәм, бәлкә дә мәнә елә кәлир. Мүшфиг гејри ади бир оғлан иди. О атасы илә бир чәбһәдә дөјүшүрдү. Евә кәләндә һәмишә чәбһә јолдашларындан данышар, онларын икидликләриндән, мәрдликләриндән сөһбәт ачарды. Атасы һәрдән она дејәндә ки, бәс өзүндән нијә данышмырсан? Командирин сәнин һаггында нә деди? Де, тој анан да билсин, севинсин. О бәлә дејәрди.

«Јох ата һәлә өзүмү тәрифләмәјин вахты дејил. О вахт өзүмдән дејәрәм ки, Вәтәнимиз азад олусун, әсирләримиз кери гајтарылсын. Вәтәнин азадлығы үчүн дә нә едирәмсә, мәним борчумдур. Ахыр вахтлар јаман көврәк олмушду Мүшфигим. Ешитдим гоншуда бир истәклиси дә вар, анчаг өзү бу һагда мәнә һеч нә демәмишди, башгаларындан ешитдим. Ахырынчы дәфә евә кәләндә мәнә деди: «Ана, кәл отур, сәнинлә бир аз сөһбәт едәк (сәһәр о чәбһәјә јолланачагды). Мән о саат билдим ки, Мүшфиг нә истәјир. О һәмишә башыны дизимин үстә гојар, көзләримин ичинә бахарды: Мүшфигим лајла истәјир, балам көрпәлијиндә олдуғу кими лајла истәјир. О лајланы чох севәрди. Мән она лајла дедим, көзләри јашарды галхыб ејвади. Мән она лајла дедим, көзләри јашарды галхыб ејвади.

на чыхды. Мән онун ардынча чыхыб сорушдум:

—Нә олуб Мүшфиг?

—Һеч, ана, мәни јенә јаман көврәлтдин.

Бу бизим ахырынчы сөһбәтимиз олду.

..Бир күн гапы дөјүлдү. Гапыны ачанда тәпәдән дыр-нағадәк јағышдан исланмыш Нәзакәти көрәндә јеримдә донуб галдым. О әлләри әсә-әсә балача, көј блокноту көстәриб деди: «Мүшфиг ше'р јазырмыш, хәбәрим јох-муш. О ше'рләри охудугча дәһшәтә кәлдим. Сәнин истәк-линә вә анана һәср олунмуш ше'рләриндә санки өлүмү-нү габагчадан дујурмуш.

Атама демишәм атымы сатсын,
Ганлы көјнәјими гәбримә сарсын.
Севкилим, кәләндә өлүм хәбәрим
Ағыр дәрдрәзимә дөз, агла мәни..
Көрдүн севкилиләр бағда кәзирләр
Сән дә пүнһан-пүнһан кәз агла мәни.

Ана ағын алым, дур мөзарымдан,
Ал гојнуна бир дә мәнә лајла де.
Көзләмәм чох олуб, интизардајам,
Көрпә балаң кими мәнә лајла де.

Анан сәнә һәр күн лајла чалыр «Мүшфигим» дејә лајла дејир, истәкли севкилин дә шәһидләр хијабанына «сәнин көрүшүнә» тәләсир. Үч гардашын, бир бачын сәнин арзу-ларыны јашадыр. Бир дә полис ишчиси атан Осман јашы әллини өтмәсинә бахмајараг, һәлә дә чәһдәдир. Дејир ки, оғлум Мүшфигин ганыны алмајынча, торпаг-ларымыз азад олунмајынча, Гарабаға, Шушаја гәләбә бајрағы санчмајынча динчлик тапмарам. Арзуларын чин олсун, Осман!

ХАРЫ БҮЛБҮЛ ГАН АҒЛАЈЫР

Шуша. Тәбиәтин инсанлара бәхш етдији инчи, көзәл дијар, әзиз вәтән. Сән нә гәдәр ширинсән, хош нәфәсли, саф гәлбли, күләүзлүсән. Шуша. Сән дәрин мә'налы бир тарихсән. Сәнин һәр сәһифән вә һәр сәтрин гочаман вә мүдрик халгымын үрәк дөјүнтүсү, зәкасы, вичданы, шә-рәфи вә ешгидир. Сән мәрд оғуларын, вәфалы гызларын вәтәнисән. Сән исте'дадлар јувасысан. Мәдәнијјәт вә тә-рәгги бешијисән. Дүшмәнләринә синә кәрәрәк азадлыг вә сәадәт уғрунда фәдакарлыг көстәрмисән. Тарихимизә нечә-нечә көркәмли сималар вермисән. Шуша, Гарабағын

шан-шөһрәтини өзүндә чәмләшдирән гәдим шәһәр. Бир чох дәрдрәрин дәрманы олан бу јерләрин саф-тәмиз һа-васы зирвәләрин ағ өрпәкли, баш алыб кедән гоча дағ-лары, бир-бирини әвәз едән јамјашыл нәғмәли мешәлә-ри, мејвәли бағлары торпағын једди гатындан көз-көз олуб гајнајан шыр-шыр булаглары, саја һесаба кәлмәјән әдвијјаты, зәнкин вә чанлы тәбиәти һәлә гәдимләрдән мәһшурдур.

Шушалылар тәбиәт вурғунудулар. Онлар күлү, чи-чәји, хүсусилә хары бүлбүлү чох севирләр.

Бүлбүл күл үстә гонуб,
Өзү күл олуб «донуб».
Һансы күлдүр ләчәји,
Бүлбүлә ганад олуб?

Бу јурдун тәбиәтини шөһрәтләндирән бир дә дағлар көзәли хары бүлбүлдүр. Һејрәт доғуран мө'чүзәдир, сәһрли бир аләмдир, Шуша тәбиәтинин символудур хары бүлбүл. Онун биоложи хүсусијјәтләри дә өзү кими марағ-лыдыр. Күлүн көвдәсинин узунлуғу 60—70 сантиметрә чатыр. Көкү картоф биткисинин көкүнә охшајыр, үстүн-дә беш једди чичәји олур. Хары бүлбүлүн чичәјинин ачыл-масында да бир гәрибәлик вар. Һәр күн ашағыдан баш-лајараг бири ачылып һамысы ачыландан сонра исә је-нә ашағыдан башлајараг күндә бири солур. Бу гејри-ади күл һаггында узаг кемишимиздә сәсләшән, ел арасында јайылып-јашајан һәгигәт тимсалы әфсанә вә рәвәјәтләр данышылып. Хары бүлбүл һаггында шушалы мұәллим, фиолокија елмләри намизәди мәрһум Намиг Бабајев халг-дан ешитдији белә бир рәвәјәт сөјләјирди: «Бир заман-лар бүлбүл күлә ашиг олубмуш. Бүлбүл һәр күн јанына кәләр, она мәһәббәт нәғмәси охујармыш. Бу тәмиз, саф мәһәббәт әтрафдакы биткиләрин үрәјинчәјмиш. Бүлбү-лүн охудуғу нәғмәјә бүтүн күл-ичәкләр гошулар, сәһәр-дән ахшамачан охујуб, ојнајыб, шәһләнәрмишләр. Күн-ләри беләчә шадјаналыгла кечәрмиш. Буну көрән хар дө-зә билмир. Истәјир ки, күл ондан башга һеч кимә ги-сәт олмасын. Мәһәббәтини күлә ачыр. Күл ону рәдд едир. Гәзәбләнән хар күлүн бир ләчәјини јејир. Бүлбүл күлүн мәһв олугуну көрүб фәрјад топарыр. Бүтүн күл-ичәкләр дә бу фәрјада гошулар. Харын даш гәлби јумшалмыр, јенә күлү јемәкдә давам едир. Онда һамы аллаһа јал-варыр ки, онларын чаныны алсын, амма күллә бүлбүлүн ешгинә гыјмасын. Онларын аһ-наләси гәбул едилир, һа-

мы биткијә чеврилир. Күл, бүлбүл вә хар үчлүкдә бир күлә чеврилирләр. Һәр ил беләмә битирләр. Күл чичәјин бу фәдакарлығы, өз һәјатларыны күллә бүлбүлүн ешгинә гурбан вермәси бүлбүлү риггәтә кәтирир. О, инди дә һәр сәһәр тездән биткијә чеврилмиш күл-чичәкләрин јанына кәлир. Амма даһа маһны охумур, аһ-налә едир, күлләрин үстүнә гонмур. Чүнки илк мәнәббәтнини унутмајыб. Хар исә өз хәчаләтиндән башыны күлүн ичәрисиндә сахлајыб, һәмишәлик дүнја ишығына, көзәллијә һәсрәт галыб».

Башга бир рәвајәтдә исә бу күлүн өз вәтәнинә бағлылығындан өзкә јердә битмәмәсиндән данышылыр. Дејиләнә көрә Аға Мәнһәмәд Шаһ Гачар Шушада гәтлә јетириләндән сонра Гарабағ ханы Ибраһим хан онун чәназәсини Теһрана кәндәрир. Иран һөкмдары Фәтәли шаһла барышыг етмәк вә достлуғу мөһкәмләндирмәк үчүн Гарабағ ханы, гызы Ағабәјим ағаны, үстәлик Әбүлфәт ханы да Теһрана кәндәрир. Сонралар Фәтәли шаһын өмүр јолдашы олан Ағабәјим аға Иранда бир шаир кими таныныр, Ағабачы тәхәллүсү илә ше'рләр јазыр. Гәриб бир дијарда өмүр-күн сүрән Ағабәјим аға әри Фәтәли шаһдан хаһиш едир ки, Теһранда елә бир бағ салдырсын ки, Шушада битән бүтүн ағач, күл коллары бу бағда да битмиш олсун. Ағабәјим аға бунунла да доғма јерләрин абһавасыны, гоһусуну бу бағдан алмаг истәјирмиш. Онун хаһиши гәбул олунур вә белә бир бағ салыныр. Ағабәјим аға бағбаны да Шушадан кәтиртдирир. Вә бағын адыны «Вәтән бағы» гојур. Бурда тәкчә Шуша торпағыны өзүнә вәтән сечмиш хары-бүлбүлдән савајы бүтүн ағачлар, күлләр битир, Күлүн бағда битмәмәсиндән мә'јус олан шаирә кәдәрли бир ше'р дә сөјләјир:

Вәтән бағы ал-әлвандыр,
Јох үстүндә хары бүлбүл.
Нәдән һәр јерин әлвандыр,
Көксүн алты сары бүлбүл.

Гәриб дијарда јазылмыш, ел-оба һәсрәтли бу ше'р аз бир вахтда үрәкләрә јол тапыр, халг бу сөзләрә мусиги гошур. Ағыздан-ағыза, дилдән-дилә дүшәрәк шаир руһуну, халг руһуну јашада-јашада бу күнүмүзә кәлиб чыхыр. На'мәлум бәстәкарын ше'рә бәсләдији маһныны Ағабәјим аға Ағабачынын кәдәрли һәјаты барәдә мусигили һекајәт дә адландырмаг олар.

Та гәдимдән ел тәбибләри хары бүлбүлдән дава-дәрман чәкибләр. Танынмыш Гарабағ һәкими Кәрим бәј

Мөһмандаров бу күлдән әлдә олуна дәрмандан нечә-нечә хәстәнин шәфа тапмасына наил олуб. Чохлары бу мө'чүәли чичәјин торпағыны, вәтәнини дәјишмәјә сә'ј көстәриб. Хары бүлбүлү көклү-көмәчли чыхарыб, башга јердә әкмәк үчүн апарыблар. Шүбһәсиз ки, бу да бир нәтичә вермәјиб, әксинә, күлүн азалмасына сәбәб олубдур.

Хары бүлбүл Шуша торпағынын јекәнә јетирмәсидир ки, дүнјанын һеч јериндә битмир. Ајағыны Гарабағ торпағына басаһ һәр кәси һајыл-мајыл едир.

Бәли, доғрудан да өз јурдумузун надир көзәллији илә өјүнмүшүк. Хары-бүлбүл, гәриб күлүм, гәриб бүлбүлүм. Көрәсән о бағларда бүлбүлләр өтүрмү һеч? Көрәсән инсан нәфәсинә һәсрәт о јерләр фәған едирми? Ајрылыгдан гыј вуран о мешәләр, о талалар, лаләләр битирми? Јағы дүшмән әсир дүшмүш абидәләримиз кими киров сахланмыш хары бүлбүл гәфәсә салыныб гыз, кәлинләримиз кими. Гәриб бүлбүлүм, гәриб күлүм, ачы-ачы көз јашлары төкүр. Вәтән һәсрәтли хары бүлбүл јад торпагда ришә тапмадығы кими, биз дә јад елләрдә Шушасыз нәфәс чәкә билмирик. Хары бүлбүл кими, биз дә о јерләрсиз јашаја билмәрик.

Инди о әфсанә бизим һәјатымызда мә'наланыб. Һәр кечә јухуларымыза кирән Шушамыз кими. Хары бүлбүл бәнөвшә тәк бојнуну бүкүб көз јашы ахыдыр ган ағлајыр. Иншаллаһ сәни гәрибликдән гуртараचाғыг, гәриб күлүм. Сәнә говушачағыг, Хары бүлбүл. О күн узагда дејил.

ШУША ХИЛАС ЕДИЛМӘСӘ

Бүтөвләшмәз Азәрбајчан,
Шуша хилас едилмәсә.
Шәһид руһу ган ағлар, ган,
Шуша хилас едилмәсә.

Руһу ағлар Натәванын,
Дағ јандырап сәси Ханын.
Үзү күлмәз ел-обанын,
Шуша хилас едилмәсә.

Олса гылынч, ох һаггымыз,
Чох иш көрүр, чох һаггымыз.
Јашамаға јох һаггымыз,
Шуша хилас едилмәсә.

Чаббар сәси зилә кәлмәз,
Гурбан тары әлә кәлмәз.
Су сонасы кәлә кәлмәз,
Шуша хилас едилмәсә.

Дәрд шәләси кәтүрәрик,
Гәм чичәји битирәрик.
Үзејири итирәрик,
Шуша хилас едилмәсә.

Ган күлүнү гөхлар Иса,
Галар голу бағлы Иса,
Өмрү боју ағлар Иса,
Шуша хилас едилмәсә.

Иса Шушалья

Шуша району үзрә ермени тәчәвүзү нәтичәсиндә һәләк олан вә
иткин дүшәнләрин

СИЈАНЬСЫ

1. Гасымов Гәнбәр Аслам оғлу
2. Исмајылов Видади Телман оғлу 1962
3. Рүстәмөв Сабир Кәрај оғлу 1965
4. Әһмәдов Новруз Јусиф оғлу 1970
5. Әсәдуллајев Әли Мейди оғлу 1942
6. Мәммәдов Һабил Габил оғлу 1963
7. Абуталыбов Ејвәз Чамал оғлу 1960
8. Аллаһвердијева Һафизә Вәли гызы
9. Аллаһвердијева Хураман Елдар гызы 1975
10. Әлијева Сара Асиф гызы 1964
11. Аббасов Пәрвиз Шәмсәд-дин оғлу 1970
12. Әлэкбәрөв Арзу Бәһрам оғлу 1958
13. Қазымов Камал Рәшид оғлу 1970
14. Гоҷајев Құман Әвәз оғлу 1938

08. 05. 92.	Һәләк	Шуша һәбсханасы әразисиндә
08. 05. 92.		Шуша уғрунда дөјүшдә һәләк олуб.
26. 01. 92.		Дашалты уғрунда
08. 05. 92.		Шуша уғрунда дөјүшдә
08. 05. 92.		Шуша уғрунда
26. 01. 92.		Дашалты
26. 01. 92.		Дашалты
28. 01. 92.		Вертолјот гәзасы
28. 01. 92.		Вертолјот гәзасы
28. 01. 92.		Вертолјот гәзасы
28. 01. 92.		Вертолјот гәзасы
26. 01. 92.		Дашалты
08. 05. 92.		Шуша
03. 92.		Шуша—Ханкәнди јолунда

15. Аллахвердиев Илһам Бахшеиш оғлу 1959	03. 02.	Шуша
16. Билијев Азәр Һәсән оғлу 1967	03. 05. 92.	Вертолјотда
17. Вәлијев Ризван Јусиф оғлу 1968	13. 07. 94.	Һачы таласында
18. Ағаларов Әшрәф Салман оғлу 1940	28. 01. 92.	Вертолјотда
19. Бәширов Камил Сабир оғлу 1970	28. 01. 92.	Шуша
20. Исмајылов Сәрхан Дајандур оғлу 1960	28. 01. 92.	Вертолјотда
21. Исмајылов Әшрәф Дајандур оғлу 1965	08. 05. 92.	Косалар дөјүшүндә
22. Һүсејнов Салех Шаһмар оғлу	28. 01. 92.	Әскәранда иткин
23. Гулијев Нәриман Шүкүр оғлу 1965	29. 04. 92.	Дашалты уғрунда
24. Исмајылов Һүсејн Елдар оғлу 1963	1991	Шуша Лачын јолунда
25. Мәһәрремов Назим Тофғи оғлу 1965	26. 01. 92.	Шуша уғрунда
26. Мирзәјев Хәјам Әвәз оғлу 1960	04. 92.	Шуша уғрунда
27. Мәммәдов Тәвәкүл Хасәј оғлу 1960	08. 05. 92.	Шуша әтрафында
28. Мустафајев Һафиз Әли оғлу 1976	08. 05. 92.	Шуша әтрафында
29. Әләкбәров Фамил Камил оғлу 1970	24. 04. 92.	Шуша Лачын әразисиндә
30. Тејмуров Рәвшән Булуд оғлу 1970	03. 92.	Дашалтыда
31. Гулијев Отгај Күлмәммәд оғлу 1969	26. 01. 92.	

32. Һүмбәтов Ингилаб Ниф-талы оғлу 1963	11. 02. 92.	иткин	Малыбәјли
33. Һүсејнов Бәшир Һәбиб оғлу 1938	08. 05. 92.	һәлак	Шушада ермәни һүчүму вахты.
34. Бағыров Руслан Һүсенгулу оғлу 1955	08. 05. 92.	иткин	Шуша уғрунда
35. Бағыров Насир Һүсејнгулу оғлу	08. 05. 92.	иткин	Шуша уғрунда
36. Шүкүров Чавад Гәшәм оғлу 1965	08. 05. 92.	иткин иткин	Шуша
37. Лоскова Валентина 1940	08. 05. 92.	иткин	Косаларын мүдафәси
38. Ширинов Рамиз Камран оғлу 1971	08. 05. 92.	иткин	Шуша уғрунда
39. Јусифзәдә Видади Солтан оғлу 1955	08. 05. 92.	иткин	Шуша уғрунда
40. Алыкәзәлов Елбрус Даш-демир оғлу	08. 05. 92.	иткин	Шуша уғрунда
41. Ағакшијев Әһмәд Сүлеј-ман оғлу 1945	08. 05. 92.	иткин	Шуша уғрунда
42. Салманова Сәјјәрә Рәчәб гызы 1935	08. 05. 92.	иткин	« »
43. Һәсанов Рәвшән Әждәр оғлу 1965	08. 05. 92.	һәлак	« »
44. Гәдиров Телман Манаф оғлу 1955	08. 05. 92.	иткин	« »
45. Ширинов Гәриб Иман оғлу 1962	08. 05. 92.	иткин	« »
46. Мәммәдов Фәјруз Һәјдәр оғлу 1945	08. 05. 92.	иткин	« »
47. Һәсанов Әли Әләкбәр оғлу 1964	08. 05. 92.	иткин	« »
48. Тағыјев Фәррух Һүсејн оғлу 1909	08. 05. 92.	иткин	Шуша уғрунда

49. Зүлдугаров Үсөєн оғлу 1930	Фәхрәддин	08. 05. 92.	иткин	Шуша уғрунда
50. Асланов Мәммәд оғлу 1930	Үсөєн	08. 05. 92.	иткин	Шуша дөҗ.
51. Вердијев Мәһјәддин оғлу 1965	Шүкүр	08. 05. 92.	иткин	Шуша, Косалар уғрунда
52. Гәнбаров оғлу 1961	Рамиз Булуд	29. 04. 92.	һәлак	
53. Мәммәдов Расым оғлу	Хасај	1991		
54. Фәрһадов Физули оғлу 1962	Ајдын	09. 91.	һәлак	Шуша уғрунда
55. Севиндијев оғлу 1930	Ваһид Гара	05. 11. 92.	һәлак	Нәбиләрин мүдафәсиндә
56. Севиндијев Јашар оғлу 1967	Ваһид	08. 05. 92.	иткин	Шуша уғрунда
57. Зејналов Гурбан оғлу	Ибраһим	28. 01. 92.	һәлак	Вертолјотда
58. Зејналова Рамилә ғызы	Ибраһим	28. 01. 92.	һәлак	Вертолјотда
59. Зејналова Назилә ғызы	Ибраһим	28. 01. 92.	һәлак	Вертолјотда
60. Ләзкијев Шаһин оғлу 1960	Үсөєн	28. 01. 92.	һәлак	Вертолјотда
61. Әләкбәров Әнвәр оғлу 1935	Бәјләр	08. 05. 92.	иткин	Шуша уғрунда
62. Мәдәтов Е'тибар ширин оғлу 1958	Ады- шин	08. 05. 92.	иткин	Шуша уғрунда
63. Әсәдов Мәчун оғлу	Һиндәјәт	08. 05. 92.	иткин	Шуша, Туршсу уғрунда Шуша, Туршсу уғрунда
64. Әлијев Шакир Ариф оғлу	оғлу	08. 05. 92.	иткин	Кирс дағы уғрунда
65. Мәһдијев Ибраһим оғлу	Песи	08. 05. 92.	иткин	

66. Әсәдов Таһир оғлу	Һиндәјәт	08. 05. 92.	иткин	Кирс дағы
67. Әләкбәров Камил оғлу	Кејр.	08. 05. 92.	иткин	Кирс дағы
68. Әсәдов Елшән оғлу	Әбүлләт	08. 05. 92.	иткин	Кирс дағы
69. Мәммәдов Јелмар оғлу	Ағча	08. 05. 92.	иткин	Кирс дағы
70. Һәшимов Пәрвиз оғлу 1971	Варашил	26. 01. 92.	һәлак	Дашалты уғрунда
71. Әләкбәров Заһид оғлу 1965.	Вәлиш	26. 01. 92.	һәлак	Дашалты
72. Нәсиров Заһид оғлу 1963.	Вәлиш	26. 01. 92.	һәлак	Дашалты
73. Аббасов Һабил оғлу 1968	Умудвар	15. 12. 91.	һәлак	Косалар уғрунда
74. Әлијев Ајдын Бәјләр оғлу	оғлу	08. 05. 92.	иткин	Шуша уғрунда
75. Әлијев Илгар Балај оғлу 1963	оғлу	29. 04. 92.	һәлак	Шуша, Косалар уғрунда
76. Мухтаров Пәнаһ оғлу 1930.	Әскәр	08. 05. 92.	иткин—киров	Шуша.
77. Гулијев Исрафил оғлу 1930	Ингилаб	20. 04. 92.	һәлак	Шуша.
78. Мирзәлијев Илһам оғлу 1966.	Һүмбә- талы	28. 01. 92.	һәлак	Вертолјотда
79. Гулијев Заур Камил оғлу 1969	оғлу	28. 01. 92.	һәлак	Вертолјотда
80. Әзизов Фазил Хәзри оғлу	оғлу	23. 03. 92.	һәлак	Шуша уғрунда
81. Бәширов Чүмшүд оғлу 1924	Шәмил	08. 05. 92.	иткин	
82. Гулијев Ризван оғлу 1964	Шаһвәрән			

83. Муратов Әвез оғлу 1930	Һусејнов Мүдафәт Һачы	иткин	1991	Шуша—Хажкәнди јолунда
85. Һусејнова Арча Мәрдан ғызы	Һусејнова Арча Мәрдан	иткин	08. 05. 92.	Шушада
86. Ибраһимов Чәмил Маһмуд оғлу 1936	Ибраһимов Чәмил Маһмуд	Һәлак	08. 05. 92.	Шушада
87. Исмајылов Телман Гәһрә- ман оғлу 1957	Исмајылов Телман Гәһрә-ман	Һәлак	28. 01. 92.	Верталјотда
88. Аббасов Сүлејман Исмајыл оғлу 1956	Аббасов Сүлејман Исмајыл	Һәлак	26. 12. 91.	Шуша—Лачын јолунда
89. Әһмәдов Мәвсүм Әбдүл- рәһман 1930	Әһмәдов Мәвсүм Әбдүл-рәһман	Һәлак	11. 02. 92.	Гушчулар кәндиндә
90. Гарајев Һидајәт Нәсир оғлу 1927	Гарајев Һидајәт Нәсир	иткин	08. 05. 92.	Шушада
91. Рүстәмөв Шамајыл	Рүстәмөв Шамајыл	Һәлак	05. 01. 92.	Шуша—Лачын јолунда
92. Аббасов Дашғын Сүлејман оғлу 1985	Аббасов Дашғын Сүлејман	Һәлак	05. 01. 92.	Шуша—Лачын јолунда
93. Аббасова Кәмалә Кәрај ғызы 1956	Аббасова Кәмалә Кәрај	Һәлак	28. 01. 92.	Верталјотда
94. Аббасов Шаһин Әли оғлу 1950	Аббасов Шаһин Әли оғлу	иткин	08. 05. 92.	Шушада
95. Гулијева Валидә Искәндәр ғызы 1940	Гулијева Валидә Искәндәр	Һәлак	08. 05. 92.	Һүчүм вахты
96. Сәмәдов Күндүз Һидајәт оғлу 1960	Сәмәдов Күндүз Һидајәт	Һәлак	12. 05. 92.	иткин
97. Садыгова Фирузә Чәлил ғызы 1940	Садыгова Фирузә Чәлил	Һәлак	08. 05. 92.	Шушада
98. Моставаја Вера Дмитри- јевна 1930	Моставаја Вера Дмитри-јевна	иткин	08. 05. 92.	Шушада
99. Худавердијев Әһәд Маһәр- рәм оғлу 1931	Худавердијев Әһәд Маһәр-рәм оғлу	Һәлак		

100. Мәммәдов Елчин Рамиз оғлу 1960	Мәммәдов Елчин Рамиз	иткин	08. 05. 92.	Шуша—Лачын јолунда
101. Чәфәров Мајыл Чәфәр оғлу 1962	Чәфәров Мајыл Чәфәр	Һәлак	1991	Верталјотда
102. Садыгов Рза Чәләл оғлу 1962	Садыгов Рза Чәләл оғлу	Һәлак	18. 01. 92.	
103. Әлијев Бәһтијар Зијад оғлу 1968	Әлијев Бәһтијар Зијад	Һәлак	20. 11. 91.	
104. Чәфәров Вағиф Чәфәр оғлу 1950	Чәфәров Вағиф Чәфәр	иткин	08. 05. 92.	
105. Фәрһалова Зенфира Әвәз ғызы 1950	Фәрһалова Зенфира Әвәз	Һәлак	08. 05. 92.	Косаларда
106. Зейналов Саһиб Тәвәккүл оғлу 1960	Зейналов Саһиб Тәвәккүл	Һәлак	08. 05. 92.	Верталјотда
107. Рзајев Илдырым Барат оғлу	Рзајев Илдырым Барат	Һәлак	08. 05. 92.	Верталјотда
108. Залов Әкрәм Хосров оғлу 1940	Залов Әкрәм Хосров оғлу	Һәлак	28. 01. 92.	Верталјотда
109. Залова Баһар Иса ғызы 1952	Залова Баһар Иса ғызы	Һәлак	28. 01. 92.	Верталјотда
110. Залов Намиг Әкрәм оғлу 1960	Залов Намиг Әкрәм оғлу	Һәлак	08. 05. 92.	Шушанын ишғалында
111. Ағајев Маһбалы Шүкүр оғлу 1956	Ағајев Маһбалы Шүкүр	Һәлак	14. 09. 91.	
112. Мәммәдов Јусиф Сурхај оғлу	Мәммәдов Јусиф Сурхај	Һәлак	28. 01. 92.	Верталјотда
113. Дүнјамалыјев Мүршүд Әмир оғлу 1930	Дүнјамалыјев Мүршүд	Һәлак	28. 01. 92.	Верталјотда
114. Мәммәдов Ниязи Вәли- јәддин оғлу	Мәммәдов Ниязи Вәли-јәддин оғлу	Һәлак	28. 01. 92.	Верталјотда
115. Зейналов Телман Јунис оғлу	Зейналов Телман Јунис	иткин	11. 05. 92.	Турису кәндинин ишғалында
116. Калбалыјева Пакизә Алим ғызы	Калбалыјева Пакизә Алим	иткин		

117. Гачыјева Гәмер гасым гызы 1918	08. 05. 92.	иткин	Шушада
118. Ферһадов Елшән оғлу 1974	11. 02. 92.	һәләк	Шушада
119. Мәммәдов Низами Мурад оғлу 1960	21. 04. 92.	һәләк	Ағдамын Күлаблы кәндиндә
120. Мәммәдов Мүшфиг Надир оғлу 1972	26. 06. 92.	һәләк	Хәфәли кәндиндә
121. Мәммәдова Күбра Байрам гызы	08. 05. 92.	һәләк	Малыбәјлидә
122. Мәдәтов Чәсарәт Байрам оғлу 1960	23. 12. 92.	һәләк	Гушчуларда
123. Гулијев Ајдын Әшрәф оғлу 1962	11. 02. 92.	һәләк	Малыбәјлидә
124. Бабајев Фанг Исмајыл оғлу 1973	10. 02. 92.	һәләк	Малыбәјлидә
125. Алыханов Назим Гулам оғлу 1951	11. 02. 92.	һәләк	Малыбәјлидә
126. Аллаһвердијев Әли Ајдын оғлу 1940	11. 02. 92.	һәләк	Малыбәјлидә
127. Әһмәдов Күндүз Ваһид оғлу 1973	11. 02. 92.	иткин	Малыбәјлидә
128. Әлијева Раһилә			
129. Гулијева Сәријә Әлиш гызы			
130. Аллаһвердијев Таһир Сәғ-тар оғлу 1968	08. 05. 92.	һәләк	Шушанын ишғалында
131. Азајев Расим Мираслан оғлу			
132. Мәдәтәва Јекәнә Дадаш гызы 1916	11. 02. 92.	иткин	Малыбәјлидә
133. Сәфәров Ордухан Ајдын оғлу 1950	1991	һәләк	Кәркичәһан кәндиндә

134. Сәфәров Ағалы Ајдын оғлу 1985	1991	һәләк	Кәркичәһана һүчүм заманы
135. Һәсәнов Телман Јелмар оғлу			
136. Зейналов Осман Баһадур оғлу	28. 12. 91.	һәләк	Кәркичәһанын мұдафиәсиндә
137. Шүкүров Вәкил Исфәнди-јар оғлу			
138. Һәсәнов Ваһид Мөһсүм оғлу	21. 12. 91. 15. 12. 91.	һәләк һәләк	
139. Нәчәфов Алов Нәсиб оғлу	26. 01. 91.	һәләк	
140. Сәфәров Шаһверди Бәһ-дул оғлу	28. 01. 91.	һәләк	
141. Атакишијев Ферһад Рәһ-ман оғлу			
142. Һәсәнов Тофиг Бәјләр оғлу			
143. Рзајев Талдыг Көчәри оғлу			
144. Шүкүров Тофиг Закир оғлу			
145. Шаһмурадov Натиг Әмир-хан оғлу	28. 12. 91.	һәләк	
146. Аббасов Елхан Камран оғлу	08. 05. 92.	һәләк	
147. Аббасов Ејваз Камран оғлу			
148. Бабајев Гәдир Әскәр оғлу 1932	28. 18. 91.	һәләк	
149. Бабајев Гәрибә Мухтар гызы 1954	28. 12. 91.	һәләк	
150. Салаһова Шәкәр Садај гызы 1950	19. 01. 91.	һәләк	

151. Исмајлов Илјас Бајрам оғлу	28. 01. 92.	Һәлак	Верталјот гөзасында
152. Исмајлова Шөвкөт Оруч гызы	28. 01. 92.	иткин	Көркичаһанын мүдафәсиндә
153. Гарајев Асиф Ағакиши оғлу	11. 02. 92.	иткин	
154. Тејмуров Ризван Рәһман оғлу	11. 02. 92.	Һәлак	Мейманә кәнди әтрафында
155. Зейналова Нүбар Кәрим гызы 1900	30. 08. 92.	Һәлак	Күлаблыда
156. Зейналова Сәријә Тағы гызы 1910	28. 01. 92.	Һәлак	Верталјот гөзасында
157. Гулијев Ислам Идрис оғлу 1960	28. 01. 92.	Һәлак	Верталјот гөзасында
158. Зейналов Гарјағды Әшрәф оғлу 1973	08. 05. 92.	Һәлак	Шуша—Лачын јолунда
159. Әлијев Баһадур	11. 02. 92.	Һәлак	Малыбәјлинин ишғалында
160. Аббасова Сәадәт Шаһин гызы 1985	08. 05. 92.	иткин	Шушанын ишғалында
161. Аббасова Сәдагәт Камран гызы	11. 02. 92.	Һәлак	Малыбәјлинин ишғалында
162. Кәримов Савалан Һәсән оғлу	08. 05. 92.	Һәлак	Шушанын ишғалында
163. Чәферова Физзә Чүмшүд гызы 1927	11. 02. 92.	Һәлак	Малыбәјлинин ишғалында
164. Һәсәнов Мүсејиб Һүсејн оғлу 1921	08. 05. 92.	Һәлак	Шушанын ишғалында
165. Абдуллајев Рафиг Исма- јыл оғлу 1970	11. 02. 92.	Һәлак	Малыбәјлинин ишғалында
166. Бағыров Ислам Исмајыл оғлу 1955	07. 92.	Һәлак	Ағдәрә дојушүндә
167. Мейдијев Һүсејн Мәһәм- мәд оғлу			

168. Һүсејнов Һачы Чәбрајыл оғлу 1940	08. 05. 92.	иткин	Шушада
169. Гулијев Чәмил Рәшид оғлу	08. 05. 92.	иткин	Шушанын ишғалында
170. Һәсәнов Мәстан Муса оғлу 1936	19. 05. 91.	иткин	Галадәрәси әтрафында
171. Бәндәлыјев Машаллаһ Казым оғлу 1943	08. 05. 92.	вәфат	Шушанын ишғалында
172. Ибраһимов Закир Сабир оғлу	29. 08. 92.	Һәлак	Лачынын ишғалында
173. Мәммәдов Елдәниз Мәм- мәд оғлу 1973	19. 03. 92.	Һәлак	Шушада
174. Мәммәдов Илһам Аллаһ- јар оғлу 1959	20. 09. 92.	Һәлак	Фәррух әтрафында
175. Бајрамов Сүлејман Фири- дун оғлу 1973	27. 08. 92.	Һәлак	Ағдәрәдә
176. Зейналов Таһир Баһадур оғлу 1963	08. 11. 92.	Һәлак	Ағдәрәдә
177. Мейдијев Әһлиман Сурхај оғлу 1964	07. 09. 92.	Һәлак	Баш Күнејтәпәдә
178. Ибраһимов Мүбариз Фәр- рух оғлу 1970		Һәлак	Шуша—Лачын јолунда
179. Бабајев Бәбир Әскәр оғлу 1942	24. 08. 92.	Һәлак	Көркичаһанда
180. Бабајев Бакир Бәбир оғлу 1969	24. 09. 91.	Һәлак	Көркичаһанда.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Мүәллифдән	3
Шушамын	4
Шуша фачиәсинин әкс-сәдасы	5
Тарихә бир нәзәр. Мирзә Адыкөзәл бәј «Гарабағнамә»	7
Көзлә көрүнән тарих	9
Мәним билдикләрим. Салман Кәркичаһанлынын дедикләри	20
Ел үчүн дөјүнән үрәк	27
Ганла јазылан репортаж	30
Гадына күллә атаң «кишиләр»	34
Бу фәрјадлары ким ешидәчәк?	35
Талејимиз нечә олачаг?	37
Торпаг һамы үчүн сојуг дејил	39
Дашалты әмәлијјаты	41
Малыбәјли од ичиндә	49
Шаһидләрлә үз-үзә	50
Малыбәјли шаһидләри	53
Хочалым, јурдум, кәдәрим мәним	54
Шәһид хочалылар, шаһид хочалылар	56
Әбәдијјәтә говушан Әлиф	60
Вәтән намиңә, ана намиңә	64
Сүгута кедән јол	65
Гала вә Гарабағ һарај чәкирди	68
Шушә тәк сынарам итирсәм сәни	71
Хәјанәтин гурбаны	76
Дујун ачылмыр, шаһидләрин дедикләри	82
Икид Азајын дедикләри	87
Өзүмә һагг газандырмаг истәмирәм	91
Торпаглары гајтармасаг, өвладларымыз вәтәнсиз галачаг	95
«Атадан огула јурд галар, гејрәтсизлик јох»	99
Азәрбајчан Республикасы баш прокурорлуғунда	103
Истинтаг давам едир	107
Азәрбајчан Республикасы Мүдафиә Назиринин әмриндән чыхарыш	112
Һөкм	113
Шуша нијә сүгут етди?	120
Шуша баһадырлары	126
Гарабағ пәһләванлары чағырыр	131
Ган	134
Киров дүшән кечмишимиз	136
Ган чиләнмиш торпаг	139
Шафталы ағачы чнчәкләјәндә	146
Алты әј әсирликдә	148
Анама дејин ки...	151

Дағлар јаман гәрибсәјиб	153
Ата һәсрәти	156
Бәхт үзүјү	159
Ағ атлы оғлан	162
Ана	164
Ана интигамы	165
Дүшмән севинмәсин гој	169
Көзләр јолдадыр	173
...Думан кәл кет бу дағлардан	176
Өлүмүнү дујан оғлан	178
Јад кәзмәсин	181
Јајла чал мәнә, ана	182
Хары бүлбүл ган ағлајыр	186
Шуша хилас едилмәсә	189
Шуша рајону үзрә һәлак олан, йткин дүшәнләр	191

Бәдин редактору *Т. Мәликов*
Техники редактору *З. Нәчәфова*
Корректорлары *Т. Ағадашова,*
В. Мусајева

Җыгылмаға верилмиш 20. 8. 96. Чапа имзалан-
мыш 9. 12. 96. Форматы 84×108 1/32. Мәтбә
кағзы № 2. Җүксәк чап үсулу илә. Әдәби
гарнитур. Шәрти чап вәрәги 10,71. Шәрти
рәнкли сурәти 10,92. Учот нәшр вәрәги 11,0.
Тиражы 1000. Сифариш 11. Мугавилә гијмәти илә.

Азәрбајчан Республикасы Мәтбуат вә
Информасија Назирлији.
Азәрбајчан Дөвләт Нәшријаты, Бақы,—
370005, Гүсү Начыјев күчәси, № 4.
3 №-ли Бақы Китаб Мәтбәәси. Бақы, Әли
Тағызадә күчәси, № 4.